

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

**Humanitar
elmlər seriyası**

*Filologiya elmləri
psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətdə irəliləyiş və memarlıq elmləri*

**Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN**

**Нахчыванский Государственный
Университет**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ**

**2020 № 1 (102)
II CİLD**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 1 (102)

II CİLD

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan – 2020

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
Humanitar elmlər seriyası. 2020, №1(102), II cild

*Jurnal 13 fevral 1997-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə № 550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

MƏFTUN İSMAYILOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
"Qeyrət" nəşriyyatının direktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Hüseyn Məmməd oğlu Həşimli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsgər Nadir oğlu Qədimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdın oğlu Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ceyran Manaf qızı Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hüseyn Vəliyullah oğlu Adıgözəlov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz
*(Türkiyə, Maltepe Universiteti)
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Mişel Bozdəmir

*(INALCO National Institut, Fransa)
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Zərövşən Yaşar qızı Babayeva
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vahid Məmməd oğlu Rzayev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sənətşünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

İnara Eldar qızı Məhərrəmov
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaf qızı Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PEDAQQOĞİKA

MİRHƏSƏN EMİNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:373

ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİL VƏ TƏLİMİN STEM MODELİ

Məqalədə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunundan istifadə etməklə dərşdənkənar və məktəbdən-kənar dərşlərdə təlimin STEM modelinin tətbiqindən bəhs olunur. Müəllif qeyd edir ki, dərşdənkənar və məktəbdən-kənar dərşlərdə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunundan istifadə etməklə dərşə verilən müasir təblər əsasında təlimin STEM modelindən səmərəli istifadə edilərsə, mövcud təhsil sistemində əsaslı inkişafa nail olmaq olar. Müəllifin fikrincə, STEM təhsil proqramını məktəbdən-kənar təhsil müəssisələrində reallaşdırmaq üçün H.Qardnerin “Çoxşaxəli intelleklər” nəzəriyyəsinə əsasən oxşar qabiliyyətlərə malik şagirdlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şagirdlərin tipologiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Beləliklə, dərşdən kənar və məktəbdən-kənar dərşlərdə fəal iştirak edən şagirdlər XXI əsrin çoxşaxəli bacarıqlarına yiyələnər, vətənpərvər şəxsiyyət və sağlam ruhlu vətəndaş kimi formalaşarlar.

Açar sözlər: *şəxsiyyətyönümlü təhsil, innovativ layihələr, kreativ yanaşma, əməkdaşlıq, təhsil sistemi, əxlaq normaları, milli-mənəvi dəyərlər, təlim modeli*

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində aparılan məqsədyönlü islahatlar inkişaf və innovativ layihələrin həyata keçirilməsi orta ümumtəhsil məktəb müəllimlərinin də fəallığına rəvac verir.

Məlumat üçün bildiririk ki, “Mars Academy”nin missiyası keyfiyyətli STEM (Science, Technology, Engineering, Art, Math – Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət, Riyaziyyat) təhsil proqramları təklif etməklə gələcəyin yenilikçi texnologiya mühəndislərinin yetişməsinə töhfə vermək, kiçik yaşlardan bu sahələrə olan marağın artmasında iştirak etmək, peşə seçimi mərhələsinə gəlib çatmış gənclərə özlərini müxtəlif peşələrdə sınaqla, düzgün seçim etmələrinə kömək olmaqdır. “STEM Azərbaycanda” layihəsinin rəhbəri Aliyə Əhmədovanın “Azərbaycan Müəllimi” (3) qəzetinə verdiyi müsahibədən məlum olur ki, Çin, ABŞ, Rusiya, Koreya və s. Ölkələrin iqtisadi rəqabəti dövründə 2002-ci ildə Elon Musk tərəfindən SpaceX şirkətinin qurulması STEM kimi adlandırılan təlim metodunu gündəmə gətirdi. Təhsildə STEM yanaşmasının ənənəvi metodlardan fərqi təhsilalanlarda çoxşaxəli XXI əsr bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Layihə rəhbərinin sözlərinə görə, bu sistemdə fənlər ayrılıqda deyil, inteqrasiyalı şəkildə tədris olunur. Bu isə təhsilalanda ətraf aləm haqqında vahid təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Təhsilalanlar təklif etdiyi problemlə vətəniyyətin həlli üçün layihə ideyası verir və STEM müəllimləri ilə birgə, müəyyən müddəti əhatə edən layihənin icra planı qurulur. Son nəticədə, ən müxtəlif formalarda layihə məhsulu əldə edilmiş olur. Təhsil Nazirliyi tərəfindən təşkil edilən “Sabahın alimləri”, “First LEGO League” və s. Müsabiqələr də yuxarı siniflərdə STEM layihələrinin tətbiqinin mümkünlüyünü göstərir. Ciddi nəticələr əldə etmək istəyiriksə, STEM məzmunlu dərşlərin keçirilməsi, layihələrin işlənməsi vacibdir. Bu isə STEM düşüncə və bacarıqlarını özündə formalaşdırma bilmiş STEM müəllimləri yetişdirmək, STEM sinif otaqları təmin etməyi tələb edən prosesdir. Yaxın gələcək üçün Bakı və müəyyən bölgələrin qabaqcıl məktəblərində STEM sinif və ya mərkəzlərinin qurulması real ola bilər. STEM siniflərinin şagirdləri yüksək riyazi düşüncəsi və yaradıcı qabiliyyəti olan şagirdlər olmalıdır. Məktəblərdə belə şagirdlər varsa, yaxın məktəblərin STEM sinif və ya mərkəzlərinə cəlb edilə bilərlər. STEM-i dərş prosesinə uğurla tətbiq etmək tək müəllimin istəyindən asılı deyil. Müəllimin çalışdığı məktəbin maddi-texniki təminatı, məktəb rəhbərliyinin fəal müəllimlərə şərait yaratması və yeni təhsil proqramlarının STEM məzmunu ilə uyğunlaşdırılması vacib

faktordur. Ehtiyatla qeyd etmək istəyirəm ki, müəyyən qism müəllimlər və valideynlərimiz təhsil bərdə düşüncələrini yeniləmək istəmirlər. Hələ də əzbərçiliyi, sürətli test etməyi bacarıq kimi qəbul edənlər var. Müasir dövr sərbəst həyata atılan gəncdən test həll etmək bacarığını yox, problem həll edə bilmək, öz alternativ həll yollarını təklif edə bilmək bacarığını tələb edir (124, s. 1-13).

“STEM Azərbaycanda” layihəsinin rəhbəri Aliyə Əhmədovanın “Azərbaycan Müəllimi” (3) qəzetinə verdiyi müsahibə ilə tanış olduqdan sonra bu qərara gəldik ki, STEM layihəsi müəyyən mənada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın və şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun yaradılması ilə bağlı irəli sürdüyümüz fərziyyə üzərində qurulub - əgər pedaqoji prosesdə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunundan istifadə etməklə dərəcə verilən müasir tələblər əsasında səmərəli metodik variant yaradılıb tətbiq edilərsə, sağlam ruhlu vətəndaş yetişdirilməsinə nail olmaq olar. Məsələn orasındadır ki, STEM təhsili XXI əsrin bacarıqlarına sahib gənclər, yəni innovativ təfəkkürə malik bacarıqlı mütəxəssis və peşə sahiblərini hazırlamağı nəzərdə tutursa, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, vətənpərvər şəxsiyyətlərin formalaşmasını və rəqabətqabiliyyətli vətəndaşların yetişməsinə ehtiva edir. Milli soy-kökə qayıdış, milli tarixi yaddaşın bərpası, milli soy-kökünü bilmək kimi milli-mənəvi keyfiyyətlərin məktəblilərə aşılması, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması günümüzün ən vacib problemdir. Bununla yanaşı, düşünürük ki, 2019-2020-ci dərəcə ilində ümumtəhsil məktəblərinin VIII, IX, X, XI siniflərində dərəcədən məşğələlər üçün ayrılmış 2 akademik saatdan və V- XI siniflərdə fənn dərəcələrinə ayrılmış vaxtdan istifadə edərək STEM layihəsini həyata keçirmək olar. STEM layihəsinin mahiyyəti gələcəyin yenilikçi texnologiya mühəndislərinin yetişməsinə töhfə vermək, kiçik yaşlardan bu sahələrə olan marağın artmasında iştirak etmək, peşə seçimi mərhələsinə gəlib çatmış gənclərə özlərini müxtəlif peşələrdə sınaqla, düzgün seçim etmələrinə kömək etməkdən ibarətdir. Bu faktları nəzərə alaraq, V-XI siniflərdə riyaziyyat, informatika, VI-XI siniflərdə fizika, biologiya, kimya dərəcəsinə üzv olan şagirdlərdən ibarət STEM sinifi yaratmaq olar. Fənn dərəcələrinin rəhbərləri STEM təhsilinin prioritet əhəmiyyəti haqqında, yəni XXI əsr bacarıqları ilə bağlı dərəcə üzvlərinə məlumat verirlər. Fənn dərəcələrinin rəhbərləri gələcəkdə texnologiyalarla, xüsusən də bio və nano texnologiyalarla bağlı peşələrə böyük tələbatın olacağını dərəcə üzvlərinin nəzərinə çatdırırlar. Sonra fənn dərəcələrinin rəhbərlərinin köməkliyi ilə dərəcə üzvləri onları narahat edən problemlə vətəniyyətini həlli üçün layihə ideyası təklif edirlər. Deyək ki, orta məktəbin riyaziyyat, informatika, fizika, kimya, biologiya dərəcələrinin üzvlərinin irəli sürdüyü layihələr dərəcə rəhbərlərinin birgə səyi ilə müzakirə olunur və bəyənən layihənin icra planı qurulur. Sonra orta məktəbdə qəbul olunmuş layihə STEM mərkəzinə müsabiqə üçün təqdim olunur. Məsələn, Şərur, Babək, Ordubad, Culfa, Şahbuz, Kəngərli rayon STEM mərkəzlərində nəzərdə tutulmuş layihələr qrantların ayrılması üçün Naxçıvan Muxtar Respublika Təhsil Nazirliyinə göndərilir. Rayonlarda olan orta məktəb direktorları, müəllimləri və şagirdləri gələcəyin müasiri olmaq üçün inamla STEM proqramlarına uyğun, onları narahat edən problemlərlə bağlı layihələr təklif etməyə səy göstərməlidirlər. Unutmayın, kiçik açarlarla da böyük qapıları açmaq olar.

“Azərbaycan müəllimi” qəzetinin 12 iyul 2019-cu il tarixli nömrəsində “İnnovasiyalar və kreativ yanaşmanın ünvanı” başlığı ilə verilmiş məqalədə orta ümumtəhsil məktəb müəllimlərinin layihələrindən bəhs edilir. Nümunə olaraq layihə müəlliflərindən biri, Şəmkir rayonu Düyərli kənd 2 nömrəli tam orta məktəbin gənc müəllimi Aysel Alızadənin yeni layihə haqqında fikrini oxucuların nəzərinə çatdırmaq məqsədəuyğun olar: “Mənim hər zaman ən böyük arzularımdan biri istedadlı uşaqların vaxtında aşkar olunması və onların istedadlarının mütəxəssislər tərəfindən daha da mükəmməlləşdirilməsi olub. Bəzən bütün istiqamət yalnız təhsilə yönəlidir. Və istedadlı olan uşaqlar diqqətdən kənar qalır. Ancaq hər kəsə məlumdur ki, bayrağımızı xarici ölkələrdə ən çox dalğalandıran məhz idmançılarımız və musiqiçilərimizdir. Və bu müsabiqəyə arzumu reallaşdırmaq üçün şans kimi baxdım və layihəmi yazmağa başladım.”İstedadlı uşaqların aşkar olunması və dəstəklənməsi üçün yaradıcı mühitin inkişaf etdirilməsi” istiqamətini seçdim.

Biz Aysel müəllimənin “İstedadlı uşaqların aşkar olunması və dəstəklənməsi üçün yaradıcı

mühitin inkişaf etdirilməsi” istiqamətində layihə seçməsinə təqdir edirik, lakin müəllimənin bəzi fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Birincisi, dünya miqyaslı psixoloqların fikirlərinə və öz təcrübəmizə əsaslanaraq qeyd etmək istəyirik ki, istedadsız uşaq yoxdur. Məsələn, Amerika psixoloqu Hovard Qardnerə görə, hər bir şagird 7-dən 10-a qədər qabiliyyətin təkrarolunmaz kombinasiyasına malikdir. İlk olaraq şagirdlərin bu qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır (6). Biz Hovard Qardnerin nəzəriyyəsini dəstəkləyirik və düşünürük ki, şagirdlərimizin qabiliyyətini (intellektini) düzgün müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün şəxsiyyət-yönümlü təhsilin məzmununun yaradılmasına və innovativ texnologiyaları ehtiva edən pedaqoji prosesin təşkili istiqamətində tədqiqatların aparılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Fikrimizcə, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində STEM proqramlarına uyğun layihələr müəyyən-ləşdirmək və təklif etmək daha asan olar. Məlumdur ki, yaradıcılıq mərkəzlərində fəaliyyət göstərən dərnlərin böyük bir qismi “elektrotexnika”, “radiotexnika”, “radiomexanika”, “təyyarə modelçiliyi”, “gəmi modelçiliyi”, “gənc dizaynerlər” və s. Aid texniki yönümlü dərnlərdir. Düşünürük ki, bu texniki yönümlü dərnlərə həvəsi olan şagirdləri STEM təhsilinin nəzərdə tutduğu proqramlarla tanış etməklə şagirdlərimizi müasir innovativ ideyaları ehtiva edən layihələr irəli sürməyə hazırlaya bilərik. Belə olan halda gələcəkdə bio və nano texnologiyalarla bağlı olan mütəxəssis və peşəkarların, vətənpərvər şəxsiyyətlərin formalaşmasını və fədakar vətəndaşların yetişməsinə təmin etmiş olarıq.

Bizə elə gəlir ki, STEM təhsil proqramını məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində reallaşdırmaq üçün H.Qardnerin “Çoxşaxəli intelleklər” nəzəriyyəsinə əsasən oxşar qabiliyyətlərə malik şagirdlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şagirdlərin tipologiyasını müəyyənləşdirə bilərik.

1. Vizual-məkan qabiliyyəti üstün olan şagirdlər;
2. Linqvistik qabiliyyəti güclü olan şagirdlər;
3. Riyazi-məntiqi qabiliyyəti güclü olan şagirdlər;
4. Fiziki hərəkət intellekti güclü olan şagirdlər;
5. Musiqi ritmlərini, melodiyaları duyma qabiliyyətləri yüksək olan şagirdlər;
6. Naturalist intellekti güclü olan şagirdlər.

Düşünürük ki, şagird tipologiyasını orta məktəblərdə təlim prosesinə, dərndənkənar, məktəbdənkənar tədbirlərə, dərnek məşğələlərinə, eləcə də STEM təhsilinə tətbiq etməklə mövcud təhsil sistemində əsaslı inkişafa nail olmaq olar. Beləliklə, dərndənkənar və məktəbdənkənar dərnlərdə fəal iştirak edən şagirdlər püxtələşər və gələcək ixtisas və ya peşəsini seçmə istiqamətində müəyyən təcrübə qazanmış olurlar. Bizə elə gəlir ki, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də həmin təhsil müəssisələrinə cəlb olunan şagirdlərin valideynləri ilə aparılan metodik işdir. Çox zaman valideynlər öz övladlarının meyil və marağını, arzusunu, potensial imkanını, zamanın tələbini müəyyənləş-dirməkdə çətinlik çəkirlər. Belə hallarda müəllimlərin bütün amilləri nəzərə alaraq valideynlərə düzgün məs-ləhət vermələri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizcə, şəxsiyyətyönümlü təhsil prinsipinə uyğun olaraq, təlim-tərbiyə prosesində məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində şagirdlərin meyil, maraq qabiliyyətlərinin və potensial imkanlarının nəzərə alınması, həyatda onlara sərbəstlik verilməsi, gələcək fəaliyyətləri üçün qərarların verilməsində onların rəyinin nəzərə alınması onların vətənpərvər şəxsiyyət və fədakar vətəndaş kimi yetişməsinə müsbət təsir göstərir.

Biz, müəllim və valideynlər, informasiya əsrinin yetirmələri Z nəsindən olan şagirdlərimizə, övladlarımıza yuxarıda qeyd olunan qaydalara uyğun yanaşsaq, əqidəli, mətin, dözümlü, fədakar, bir sözlə, yüksək insani keyfiyyətləri özündə əks etdirən vətənpərvər şəxsiyyət və rəqabətqabiliyyətli vətəndaş yetişdirə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmadov H.H. The Strategy of Education Development in Azerbaijan
2. “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, s. 26
3. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 12 iyul 2019-cu il № 25
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Çinar-Çap, 2002, 620 s.
5. English Teaching Forum. Volume 50, number 1, 2012
6. Gardner’s Theory of Multiple Intelligences

SUMMARY

Mirhasan Eminov

PERSONALITY-ORIENTED EDUCATION AND ‘STEM’ LEARNING MODEL

The article deals with the application of the STEM learning model in extracurricular and out-of-school circles using the content of personality-oriented education. The author substantiates that if the STEM learning model is effectively used in the modern educational system, significant development can be achieved by using the content.

The author states that, according to the “Theory of Multiple Intelligences” by H. Gardner, to implement the STEM curriculum in out-of-school educational institutions, it is possible to determine the typology of students taking the characteristics of students with similar abilities into consideration. Thus, students who take an active part in extracurricular and out-of-school circles acquire comprehensive skills of XXI century, and can be formed as patriotic personalities and healthy citizens.

Key words: person-oriented education, innovative projects, creative approach, cooperation, education system, moral standards, national and spiritual values, training model

РЕЗЮМЕ

Миргасан Эминов

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ STEM

В статье говорится о применении модели обучения STEM во внешкольных мероприятиях и внешкольных кружках с использованием содержания личностно-ориентированного образования. Автор обосновывает, что если эффективно использовать модель обучения STEM в современной образовательной системе, можно добиться значимого развития, используя содержание личностно-ориентированного образования во внеурочных и внешкольных кружках. По мнению автора, по типу теории междисциплинарного интеллекта Х. Гарднера можно определить типологию учеников с характерными чертами учеников со схожими способностями к внедрению учебной программы STEM во внешкольных учреждениях. Таким образом, учащиеся, которые принимают активное участие во внеурочных и внешкольных кружках, приобретают многоаспектные навыки 21-го века и формируются как патриотическая личность и гражданин здорового духа.

Ключевые слова: личностно-ориентированное образование, инновационные проекты, творческий подход, сотрудничество, система образования, моральные нормы, национально-нравственные ценности, модель тренировки

Мəqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SEVİNC ORUCOVA
GÜNEL MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:374

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMASI

Məqalədə müasir dövrdə şəxsiyyətin özünüaktullaşdırması tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, özünüaktullaşdırma prosesi çox mürəkkəb filogenetik və ontogenetik inkişafa müxtəlif dəyişmələrə malik olan bir prosesdir. Özünüaktullaşdırma insanların öz potensiallarından maksimum istifadə etməsidir. Eyni zamanda məqalədə insanın özünüaktullaşdırmasına mane olan səbəblərdən də bəhs edilir. Həmçinin məqalədə özünüaktullaşdırmanın inkişaf dinamikasının təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: *özünüaktullaşdırma, şəxsiyyət, sosial vəziyyət, konqnitiv metatələbat, özünüdərkətmə*

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin özünüaktullaşdırmasının tədqiqi olduqca vacib məsələlərdən biridir. Bu zərurət ondan irəli gəlir ki, özünüaktullaşdırma prosesi çox mürəkkəb filogenetik və ontogenetik inkişafa müxtəlif dəyişmələrə malikdir. Başqa bir tərəfdən isə özünüaktullaşdırmanın yaşa uyğun dəyişməsi, yeni forma və məzmun kəsb etməsi ayrıca götürülmüş bir proses olmayıb, şəxsiyyətin inkişafının ümumi istiqamətləri ilə şərtlənir.

Ümumiyyətlə, insan anadangəlmə pozitiv və konstruktiv inkişaf potensialına malik olur, müvafiq şərait və mühit olduqda bu potensial reallaşır. İnsanların çoxu onlara bəzən mane olan müxtəlif şəraitlərin əsiri olurlar. Əgər insanlar özlərini aktullaşdırmaq istəyirlərsə, onlar cəmiyyətin məhdudiyətlərini aşmalı və öz tələbatlarını ödəməlidirlər. İnsana ətraf mühit, şərait mane olmasa, mahiyyət etibarilə o, daimi şəxsi inkişafa doğru gedir, yaradıcılığa, özünü tapmağa meyl göstərir. Aparılmış tədqiqatlar belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, insanın malik olduğu potensialların realizə eilməsi təbiidir və vacibdir. Özünüaktullaşdırma insanın öz şəxsi imkanlarına uyğun şəxsiyyət olması kimi xarakterizə edilir. Lakin yalnız bəziləri bir qayda olaraq, istedadlı insanlara nail olur. Özünüaktullaşdırma səviyyəsinə çatmış insan bütün istedadını, qabiliyyət və potensialını tam şəkildə istifadə etməyə çalışır. Beləliklə, özünüaktullaşdırma insanların öz potensiallarından maksimum istifadə etməklə əldə etdiyi zirvədir. İnsanlar öz təbiətlərinə sadıq olmalı, hansı sahədə özlərini təsdiq edə bilirlərsə, o sahəni seçməlidirlər. Həyatı boyunca özünüaktullaşdırma bilən insanlar əhalinin bir faizdən az hissəsini təşkil edir.

Digər insanlar isə sadəcə olaraq öz potensiallarını görmürlər. Onun mövcudluğundan xəbərsizdirlər və özünüaktullaşdırmanın faydasını anlamırlar. Bu insanlar öz qabiliyyətlərinə şübhə ilə yanaşır, hətta ondan qorxurlar və bununla da özünüaktullaşdırma şanslarını azaldırlar. Bu halı A.Maslou "İon kompleksi" adlandırmışdır. Bu insana özünütəkmilləşdirməyə mane olan müvəffəqiyyət qorxusu ilə müşayiət olunur. İnsanların özünüaktullaşdırması üçün buna şərait yaradan cəmiyyət olmalıdır. Elə bir cəmiyyət ki, insan burada öz potensialını tam şəkildə açsın. Əhalinin hansısa hissəsinə qarşı münasibətdə sosial və mədəni mühit müəyyən normalarla özünüaktullaşdırma tendensiyasını boğur. İnsanın özünüaktullaşdırmasına mane olan səbəblərdən sonuncusu təhlükəsizlik tələbatının yaratdığı mənfi təsirlərdir. İnkişaf insanda daimi risk etmək, köhnə vərdislərdən imtina etmək bacarığını tələb edir. Bunun üçün insan cəsarətli olmalıdır. İnsanda qorxu və həyəcanı gücləndirən hər şey onun təhlükəsizlik və müdafiə axtarışına qayıtmaq meylini də gücləndirir. Həqiqətdir ki, insanların çoxu spesifik vərdisləri saxlamağa meyl edirlər, daha dəqiq

desək, köhnə davranış tərzinə marağ göstərirlər. Özünüaktullaşdırma tələbatının reallaşması üçün isə bizim yeni ideya və sınaqlara açıq olmağımız gərəkdir.

Özünüaktullaşdırma - bizim ola biləcəyimiz insan olmaq deməkdir, potensializm səviyyəsinə çatmaq deməkdir. Vacib deyil ki, özünüaktullaşdırma incəsənət əsərinin yaradılmasında ifa edilsin. Valideyn idmançı, tələbə, fəhlə - hamı gördükləri işi ən yaxşı surətdə yerinə yetirməklə öz şəxsi potensiallarını aktivləşdirə bilirlər.

Özünüaktullaşdırma prosesinin həyata keçirilməsi A.Maslou tərəfindən tərtib edilən iyerarxik ardıcılığı və həmçinin aşağı səviyyəli tələbatların ödənilmədiyi halda davranışın yüksək tələbatlara determinə olunmasının mümkünliyünü də ön plana çəkmişdir. Lakin bu istisnalar qaydanı pozmur. Bir qayda olaraq olaraq, mütləq sağlam, normal, xoşbəxt insanların qidaya, mənzilə, təhlükəsizliyə, özünühərmətə, məhəbbətə olan tələbatları ödənilmiş olur. Belə insanlarda onların yerini tamamilə özünüaktullaşdırma tələbatı tutur. Göründüyü kimi, özünüaktullaşdırma prosesinə baxışlarda ziddiyyətli məqamlar mövcuddur. Bir tərəfdən insanın özünüaktullaşdırması üçün onun defisitar tələbatlarının ödənilməsi zəruri sayılır. Digər tərəfdən isə göstərilir ki, hətta insanın aşağı səviyyəli tələbatları ödənilmədiyi halda belə o, özünü aktullaşdırma bilər. Əslində hər iki ziddiyyətli fikrin özündə həqiqət var. Məsələn, məlumdur ki, N.Gəncəvi, M.Fizuli, M.Ə.Sabir kimi dahi şəxsiyyətlərin çox böyük maddi çətinlikləri olub, lakin onlar potensiallarını maksimal şəkildə reallaşdırma biliblər. Digər tərəfdən isə gündəlik həyatda ən kiçik sosial qayğılar insanın düşüncəsində dominantlıq edərək onu ali məqamlardan uzaqlaşdırır. Bəs bunun izahı nədədir? Özünüaktullaşdırma insanın sosial vəziyyətindən asılı olan proses deyil, o da qidaya, suya, müdafiəyə olan tələbat kimi insanın daxili tələbatlarıdır və elə insanlar mövcuddur ki, onların şüurunda məhz o, yəni özünüaktullaşdırma tələbatı dominantlıq edir və yalnız belə insanlar özünüaktullaşdırma nail olur. Buradan da nəticə çıxır ki, özünüaktullaşdırma şəxsiyyətin daxilində əvvəldən potensialların, imkanların açılması prosesidir.

Əgər həyat şəraiti tələb edərsə, bir metatələbat asanlıqla digəri ilə əvəz oluna bilər. Əgər insan psixi sağlamlığını saxlamaq və öz imkanlarına maksimum nail olmaq istəyirsə, metatələbatlar da ödənilməlidir. İnsanın metatələbatlarının təmin olunmaması sağlam şəxsiyyətin inkişaf və funksionlaşmasına mane olur. Qeyd etdiyimiz kimi, insan aşağı səviyyəli defisitar motivlərini adekvat ödəməyənəcən metamotivasiya mümkün deyil. Aşağı səviyyəli tələbatlar heç olmasa qismən ödənildikdə metatələbatlar insan həyatında dominant qüvvəyə çevrilir. Bununla yanaşı, metatələbatların deprivasiyası insanda psixi xəstəliklər yarada bilər. A.Maslou bunu metapatologiya adlandırmışdır. Bu xəstəliklər metatələbatların ödənilməməsi nəticəsində yaranır. Apatoya, depressiya, hər şeyin sanki ona zidd olması, əks olması, nifrət hissi kimi hallar metapatologiyalar hesab edilir. İnamsızlıq, nifrət, antipatiya, ikrah, yalnız öz mənəviyyatını güdmək, vulqarlıq, səbirsizlik, zövqün olmaması, rəng seçimində zövqsüzlük, dezintegrasiya, “mən” hissini itməsi, qəzəb, qanunlara tabe olmamaq, total egoizm, individuallığın olmaması, ümitsizlik, nəyəsə nail olmaq hissini itməsi, qaradınməzlilik, həyata marağın itməsi, yumor hissini itməsi, məsuliyyəti başqalarının boynuna qoyma, mənasızlıq, məyusluq həyatın mənasını itirmək metapatologiyaların əlamətləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, nevrozu yaradan səbəblərdən biri də özünüaktullaşdırma tələbatının ödənilməməsidir. Əgər insan koqnitiv metatələbatlardan məhrum olursa və ya onları inkar edərsə, sağlam marağ hissi də zəifləyə bilər. Bəzi insanları dünyada baş verənlər: xaricdə nə hadisələr baş verir, elmi yeniliklər, kəşflər, rəssamlıq və musiqidə yeni tərzlərin yaranması və s. qətiyyənlə maraqlandırmır. Meqamotivləşmiş insanlar isə əksinə olaraq, dünyada nələrin baş verməsi ilə çox maraqlanırlar. Daima yeniliklərə təccüblənirlər. Metapatologiyalar inkişaf dəyərlərinin təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Çox insanlar nəyin düzgün, nəyin səhv olduğunu qarışdırır (məsələn, narkomanlıq, müharibə). Bunun səbəbi isə onların təkmilləşmə, xeyirxahlıq, düzgünlük və ədalət metatələbatlarından məhrum olmalarıdır. Bu isə sosial hissələrin cılızlaşmasına, başqalarının hüquqlarına hörmətsizliyə, alicənablıq və mərhəmət kimi etik dəyərlərə qarşı biganəliyə gətirib çıxarır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin “Mən”nin formalaşması, onun xarakterinin mərkəzi komponentinə çevrilməsi məhz yeniyetməlik yaş dövründə baş verir. Deməli, “mən”in tanınması onun digərlərindən differensiasiyası, öz şəxsiyyətinə münasibət, mənlik şüurunun yaranması öz köklərini bir başqa yeniyetməlik yaş dövründən alır. Odur ki, şəxsiyyətin özünüaktualaşdırması dinamikasının, təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin mövcud olma mexanizminin araşdırılması yalnız şəxsiyyətin formalaşmasına düzgün istiqamətlənməsi ilə bağlı olmayıb, bir sıra praktiki məsələlərin həlli istiqamətini də özündə ehtiva edir.

Çox zaman yeniyetmələrin özünü aşağı qiymətləndirməsi, özünü bir şəxsiyyət kimi lazımınca dərk edə bilməməsi, özünüaktualaşdırma bilməməsi sadəcə onun əqli-intellektual inkişaf istiqamətlərindən, fərqli psixoloji xassələrindən asılı deyildir. Bu onların özünütəsdiq edə bilməməsi, daha doğrusu, özünü-aktualaşdırma prosesində invariantların tapı bilməməsində axtarılmalıdır.

Statistika göstərir ki, müasir şəraitdə yeniyetmələrin əksəriyyəti çox zaman öz əməllərini, hərəkətlərini dərk edib qiymətləndirə bilmir, özlərini pozitiv aktualaşdırma bilmirlər. Bu problemin görünən tərəfidir. Təlim fəaliyyətlərində utancaqlıq öz mövqeyini, təsbit edə bilməmək, sosial bayerlərin yaranması və nəhayət, özünügerçəkləşdirə bilməmək və s. kimi halları psixoloji baxımdan qiymətləndirsək, məlum olar ki, bu bilavasitə özünüdərk edə bilməmək, özünü qeyri-adekvat qiymətləndirmə fonunda reallaşır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar bu problemin öyrənilməsi nədənsə unudulmuşdur.

Bu baxımdan özünüaktualaşdırmanın inkişaf dinamikasının təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir neçə cəhətdən xüsusi aktualıq kəsb edir:

Əvvəla, müasir şəraitdə özünüaktualaşdırmanın xarakteri və səviyyəsi əvvəlki illərə nisbətən kəskin dəyişməyə məruz qalmışdır. Köhnə stereotiplərlə və yanaşmalarla problemin həlli əslində mümkün deyildir. Bu olduqca aktualdır. Çünki özünüaktualaşdırmanın xarakteri və səviyyələri şəxsiyyətin real və potensial imkanlarının istiqamətlənməsinə, onlarda “mən” in özünütəsbitinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

İkincisi, özünüaktualaşdırmanın inkişaf dinamikasının öyrənilməsi müəyyən yaş dövründə yaşla bağlı dəyişmələrin konkret psixoloji mexanizmini açmağa və eyni zamanda onun gələcək inkişaf perspektivini qiymətləndirməyə, psixi sağlamlığın konturlarını cizmağa geniş imkanlar açır. Bu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Üçüncüsü, hər bir yaş dövründə şəxsiyyətin özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünüaktualaşdırma tələbatı, özünü başqaları ilə mövqeyinə, sosial münasibətlərinə xüsusi təsir göstərir.

Bütün bunlara rəğmən mərkəzi proses hesab edilən özünüaktualaşdırmanın təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onun formalaşması istiqamətlərinin ayırd edilməsi öz vacibliyini öz planı çəkir. Odur ki, təsvir etdiyimiz vacib cəhətləri nəzərə alaraq özünüaktualaşdırmanın psixopedaqoji problemlərini öyrənməyi və onu müasir dövrün tələbləri səviyyəsində sistemləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. , Əlizadə. Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, Azərneşr, 1986
2. Bayramov Ə.S.Əlizadə. Sosial psixologiyanın. Bakı, “Qapp Poliqraf” korporasiyası, 2003, 365 s.
3. Əliyev B.H, Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, Təhsil, 2008, 134 s.
4. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı, Nural, 2008, 352 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Ozan, 1998, 368 s.

SUMMARY

Sevinj Orujova
Gunel Mammadova

SELF-ACTIVATION OF A PERSONALITY IN MODERN PERIOD

The article discusses the self-activation of personality in modern condition. It is noted that the process of self-activation is a very complex process with phylogenetic and ontogenetic development, various changes. Self-activation is the people's maximum use of their potentials. The article also discusses reasons preventing self-activation. The study of the formation and manifestation of the dynamics of the development of self-activation in the article is of particular relevance.

Key words: self-realization, personality, social status, cognitive meta-need, self-determination

РЕЗЮМЕ

Севиндж Оруджова
Гюнель Мамедова

САМОАКТИВИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается самоактивизация личности в современных условиях. Отмечается, что процесс самоактивизация является очень сложным процессом, имеющим филогенетическое и онтогенетическое развитие, различные изменения. Самоактивизация - это максимально использование людьми своего потенциала. В статье также обсуждаются причины, помещающие самоактивизации человека. Особую актуальность представляет рассмотрение формирования и проявления развития динамики самоактивизации.

Ключевые слова: самореализация, личность, социальное положение, когнитивная метапотребность, самопознание.

Məqalə daxil olmuşdur: 16 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MEHPARƏ ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ehmedovamehpare69@gmail.com

UOT (373)091

MƏMMƏD ARAZ POEMALARINDA ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ

Məqalə xalq şairi Məmməd Araz poemalarında əxlaq tərbiyəsinin tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Şairin “Üç oğul anası”, “Araz axır”, Mən də insan oldum”, “Paslı qılınc”, “Atamın kitabı”, “Əsgər qəbri haqqında ballada”, “Qayalara yazılan səs” poemalarından verilmiş şeir nümunələri təhlil edilmişdir.

Təhlil olunmuş nümunələrdən belə nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutan, onun inkişafında silinməz izlər buraxan Məmməd Araz irsinin ən mühüm ideyalarından biri yetişən nəsilə yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etməkdir.

Açar sözlər: poema, ana, vətən, torpağa bağlılıq, əxlaq tərbiyəsi

Şeir yaradıcılığında olduğu kimi, poemaları ilə də Məmməd Araz bənzərsizdir. Azərbaycan xalq antologiyası Məmməd Araz poemaları ilə yeni mərhələyə çatmışdır. İnsan mənəviyyatının dərin qatlarının poetik kəşfi, fəal vətəndaşlıq mövqeyi və müasirlik, milli taleyimizin əhatəli təqdimi bu poemaların leytmotivini səciyyələndirir.

Məmməd Arazın 1957-ci ildə qələmə aldığı “Üç oğul anası” poemasında Böyük Vətən müharibəsində üç oğlunu itirmiş Azərbaycan qadınının – ananın mərdanə bədii obrazı uğurla canlandırılmışdır. Poemada canlı insan ehtirasları, real həyat lövhələri ilhamla verilmişdir. Şairin qəhrəmanı mərd oğullar anasıdır. Ananın övlad fərağı, oğlanları itkin düşəndən sonra keçirdiyi iztirablar, nəhayət, onun ölüm səhnəsi, habelə anaya el qayğısı və s. elə təsvir edilmişdir ki, sanki müəllif bu hadisələrin şəxsən iştirakçısı olmuş, o da ana ilə birlikdə günlərlə, aylarla uzaq yollara göz dikib heç zaman qayıtmayacaq əsgər oğullarının yolunu gözləmişdir. Faşizmin törətdiyi qanlı cinayətlərin ana ürəyindəmi, yoxsa şair ürəyindəmi daha artıq həyəcan doğurduğunu söyləmək çətindir. Çünki şairlə, onun subyektiv aləmlə mövzu qaynayıb qarışmış, bir sintezə çevrilmişdir. Buna görə poema bir növ “Şairin öz-özünü ifadə etməsidir” (Belinski). Şair, ana surətinin xarakter cizgilərini əsasən intizar və ölüm səhnələrinin təsvirində aydınlaşdırır. Müəllif, hadisələrin sonunu poemanın əvvəlində təsvir etsə də, əsərə qarşı maraq daha da artır. Poemada ananın fərdi nisgili dünyəvi mahiyyət daşıyan ictimai narahatlıq fonunda açılır.

Bu ananın qəzəbi məhəbbətindən, məhəbbəti isə qəzəbindən daha dərin və daha güclüdür. O, ölümdən belə qorxmur. Ölümə qarşı aciz, ümitsiz bir ana kimi yox, üsyankar bir ana kimi dayanmışdır. Ölümə xitabən ananın dediyi sözlərə diqqət yetirək:

Mənim dağlar yıxan oğullarım var.

Qara yel əsəndə çöllərimizə,
 Ölüm gətirəndə yağılar bizə,
 Onları göndərdim ölümə qarşı.
 Onda tökülmədi mənim göz yaşım;
 Götür qılıncını, məndən uzaq gəz,
 Ölüm öldürənin anası ölməz.
 İtil, Gülsənəmi tək qarı bilmə! [1, s.34-35].

Bəlli olur ki, ana qəlbinin nifrəti də şəfqəti qədər tükənməzimiş.

Şair, sanki analarımıza bəslədiyi sonsuz ehtiramı ifadə etmək üçün bu obrazı yaratmışdır.

Məmməd Araz bu poema haqqında bir məqaləsində yazırdı: “Mən vaxtilə üç oğlunu itirmiş bir ananın faciəsindən poema yazmışam. Kəndimizdə belə bir gözəl qovrulub yanmağa hazır idi. Təki balalarından bir xeyir xəbər gələydi” [2, s.109].

Müharibə ananın arzuyla, ümidlə böyütdüyü oğlanlarını məhv edir. Ana xalq məhəbbəti və qayğısı ilə əhatə olursa da, bu həsrət ananın saçlarını ağardır, qəddini əyir. Ananı öldürən həsrət duyğularını şair coşqun bir ilhamla təsvir edirdi:

Yandı ana qəlbi, yandı yenə də,
Nə yaxın, nə də ki, uzaq eşitdi,
Yandı, ümidi də, təsəllisi də
Ürək eşitmədi, qulaq eşitdi [1, s.30].

...Günlər atlı oldu, günlər tez ötdü,
Nə vaxtsız, vədəsiz qocaldı arvad!
Gözünün yağıyla oğul böyütdü,
Ocaqlar başında tək qaldı arvad [1, s.32].

Dünyaya gəlmiş oğullar ali məqsəd naminə Dunay sahilində şəhid olurlar. Bu oğlanların hərəsinin özünəməxsus məhəbbət tarixçəsi var idi və şair bunu yığcam şəkildə təsvir etmişdir. Beləliklə, “Üç aslan biləkli oğul anası özgülər çiyində gora gedir”. Lakin ananın ölümü bizi nə qədər pərişan etsə də, bədbinliyə qapılmırıq. Çünki burada sanki ana öz ölümü ilə ölümə qələbə çalır. Ümumiyyətlə, ana surəti poemada mərdlik və paklıq simvolu kimi verilmişdir. Hər bir oxucuda dosta məhəbbət, düşməne nifrət hissləri tərbiyə edən bu poema, insan iztirablarının təsvirini versə də, bütövlükdə xeyirxah qüvvələrin mənfur qüvvələr üzərində qələbəsinin təsdiqidir.

Şair bu əsəri nəcib bir məqsədlə qələmə almışdır.

Şimşəklər qanadım, sellər ilhamım,
Küləklər nəfəsim qoy olsun bu gün!
Qəlbimin bu sadə şeiriyyətindən
Bir ana heykəli qoyulsun bu gün! [1, s.37].

Poemanın mərkəzində duran əsas ideya “Müharibə olmasa” şeirində tamamlanmışdır. Elə bil ki, bu şeir “Üç oğul anası” poemasının düşündürücü xülasəsi, mənalı sonluğudur:

Sevənlər aləmində
Nə qəm, nə həsrət olar,
Bəşərin gülləsi – söz,
Sözü – məhəbbət olar –
Müharibə olmasa! [3, s.90].

Göründüyü kimi, şair bəşəriyyətin sülh və əmin-amanlıq arzusunu təbii boyalarla təsvir etmişdir.

“Araz axır” (1960) poemasında şair vətən məhəbbəti ilə vətən sevgisini ön plana çəkir. Poemada tarixi və milli taleyimizlə bağlı zamanın sözü Məmməd Arazın təqdimatı əsasında zamanı qabaqlayaraq özünün yüksək bədii-fəlsəfi əksini tapmışdır. “Araz axır” poemasında təxminən əlli il bundan əvvəl müharibə əleyhinə yazılmış poetik çağırışı bu gün də bütün dünya üçün aktual səslənir:

Yer min illik barını
Bircə gündə yetirər,
Alimayı, ulduzu
Dartıb yerə gətirər, –
Müharibə olmasa!

Əridib silahları
Biz marten sobasında,
Körpü yarada billik
Yerlə Mars arasında, –
Müharibə olmasa! [1, s.61].

“Araz axır” poemasında müharibənin dəhşətlərini görmüş, Araz qırağından Berlinədək gedən bir mühəndisin sevgi və arzuları tərənnüm olunmuşdur...

Şairin qəhrəmanı qələbəyə hədsiz inam bəsləyən, xalqın və vətənin uğrunda oddan, alovdan keçən səbatlı bir döyüşçüdür, Məmməd İbrahim təsvir etdiyi döyüşçünü hər cür çətinliklə qarşılaşdırır, onu xalqın səadəti uğrunda çarpışan bir xilaskar kimi məhəbbətlə tərənnüm edir” [4, s.20-21].

Əsərin sonunda şair rəmzi olaraq “Yubanırsan, vətəndaş! Yatma, oyan, vətəndaş” [5, s.386]–deyə bütöv Azərbaycan uğrunda azərbaycançılıq məfkurəsinin mübarizə şüarını səsləndirir və bunu həm öz əsrinin, həm də gələcək əsrlərin diqqətinə çatdırır.

Məmməd Arazın 1962-ci ildə qələmə aldığı “Mən də insan oldum” poeması dahi Mirzə Ələkbər Sabirə həsr olunmuşdur. Şairin poemada qələmə aldığı fəhlə öz vətəninin səadətinə düşünən, onun bütün nailiyyətləri ilə fəxr edən insan olmaqla yanaşı, şeiri, sənəti başa düşən, babalarımızın ləyaqətini dərk edən, onu qoruyan bir şəxsdir. Bu fəhlə Sabiri qürur hissi ilə şeirimizin Magellanı, Koperniki adlandırır. Bu fəhlənin istək və arzularına qol-qanad verən müəllif Sabir poeziyasının inqilabi vüsətini dünyaya yaymaq üçün kənd və şəhərlərin, mədəniyyət ocaqlarının darlığını hiss eləyir. Eyni zamanda, şair poemada o zamankı sərt rejimə baxmayaraq, mənsub olduğu xalqın azadlığı və müstəqilliyi haqqındakı arzularını da ifadə etmişdir:

Üstündə özadım – bayraq istədim,
Məhsulun özümün – torpaq istədim.
Tikilən binalar – tikənin olsun.
Azad səs, azad söz gülüş gərəkdi,
Bir sözlə, bir sözlə, dönüş gərəkdi!..[1, s.80].

“Üstündə özadım – bayraq istədim, məhsulun özümün – torpaq istədim” – deyən şair vurğulayır ki, bu arzuların reallaşması üçün “dönüş” gərəkdi. Onun arzuladığı azad səs, azad söz, “dönüş” keçmiş Sovet Azərbaycanında deyil, yalnız çox illər keçəndən sonra dövlət müstəqilliyi qazanmış Azərbaycanda gerçəkləşdi.

Xalqımızın vətənpərvər, qeyrətli ziyalıları kimi Məmməd Araz həmişə doğma dilimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə edilən təcavüzə qarşı barışmaz olub. Tabeliyində olan ayrı-ayrı xalqları assimilyasiyaya uğratmaq, öz içində əritmək, bir millət kimi yox etmək üçün Rusiya imperiyasının mürəcə dil siyasəti onu ciddi narahat edirdi.

Məramım, şərəfim tapdalanmasa,
İnsan ləyaqətim ayaqlanmasa,
Yüz il də yarım, çılpaq yaşaram.
Mənə anadilli millət gərəkdi,
Dövləti özümün dövlət gərəkdi [1, s.80].

Görkəmli pedaqoq K.D.Uşinski demişdir ki, bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz. Amma dilini alsan fətt olar və ondan bir nişan qalmaz. O yazırdı: “Dil xalqın bütün çoxəsrlik mənəvi həyatının ən dolğun və ən düzgün tarixi olmaqla bərabər, hələ nə kitab, nə də məktəb olmadığı dövrlərdə belə xalqı öyrədən və onu tarixin sonuna qədər öyrətməkdə davam edən ən böyük xalq tərbiyəçisidir” [7, s.112]. Ona görə də şair bu böyük fəlakətlərdən xilas olmağın cəsarətini xalqları maarifləndirməkdə, onlara öz yaxşı-yamanını tanıtdırmaqda görürdü. Bu da bir həqiqətdir ki, mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın inkişafı xalqın böyüklüyündən və kiçikliyindən deyil, həmin xalqın müdrikliyindən, zəngin təfəkkür tərzindən asılıdır.

“Paslı qılınc” (1964) poeması sanki yazıldığı dövrün yeni tipli “Aygün”üdür. Bu poema Azərbaycan ədəbiyyatında bir janr kimi ümumi pafoslu mövzulardan sadə, bircə də mürəkkəb həyatı mətləblərin ifadəsinə yön almışdır. Tofiq Mahmud haqlı olaraq, poema haqqında yazırdı: “Elə bil adını daşıyan bu əsərin özü də hardasa unudulub, yaddan çıxıb, bir küncdə qalıb, “paslı” şəkildədir, əgər onu götürsən, pasını təmizləsən, qılınc kimi pərıldar. Bu mənada poema öz tədqiqatçıları gözəldir, açsın, təhlil etsin, bütün müsbət və zəif cəhətlərini süzgedən keçirib əsl qiymətini düzgün verə bilsin” [1, s.6].

Ailə dəyərlərini yüksək qiymətləndirən şair poemada hakim obrazı ilə Musaxanı “batdığı quyudan” çıxarmağa çalışır. Şair “çıxsan iradəni mən alqışlayaram”, “bir hakim kimi də bağışlayaram” misraları ilə sözün gücündən, qüdrətindən istifadə edərək onu ailəsini qorumağa və möhkəmləndirməyə çağırırdı:

-Hakim deyil, bir cavan kimi,
Bir vətəndaş kimi, bir insan kimi
Batdığın quyuya ip ata billəm,
Səni var gücümlə mən darta billəm.
Çıxsan, iradəni mən alqışlayaram,
Bir hakim kimi də bağışlayaram.
Bir düşün, bir düşün, nə deyər buna
Kişi mənlüyümüz, kişi arımız.
Namusla, zəhmətlə yaşamayana
Kişi deməyibdir babalarımız! [1, s.119-120].

“Namusla, zəhmətlə yaşamayana kişi deməyibdir babalarımız!” misraları ilə şair babalarımızdan bizə miras qalan kişilik əlamətlərinə xas olan namus, qeyrət, vicdan, sədaqət, etibar, mərdlik və s. kimi mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyəvi cəhətlərini sadə, asan, oxunaqlı dillə oxucuya çatdırır.

Şairə görə, ailə tərbiyəsinin cəmiyyətdə oynadığı rol ata-ananın tərbiyəsi, onun dünyagörüşü və əxlaq tərzi ilə ölçülür. Yəni onların əxlaq tərzi, düşüncəsi, cəmiyyətə, insanlığa, dövlətə, xalqa və vətənə münasibətinin hansı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Əxlaqi cəhətdən möhkəm olan namuslu vətəndaşlar tərbiyə etmək üçün şair-pedaqoq valideynlərin özlərinin qüsursuz olmalarını, onların müəyyən qədər pedaqoji biliklərə yiyələnmələrini zəruri hesab edirdi. Şair dönə-dönə qeyd edir ki, ailə tərbiyəsi vətəndaşın formalaşmağına o zaman müsbət təsir göstərir ki, ailə üzvlərinin dünyagörüşü, mənəviyyəti və əxlaqı yüksək olsun. Məhz elə buna görə də şair tərbiyə və tərəqqi işində ailəyə çox böyük diqqət yetirmiş və onun möhkəmləndirilməsini cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı üçün zəruri etmişdir.

“Atamın kitabı” (1972) poeması şairin poemaları içində ən güclüsü və qüdrətlişidir. Onun əsərlərinə məxsus ən müsbət cəhətləri bu poemada görmək olar. Belə ki, onda həyat nəfəsi, həyat ətri, torpaq ətri çox güclüdür. Bu isə əsərə əbədilik gətirmişdir [1, s.6]. Məmməd Araz ata-babalarımızın müdrüklüyünə, adət-ənənələrinə bağlı şair idi. O, doğma yurdu uca dağlarını, buz bulaqlarını, kəhrəba zəmilərini, hər kiçik daşını, qayasını öz gözü ilə görüb qəlbinin hökmü ilə poetikləşdirir. Şairin dilinin mayası xalq ruhundan yoğrulub və bunun nəticəsidir ki, xalq şairi oxucu ilə torpaq dilində, vətəndaş dilində danışır.

Siz onun alnından çənəsinəçən,
Qırış arxlarını seyr elə bir-bir.
Sanki bu nizamı pozmağa qəsdən
Ömür-tərsinə bir dırmıq çəkibdir [1, s.135].

Poemadakı vətən eşqi, torpağa bağlılıq, yurdu dəlicəsinə sevib qorumaq kimi mənəvi şüura təsir edən keyfiyyətlər yetişən nəsli yaşamağa, işləməyə, vətəni qorumağa səsləyir.

“Ağsaqqal – torpaqda göz Allahıdır”, ağsaqqal – birinci söz Allahıdır” deyən şair poemada bu ata obrazı ilə millətin, xalqın gələcəyi olan yetişən nəsli düzlüyə, doğruculuğa, bəd əməllərdən

uzaq olmağa, böyüyə, kiçiyə, ata-anaya hörmət etməyə, hamının hörmət və ehtiramını qazanmağa çağırır. Şairin ata sevgisi, övlada, torpağa, doğma yurd-ocağa bağlılığı sözün tam mənası ilə nümunəvidir, Azərbaycan milli əxlaqının göstəricisidir. Bu baxımdan yetişən nəslin tərbiyəsində adət-ənənələrin reallaşdırılması onlarda keçmişin müsbət təcrübəsinin, əcdadlarımızın pedaqoji irsinin qəbul edilməsinə şərait yaradır. Yalnız bu yolla davranışı öz əxlaqının maddi-mədəni və mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin olması ilə xarakterizə olunan şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün ilkin şərtlər yaranır.

Adından göründüyü kimi, “Əsgər qəbri haqqında ballada” (1968) poeması vətəndaşlıq ruhunun başlanğıc təcəssümüdür. Əslində, bu əsər poema – monoloqdur. Bu poema müharibə illərinin hadisələrinin yaratdığı ovqatla bağlı düşüncələrdən ibarətdir. Poemanın əsasını müəllifin Lvov şəhərindəki “Xolm slavı” qəbiristanlığında gördüyü, baş daşında Məmməd Arazın soyadı – İbrahimov yazılmış məzara müraciətlə qurduğu xəyali dialoqlar təşkil edir. Əslində bu üsul, vasitə və tərzlərdən istifadə etməklə müəllif müharibə dövrünün fəlakətlərini, ağır-acılarını açıb göstərmişdir.

Vətənimin sərhəd xətti
sinəmdəydi –
ölənəcən
Quruyub bir sərhəd daşı olanacan.
Vətənimin dağlarından
qopan sivri çarpanaqdım,
Nifrətimi düşmənin son
yuvasına çırpacaqdım [6, s.209].

Ölməz və əbədiyaşar qəhrəmanlarımız haqqında yazılmış belə şeir və poemalar torpaqlarımızda müharibə getdiyi indiki vaxtlarda yetişən nəslin qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır .

Şairin “Qayalara yazılan səs” (1976) poemasında isə sənət, həyat, xalq – bunların vəhdəti – təbiətin gözəlliyi, dağların, qayaların, bulaqların və bu yerlərdə yaşayan mərd insanların timsalında verilmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğunun bu dağlara qonaq gəlməsi, çobanlar üçün şirin xatirəyə çevrilməsi, su içdiyi bulağa “Vurğun bulağı” adının verilməsi, qayalarda isə şairin adının əbədi qalması bu poemanın əsas, ruhu və canıdır [1, s.10].

Bulaq deyil səs axırdı üzüaşağı,
Vurğun səsi, Vurğun sözü, Vurğun bulağı...
Biz hamımız o nəğmədən su içməmişik?
Kəlamından cığır alıb, yol seçməmişik?...

Gələn kimi kim düşdü yada? –
Bu dağların öz dilində danışan adam!
Bu dağların, bu daşların yaddaşı möhkəm,
Səbri ağır, səbri ağır, qəzəbi möhkəm... [1, s.204-205].

Poemada el-obanın, xalqın sənətə və sənətkara bəslədiyi dərin məhəbbətin ifadəsi öz əksini tapmışdır. “Biz hamımız o nəğmədən su içməmişik? Kəlamından cığır alıb, yol seçməmişik?” misraları ilə şair ustad sənətkarın yaradıcılığından bəhrələndiyini də təsvir edir.

Göründüyü kimi, Məmməd Araz yaradıcılığında əxlaq tərbiyəsinin mühüm və köklü problemlərinə toxunmuş, onları fəlsəfi aspektdən təhlil etmiş, şəxsiyyətin inkişafında, onun mənəvi aləminin formalaş-masında və özünüdərk etmə prosesində tərbiyəyə böyük yer vermişdir. Yaradıcılığında etik-əxlaqi normalar, böyüyən nəslin tərbiyəsi ilə bağlı fikirlər onun şeir fəlsəfəsində nəşət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, IV cild, Bakı, Ozan, 2003, 356 s.
2. Araz M.İ. Həyatın və sözün rəngləri. Bakı. "Gənclik" nəşriyyatı, 1975, 135 s.
3. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, I cild, Bakı, Ozan, 2003, 348 s.
4. Araz M.İ. "Mən özümü bilirəm nəçiyəm, nəyəm". Bakı, "Çinar-Çap" nəşriyyatı, 2006, 582 s.
5. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri (Şeirlər və poemalar). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, 480 s.
6. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 232 s.
7. Uşinski.K.D. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1953, 312 s.

SUMMARY

Mehpara Akhmadova

MORAL EDUCATION IN MAMMAD ARAZ'S POEMS

The article is dedicated to the study of moral education in the poems of the national poet Mammad Araz. The poetic samples from the poems "Mother of Three Sons", "Araz Flowing", "And I became a Man", "Rusty Sword", "Book of My Father", "Ballad of a Soldier's Grave", "Voice on the Rocks" are analyzed in the article.

The analyzed samples show that one of the most important ideas of the heritage of Mammad Araz, which occupies an important place in the history of pedagogical thought in Azerbaijan, is to foster high moral standards in the younger generation.

Key words: poem, mother, homeland, loyalty to one's country, moral education

РЕЗЮМЕ

Мехпара Ахмедова

МОРАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В ПОЭМАХ МАМЕДА АРАЗА

Статья посвящена исследованию вопросам нравственного воспитания в поэмах народного поэта Мамеда Араза. Проанализированы стихотворные образцы из поэм «Мать трех сыновей», «Араз течет», «И я стал человеком», «Ржавый меч», «Книга моего отца», «Баллада о солдатской могиле», «Голос на скалах».

Проанализированные образцы показывают, что одна из важнейших идей наследия Мамеда Араза, занимающего важное место в истории педагогической мысли в Азербайджане, оставившего неизгладимый след в ее развитии, заключается в том, чтобы воспитать у подрастающего поколения высокие морально-нравственные качества.

Ключевые слова: поэма, мать, родина, верность своей стране, нравственное воспитание.

Məqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova
Məqalə daxil olmuşdur: 23 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

KÜBRA QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:373.3

UŞAQLARIN DÜZGÜN TƏRBIYƏ OLUNMASI PROSESİNƏ PEDAQOJİ ASPEKTDƏ YANAŞMALAR

“ Uşaqılıq görməyən insan gələcəkdə pis vətəndaş olacaq.” (Fyodor Dostoevski)

Məqalədə uşaqların təlim-tərbiyə məsələləri, bu prosesin düzgün təşkili, dahi şəxsiyyətlərin kəlamları, valideynlər üçün təlimatlar, istifadə edilmiş təlim üsulundan bəhs olunur. Bildiyimiz kimi uşaqların tərbiyəsi mürəkkəb və çox uzunsürən bir prosesdir. Bu prosesin səmərəli təşkili valideynlərdən böyük məsuliyyət, həssaslıq, qayğıkeşlik tələb edir. Çünki uşaqlarımız bizim gələcəyimizdir. Bu gün səmərəli təşkil edilmiş təlim onların sabahını işıqlandıracaqdır. Düzgün tərbiyə prosesinin təşkili üçün ilk növbədə özünü tərbiyəyə daha çox diqqət yetirilməlidir. Valideyn nümunəsində tərbiyə prosesinin səmərəliliyini şərtləndirmiş olur. Uşaqlarla söhbət zamanı düzgün kəlimələrin seçilməsi, ailənin digər üzvlərinə qarşı olan münasibətdə tərbiyəyə təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Montessorinində qeyd etdiyi kimi -uşaq dostcanlı mühitdə yaşayır və özünü dəyərli hiss edirsə, o, bu dünyadan sevgi tapmağı öyrənir.

Açar sözlər: uşaq, təlim-tərbiyə, valideyn, təlim üsulları, dahi şəxsiyyətlər, təlimatlar

Uşaqlar bizim gələcəyimiz – dünənimiz, bugünümüz, sabahımızdır. Düzgün təlim-tərbiyə prosesində formalaşan, inkişaf edən uşaq həyatının sonrakı illərində (yeniyyətlik, gənclik) cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyətə çevrilir. Tərbiyə prosesinin təşkili çətin və bir o qədər də məsuliyyətli, vacib məsələdir. İlk tərbiyə başlıca olaraq ailədən başlayır. Ailə uşağın doğulduğu, böyüdüüyü və tərbiyə aldığı ilk ictimai-mədəni bir mühitdir. Ailə uşaq üçün ən yaxşı qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət ocağıdır. Uşaq məhz ailədə ilk dəfə olaraq sosial qarşılıqlı əlaqədə olur, özü üçün insani münasibətlər aləmi açır. Valideynlər ədalətli qanunlar və qaydalar tətbiq etməklə ailəni idarə etməlidirlər. Heç bir vaxt fiziki cəza əsas tərbiyə metodu kimi götürülməməlidir. Çünki uşaq böyüdükcə aldığı cəzanı yaddaşında saxlayır. Amma nəyə görə fiziki cəzaya məruz qaldığını xatırlamır. Aparılan tədqiqatlarda belə bir fakt ortaya çıxır ki, 9-10 yaşlarından başlayaraq yaşadıkları qorxu, həyəcan, gərginlik və sıxıntı uşaqları evdən qaçmağa vadar edir. Mütəmadi pis rəftar, uşaqlarında bir şəxsiyyət olduğunun davamlı unudulması, sevginin, onlara qayğının azlığı, heç vaxt tərəflənib rəğbətləndirilməməsi psixoloji böhranın keçirilməsinə səbəb olur. Müşahidələr göstərir ki, nəzarətsiz, diqqətsiz qalan uşaqlar mənfi xüsusiyyətlərə daha çox meyilli olurlar. Əsasən uşağın başa düşdüyü üsulda, həm də onun üçün maraqlı olan sahələrdən söhbət açmaq, ünsiyyəti daha maraqlı və rəngarəng etmək olduqca faydalıdır. Düzgün tərbiyə prosesinin təşkili üçün ilk növbədə özünü tərbiyəyə daha çox diqqət yetirməliyik. “Tərbiyə edəninin özünü tərbiyə etmək lazımdır”- çünki tərbiyəçi uşağı öz şəxsiyyəti ilə tərbiyələndirir. Hər bir valideyn öz davranışı, rəftar və hərəkətləri ilə övladına nümunədir. Və bu şəxsi nümunə uşağın həyatının sonrakı mərhələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uşağın tərbiyəsi olduqca mürəkkəb və uzun sürən prosesdir. Bəzən tərbiyə prosesi zamanı valideynlər sonradan düzəlməyən nəticələrə gətirən bir çox səhvlərə yol verirlər. Tərbiyə prosesinin düzgün təşkili üçün psixoloqlar tərəfindən tətbiq olunmuş bir neçə prinsipi nəzərdən keçirək:

1. Uşağı olduğu kimi, şərtsiz qəbul etmək lazımdır. Yəni onu bacarıqlı, ağıllı, gözəl olduğuna görə deyil, sadəcə var olduğu üçün sevmək lazımdır;
2. Tədrisən üzərinizdən uşağın şəxsi işlərini götürüb, ona ötürün;

3. Uşağı yalnız ayrı-ayrı hərəkətlərinə görə danlamaq olar. Onun hislərinə və istəklərinə görə mühakimə etmək olmaz;

4. Ən yaxşı cəza – uşağı incitmək yox, onun istəyini yerinə yetirməməkdir;

5. Uşaqlara nizam-intizam və ədəb-ərkan nəinki lazımdır, hətta onlar bunu istəyir və gözləyirlər. Bu onların həyatını daha aydın və təhlükəsiz edir;

6. Uşağınızda nə işə dəyişmək istəyən zaman düşünün: bəlkə bu dəyişiklikləri ilk növbədə özünüzdə gerçəkləşdirəsiniz?!

Bu prinsiplərin tətbiqi, gözlənilməsi, valideynlərin davamlı olaraq mühüm məsələlərdə psixoloq və pedaqoqlarla görüşlərin təşkili tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Uşaqlarda özünə inam hissəsinin aşılınması, liderlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi də vacib məsələlərdəndir. Əsasən liderlik keyfiyyətlərinin inkişafına erkən dövrlərdən başlanılması tövsiyə olunur. Uşağın əldə etdiyi nailiyyətlərin böyüklər tərəfindən emosional şəkildə rəğbətləndirilməsi təşəbbüskarlığı, öz etdiyinə görə qürur hissi yaşamasını şərtləndirir. Adətən özünə, öz gücünə inam hissi zəif olan uşaqlarda özünüqiymətləndirmə aşağı, özünütənqidə münasibət işə yüksək səviyyədə olduğundan nədəsə uğur qazanmaq, mübarizə aparmaq üçün onlar, bir o qədər cəhd göstərmirlər. Uşağın sərbəstliyi üçün kifayət qədər təhlükəsiz şəraitin yaradılması onda qətiyyətsizlik, tez-tez köməyə ehtiyac hissi formalaşdırır ki, bu da sonradan asılılıq, təcəllik meylini artırmış olur. Həmçinin uşağın arzularına, müxtəlif maraqlı fikirlərinə hörmətlə yanaşılması da tövsiyə olunur. Burada valideynlərin əsas vəzifəsi, uşağı öz arzu və xəyallarına reallaşdırılması üzərində fikirləşməsinə təhrik etmək, onun istəklərini gerçəkləşdirmək üçün qarşıya real məqsədlər qoymağı düşündürməkdir. Deyilənlərdən də aydın olur ki, liderlik keyfiyyətlərinin inkişafı üçün valideynlərdən uşaqlarına aciz, daima köməyə ehtiyacı olan heç nə bacarmayan bir varlıq kimi deyil, formalaşmaqda olan bir şəxsiyyət kimi yanaşılması tələb olunur.

Müasir dövrdə kompüterdən, telefonlardan istifadə gündəlik həyatımızın bir hissəsini təşkil edir. Böyüklərlə yanaşı, azyaşlılarda müasir dövrə uyğunlaşmağa çalışır. Daha çox uşaqlara kompyuter, telefonların alınması onların yaşadları ilə olan ünsiyyətini əvəzləməyə başlayır. Son illər psixoloqların apardığı tədqiqatlarda da internetdən həddən çox istifadə edən uşaqlarda aqressivliyə, inadkarlığa meylin yüksək olması, yaradıcılığa meylin zəifləməsi, hətta təcürün analiz-sintez fəaliyyətinin çətinliklə getdiyi müəyyən olunmuşdu. Uşağın normal psixi inkişafı üçün ünsiyyət, kollektiv oyunlar, onunla gördükləri və eşitdiklərini müzakirə etmək faydalı olduğu qədər, zəruridir. Bütün bunlardan istifadə tərbiyə prosesinin təşkilinə də mənfi təsir göstərmiş olur. Onlara evdə, məktəbdə kompüterdən istifadə mədəniyyəti aşılınmalı, müasir texnologiyalardan istifadənin mənfi və müsbət cəhətləri haqqında məlumat verilməlidir.

Uşaqların düzgün tərbiyə olunmasında bir çox məsələləri nəzərdən keçirdik. Dahi şəxsiyyətlərin, pedaqoqların yaradıcılıqlarında da uşaq tərbiyəsi, ailədə valideyn-övlad münasibətləri hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur (3, s 39). Beləliklə, Hz. Əli “Övladlarınızı dövrünüz üçün deyil, onların dövrü üçün yetişdirin.”, Jozef Juber “Uşaqların nəsihətdən çox yaxşı nümunəyə ehtiyacı var.”, Artur Şopenhauer “Hər uşaq bir tərəfdən dahi və hər dahi bir tərəfdən uşaqdır”, Jilbern Sesborn “Sevgi görməyən uşaq uşaqlığını yaşaya bilmir. O, müdafiəsiz böyüyə çevrilir”. Nikolay Çernişevskiy “Təhqirə məruz qalmayan uşaq şəxsiyyət kimi yetişir, özünü bir insan kimi qəbul edir.”, Qabriel Laub “Kiçik uşaqlar intellektual insanlarla çoxlu oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Hər ikisinin səs-küyü bizi qıcıqlandırır, susqunluğu isə şübhələndirir.” Və başqaları uşaq-övlad tərbiyəsi ilə bağlı xeyli qiymətli fikirlər irəli sürmüşlər. Bu kimi dəyərli fikirlər uşaq tərbiyəsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli və vacib olduğunu bir daha sübut etmiş olur. Həmçinin uşaqların düzgün, səmərəli təşkil edilmiş mühitdə tərbiyəsi üçün bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir. Bu üsullardan başlıcası Montessori təlim üsuludur (4). Montessori təlim üsulu, son illərdə adını tez-tez eşitdiyimiz bir tədris metodudur. Bu üsul İtaliyanın ilk qadın həkimi olan pedaqoq və antropologiya professoru olan Maria Montessoriyə aiddir. Montessori uşaqların fərdiliyinə əsaslanaraq pedoqogika üzərində araşdırmalar aparmağa başlamışdı. Tədqiqatları və müəllimləri əsasında belə qərara gəlir ki, əqli geriliyi olan uşaqlar tibbdən daha çox, pedaqogikanın problemidir, bu səbəbdən də onlarla

xəstəxanada deyil, məktəbdə məşğul olmaq lazımdır. Deyilənlərə əsaslanaraq bele bir faktı qeyd edə bilərik. Montessori 1896-cı ildə universitet xəstəxanasında (San Giovanni Hospital) həkim assistenti kimi işləməyə başlayır və ilk dəfə olaraq əqli geriliyi olan uşaqlarla qarşılaşır. Uşaqlar boş otaqlarda saxlanılırdı, onlarla demək olar ki, ünsiyyət qurulmurdu, oyuncaq və kitabları yox idi. Bir dəfə Mariya qərribə bir hadisənin şahidi olur: nahardan sonra uşaqlar çörək qabığı tapırlar və onu əzirlər. Çörək qabığı onların yeganə oyuncağı idi. Bundan təsirlənən Mariya onlara sadə əşyalar – qutular, parçalar gətirməyə başlayır, tez bir zamanda uşaqların davranışında müsbətə doğru dəyişiklik müşahidə olunur. Beləliklə, Mariya Montessorinin metodikasının əsas ideyası yaranır: istər normal, istərsə də əqli geriliyi olan uşaqların ətraf aləmi anlaması üçün onlara inkişaf etdirici mühit lazımdır.

Montessori apardığı araşdırmalar nəticəsində düşünülənin əksinə uşaqların mükafatlardan, cəzalardan, böyüklərin proqramlaşdırdığı tədris anlayışından, hətta oyuncaqlardan, yuxudan, müəllim stolundan və birlikdə dərs keçməkdən xoşlarının gəlmədiyini aşkar etdi. Əsas hədəf kimi azad seçim və hər uşağın öz qabiliyyətinə uyğun sürətlə irəliləməsinə üstün tuturdu. O, qeyd edirdi ki, tamamilə uşağa uyğun olaraq, hazırlanmış bir mühitdə, uşağın şəxsiyyətinin formalaşması üçün azadlıq tanınan, şəxsiyyətinin inkişafını dəstəkləyən tədris verilməlidir. 76 ölkədə minlərlə məktəbdə Montessori sistemi tətbiq edilməyə başlandı.

Klassik tədris anlayışından çox fərqli bir anlayışla işləyən sistemdə masanı təmizləmə, toz alma, düymələmə, kəmər taxmaq kimi gündəlik yaşamımızda istifadə etdiyimiz işlər uşağın əl-göz koordinasiyasını inkişaf etdirir və eyni zamanda əl biləyi və barmaqlarını gücləndirir. Montessori duyğu tədrisi üzərində dayanan, bütün duyğu orqanları üçün öyrədici materiallar hazırlamış bir sistemdir. Sistem sinif məntiqi ilə işləmir, hər uşağın fərdi fərqlilikləri və sürətinə görə tədris alma haqqını verir. Siniflərdə klassik sıralar və lövhə yoxdur. Qarışıq yaş qruplarından yaranan siniflərdə uşaqlar azad şəkildə hərəkət edir, öz seçdikləri tədris materialları ilə öz istədikləri müddətdə məşğul olurlar. Onun uşaqların tərbiyəsi mövzusunda valideynlər üçün təlimatı da çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu təlimatlara əsasən aşağıdakılar aiddir:

- Uşaqlar ilk dərslərini öz ətraflarında gördüklərindən, baş verən hadisələrdən alırlar;
  - Uşağı daim tənqid etdikdə o insanları qınamağı öyrənir;
  - Uşağı daim tərifiyədikdə o qiymətləndirməyi öyrənir;
  - Uşaq daim ətrafında düşmənçilik gördükdə o dava etməyi öyrənir;
  - Uşaqla ədalətli davrandıqda o dürüslüyü öyrənir;
  - Uşaq təhlükəsizlikdə olduğu hissi ilə yaşayarsa o inanmağı öyrənir;
  - Uşaq dostcanlı mühitdə yaşayarsa və özünü dəyərli hiss edərsə o bu dünyadan sevgi tapmağı öyrənir;
  - Hər zaman sizə müraciət edən övladınızı dinləyin və suallarına mütləq cavab verin.
  - Səhvə yol verən və səhvinə ya indi, yaxud da gələcəkdə düzəliş edə biləcək övladınıza hörmətlə yanaşın;
  - Həyatda yeniliklərin axtarışında olan övladınıza hər bir halda kömək etməyə hazır olun;
  - Övladınıza qarşı mümkün olan ən yaxşı davranışlardan istifadə edin;
- Valideynlərə tövsiyə edilən bu təlimatlar çox vacib və əhəmiyyətlidir.

Uşaqların başa düşülməsi, onlara münasibətin, davranışların tənzim olunmasında Montessori təlim üsulu mühüm rol oynayır. Mariya Montessori ömrünün neçə ilini uşaqlarla bağlı təlim-tərbiyə metodlarını araşdırmaq və yaratmaq üçün sərf etmiş, minlərlə pedaqoq yetişdirmişdir. Uşaqlara göstərdiyi inanılmaz təsiri nəticəsində bu təlim geniş tətbiq edilməyə başladı. Bu təlim sistemi Amerika və Avropada yayıldı. Hal-hazırda bu metod daha çox Hollandiyada tətbiq edilir. İkinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində isə Montessorinin təlim sistemi siyasətə boyun əymədiyi üçün qadağan edilir. Bu səbəbdən o, müharibə bitənədək Hindistanda yaşayır. Zamanla Montessorinin davamçıları sistemə uyğun olaraq, onu daha da işləyib təkmilləşdirdilər. İndi bu təlim dünyada geniş yayılıb. Autizmi və digər problemi olanlarla yanaşı, sağlam uşaqlara da tətbiq edildikdə inanılmaz nəticələr əldə edilib. Montessori təlimi şəxsiyyət yetişdirməkdə hələ ki, ən mükəmməl və yeganə təlimdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, uşaqların təlim-tərbiyəsinin düzgün təşkili, onların cəmiyyətə, ailəyə, sevdiklərinə qarşı yaxşı bir vətəndaş, şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi olduqca çətin və məsuliyyətli bir prosesdir. Bu işin həyata keçirilməsi ilk növbədə valideynlərin, sonrakı dövrlərdə isə müəllimlərin üzərinə bir sıra mühüm vəzifələr qoyur. Təlim-tərbiyə prosesinin təşkil edilməsində çətinlik, uşaqla valideyn arasında anlaşmazlıq olduqda ailə daim psixoloq və pedaqoqların köməyindən istifadə etməlidir. Unutmaq olmaz ki, təlim-tərbiyə prosesi düzgün təşkil edilmiş şəraitdə böyüdülmüş hər bir uşaq təkcə bu günümüzün deyil, gələcəyimizin nişanəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ağayev. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı, 2011
2. N. Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2011
3. K.Camalov. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri şərq mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı, 2010
4. İnternet resursları

SUMMARY

Kubra Guliyeva

PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE PROCESS OF PROPER UPBRINGING OF CHILDREN

The article deals with the issues of education and upbringing of children, the proper organization of this process, the quotes of ingenious personalities, instructions for parents and the used methods and techniques of training and education. As you know, upbringing of children is a complex and long-lasting process. Effective organization of this process requires great responsibility, sensitivity and care from parents. Our children are our future. Today's effective training will illuminate their future. First of all, you need to pay more attention to self-education. The effectiveness of the educational process is determined by examples of parents. Choosing the right words when talking to children is one of the key factors that can affect the upbringing of other family members. As Montessorini says, living in a friendly atmosphere and feeling valued, the child learns to find love in this world.

Key words: child, education and upbringing, parent, teaching methods, ingenious personalities, instructions

РЕЗЮМЕ

Кюбра Гулиева

ПОДХОДЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ К ПРОЦЕССУ ПРАВИЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ

В статье рассматриваются вопросы обучения и воспитания детей, правильной организации этого процесса, изречения гениальных личностей, инструкции для родителей и используемые методы и приемы обучения и воспитания. Как известно, воспитание детей является сложным и длительным процессом. Эффективная организация этого процесса требует от родителей большой ответственности, чуткости и заботы. Потому что дети – наше будущее. Сегодняшнее эффективное обучение осветит их будущее. Прежде всего, необходимо уделять больше внимания самовоспитанию. Эффективность воспитательного процесса обуславливается примерами родителей. Выбор правильных слов в беседах с детьми является одним из ключевых факторов, которые могут повлиять на воспитание других членов семьи. Как говорит Монтессорини – живя в дружеской обстановке и чувствуя себя полезным, ребенок учится находить любовь в этом мире.

Ключевые слова: ребенок, обучение и воспитание, родитель, приемы обучения, гениальные личности, инструкции

Məqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova
Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

PƏRVİZ ALLAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Univeristeti
pervizallahverdiyev06@gmailcom.

UOT: 373.3/5

**MƏKTƏBLƏRDƏ HƏRBI VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN
TƏŞKİLİ VƏZİFƏLƏRİ VƏ PİRİNSİPLƏRİ**

Hərbi vətənpərvərlik vətənpərvərlik tərbiyəsini əsas əlamətlərindən biri olub, insanı öz vətəni, ölkəsini, ana dilini, xalqını, mütərəqqi adət-ənənələrini sevməsini, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarında hərbi xidmətə hazırlaşmasını, müasir hərbi texnikanı mükəmməl bilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: orta məktəb, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, şagirdlər, gənclər, bilik, bacarıq, vəzifələri, əhəmiyyəti, hərbi rəhbər, məktəb direktoru, müəllim, ümummilli lider, ulu öndər, Heydər Əliyev, milli qəhrəmanlar, hərbi fiziki hazırlıq, gənc zabıt, nümunəvi əsgər, vətəni müdafiə, vətənimiz, Silahlı Qüvvələr, vətənpərvərlik ruhu.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi yetişməkdə olan nəsildə demokratik dünya görüşünün, yüksək süurluluğun, vətənpərvərlik hissini, Vətəni müdafiə etmək vəzifəsinin formalaşmasına kömək edir. Digər tərəfdən yeni nəsildə yüksək ideya ehtiyatlılığı, Yeni Azərbaycan Partiyasına sədaqət, Vətənin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsi qətiyyəti, Vətəni düşmən qəsdlərindən müdafiə hazırlığı tərbiyə etmək məqsədini güdən çox cəhətli işdir (səh. 63).

Orta ümumtəhsil məktəblərində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsini təşkilindən danışarkən hərbi rəhbərin işi istiqamətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki hərbi rəhbər məktəbdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini əsas təşkilatçısıdır. Bununla əlaqədar olaraq, orta ümumtəhsil məktəblərində ibtidai hərbi hazırlıq dərslərinin və bütövlükdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini təşkil etmək üçün həmin vəzifə təsis edilmişdir. Bu vəzifəni daşıyanlar indiyə qədər şagirdlərinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində xeyli müvəffəqiyyətli işlər görmüşdülər. Hərbi rəhbər öz vəzifələri ilə əlaqədar məktəbdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini təşkilinə yaxından kömək göstərməlidir. Məktəb direktoru ilə birlikdə məktəbin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə tədbirlərini planlaşdırmalıdır. Vətənpərvərlik tədbirlərini planlaşdırmaq və ona pedaqoji istiqamət vermək mühüm tələbdir. Hərbi rəhbərin məktəb direktoru ilə birlikdə icra etdikləri ibtidai hərbi hazırlıq dərslərini və bütövlükdə şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini səmərəli qurmaq üçün onun tədris-maddi bazasını yaratmaq mühüm yer tutur. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində hərbi rəhbərin köməyi məsələlərində onun hərbi peşə priyentasiyası üzrə apardığı tədbirlər mühüm yer tutmalıdır (qəzet səh. 3).

Əslində məktəbdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini geniş yaymaqda başlıca məqsəd həm də şagirdlərdə hərbinin çoxsahəli peşələrinə maraq və meyl yaratmaq, bununla da onları həmin peşələrə istiqamətləndir-məkdir.

Orta məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini təşkilində hərbi komissarlıq və məktəb direktorları şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində obyektiv şəkildə yanaşırlar. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində komissarlığın istifadə edəcəyi səmərəli yolları və bunun təşkili metodikasını təkmiləşdirmək arzusunda olduqlarını bildirirlər.

Bununla əlaqədar olaraq, respublika məktəblərinin şagirdlərinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində hərbi komissarlığın işinin əsas cəhətlərini aydınlaşdırmağı və ümumiləşdirməyi lazım bildik. Bunun üçün onlarla elmi metodiki ədəbiyyatı araşdıraraq bu sahənin mütəxəssisləri ilə geniş fikir mübadiləsi keçirdik və xeyli məktəbin iş təcrübələrini öyrənməli olduq. Bütün bunların əsasında

məktəbin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində hərbi komissarlığın işinin məzmununu aşağıdakı kimi ümumiləşdirdik:

1. İbtidai hərbi hazırlıq məşğələlərinin gedişini izləmək və onun səmərəliliyini artırmaq üçün əməli kömək göstərmək;
2. 10-cu sinif şagirdlərinin ibtidai hərbi hazırlıq proqramı üzrə 3 günlük çöl təcrübələrinin təşkilinə kömək göstərmək;
3. 9-10-cu sinif şagirdlərinin hərbi nizamnamələri, hərbi andı öyrənməsinə kömək etmək;
4. Şagirdlərlə hərbi həyatın müxtəlif məsələlərinə dair söhbətlər, məruzələr keçirmək;
5. Şagirdləri "Hərbi vətənpərvərlik məktəbinə" cəlb etmək;
6. Ordu sıralarına gedənlərin yola salınması mərasimində şagirdlərin iştirakını təmin etmək;
7. Məzuniyyətə gələn, hərbi xidmətdən tərxis olunmuş əsgərlərlə şagirdlərin görüşünü keçirmək;
8. İldə iki dəfə rayon üzrə əlaçı döyüşçülərin məktəblərlə görüşünü keçirmək;
9. Şagirdlərlə hərbi peşə üzrə iş aparmaq onların hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində başlıca istiqamətləridir;

Bunlar hərbi komissarlığın şagirdlərlə keçirəcəyi hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində başlıca istiqamətidir.

Orta ümumtəhsil məktəbində keçirilən hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində başlıca məqsədlərdən biri də şagirdləri ordu sıralarına hərbi cəhətdən hazırlamaqdır. Bütün hərbi vətənpərvərlik tədbirləri məhz bu məqsədə xidmət edir.

Odur ki, tərbiyəçilər, müəllimlər, həmin təşkilatların nümayəndələri şagirdlərlə keçirdikləri hərbi vətənpərvərlik tədbirlərində orduya, qoşun növlərinə, onların hərbi nizamnamələrinə daha çox yer verirlər.

Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində əsasını təşkil edən faktorlardan biri də onların bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi təşkil edir. Bunlara nail olduqda müasir hərbi texnika ilə silahlanmış Azərbaycan Silahlı Qüvvələri üçün savadlı, hərbi texnikanı ustalıqla idarə edə bilən əsgər hazırlığını həyata keçirmək işi bir o qədər sürətlənir. Məhz bu baxımdan yeniyetmələr və gənclər arasında vətənpərvərlik tərbiyəsində mənimsəmək, onu məktəbdə, ictimai yerlərdə yoldaşlarına nümayiş etdirmək məqsədəuyğundur (səh. 223).

Hazırda məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində gənclər təşkilatının işinin əsas istiqamətlərindən biri müharibədə həlak olanların abidələrinə və ailələrinə qayğı göstərməkdir. Məktəblilər bu kimi tədbirlərdə fəal iştirak edir və göstərdikləri köməyi özlərinin vətəndaşlıq borcları hesab edirlər. Onların bu humanist təşəbbüsləri getdikcə genişlənir, xüsusən müharibə veteranları ilə müntəzəm görüşlər keçirmək, onların şahidi və iştirakçısı olduqda döyüş epizodlarını dinləmək indi məktəblərdə ənənə şəklini almışdır.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur:

- Məktəblərdə Yeni Azərbaycan Partiyasının, vətənimizin, xalqımızın qazandığı nailiyyətlərə iftixar hissi aşılamaq;
- Yeni Azərbaycan Partiyasını, xalqın, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi, döyüş və əmək ənənələrini daha da intişaf etdirmək əzmi;
- Azərbaycan Respublikasının vətənpərvərliyi və respublika beynəlmillətçiliyini vəhdətdə inkişaf etdirmək;
- Azərbaycan Demokratik idealarına sədaqət hissi aşılamaq;
- Demokratik vətənin taleyi üçün məsuliyyət hissi tərbiyə etmək;
- Ölkəmizi xarici təhlükədən qorumaq üçün gəncləri hərbi bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq.

Məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində təşkil və əhəmiyyətindən danışarkən dediyimiz kimi Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sırasından yeni xidmətdən gəlmiş əlaçı döyüşçü zabit və əsgərlərimizin şagirdlərlə keçirdikləri söhbətlər əsasında bildiririblər ki, vətən varlığımız qürurumuzdur. Vətənin azadlığı istiqlalıyyəti yolunda canını qurban verən xalqın rifahı və xoşbəxtliliyi naminə şəhid olan qəhrəmandır. Heç vaxt unudulmaz, ölümləri ilə ölümsüzlüyə qovuşar. Vətənə böyük sevgiləri olan belə qəhrəmanların ömür yolu gənclərin vətənpərvərlik ruhunun formalaşmasında müstəsna rol oynayır.

Orta məktəb şagirdlərinin vətənpərvər ruhda böyümələri, formalaşmalarında Ümummilli liderimiz Hydər Əliyevin misilsiz xidmətləri vardır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: "sizin qəhrəmanlığımız bu gün həyata atılan, orduda xidmətə gedən və hərbi xidmətə hazırlaşan gənclər üçün örnəkdir, nümunədir. Vətən yolunda canını qurban vermiş, şəhid olmuş Azərbaycan

milli qəhrəmanlarının həyatı, onların qəhrəmanlığı bütün xalqımız üçün, xüsusən gənclərimiz üçün örnəkdir, dərsdir (səh. 122).

Müəllimlərin şagirdlərlə birgə apardıqları vətənpərvərlik mövzusunda tədbirlər zamanı Heydər Əliyevin Azərbaycan ordu quruculuğunda əvəzsiz xidmətləri olduğunu vurğulayaraq bildiriblər ki, xalqın təkidi, tələbi ilə respublika rəhbərliyinə gələn Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olan çox ciddi məsələlərdən biri də ölkə ordusunun yenidən qurulması ordunun, xalqın və bütün cəmiyyətin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə səfərbər edilməsi idi. Azərbaycan cəmiyyətinin ölkənin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi kimi vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsi onun mübariz ruhunun təşkilatlandırılması və istiqamətləndirilməsi, mənəvi potensialının üzə çıxarılması üçün Heydər Əliyevin istinad etdiyi ən qiymətli meyarlardan biri xalqın hərbi və qəhrəmanlıq tarixi idi. Bu tarixi o, Azərbaycan xalqından miras qalmış zəngin və ibrətəməz bir sərvət kimi qiymətləndirir. Ölkənin müdafiəsinin təşkilinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı çıxışlarında hər bir vətəndaşı bu tarixə tapınmağa çağırırdı. Ulu öndərin fikircə, bu tarix Azərbaycan xalqının vətənə, torpağa bağlılıq, sevgi tarixi idi. Bu tarixə sədaqət müstəqilliyin yaşarlığına zəmin yarada bilərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. X. Xətəliyev. Məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı, 1987, səh. 135
2. Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissənin yüksəldilməsi proqramı. Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 1999 17 fevral səh. 8
3. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti ensiklopediyası 1-ci cild.
4. Z.M.Bəhnəzov. Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı, 1979, səh.144

SUMMARY

Parviz Allahverdiyev

THE ORGANIZATION, TASKS AND PRINCIPLES OF MILITARY PATRIOTIC EDUCATION OF PUPILS

In orders of azerbaijan armed forces and to know

As well Military patriotism is one of the main signs of patriotic education, takes into account that citizen to love his motherland, country, people, customs and traditions, to be prepared modern military equipment fluently.

Key words: secondary school, military patriotic dressage, pupils, the young, knowledge, skill, missions, importance, military leader, director of school, teacher, national leader, great leader, Heydar Aliyev, national heroes, physical education, young officer, exemplary soldier, defending of homeland, our homeland, armed forces, patriotism

РЕЗЮМЕ

Парвиз Аллахвердиев

ОРГАНИЗАЦИЯ, ЗАДАЧИ И ПРИНЦИПЫ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ

Военный патриотизм был одним из главных признаков патриотического воспитания. человек своей страны, страны, родного языка, народа, любить добрые традиции своего народа, подготовка к военной службе в Вооруженных силах Азербайджана,отлично знать современные военные технологии.

Ключевые слова: средняя школа, военно-патриотическое воспитание, ученики, молодежь, знание, умение, позиции, важность, военачальник, школьный директор, учитель, национальный лидер, великий лидер, Гейдар Алиев, национальные герои, военно-физическая подготовка, молодой офицер, примерный солдат, защита родины, родина, вооруженные силы, дух патриотизма

Məqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

HƏSƏN BAYRAMOV

Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyası
hesenbayramov@gmail.com

UOT: 376 (075)

**AZƏRBAYCANIN REGIONLARINDA MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKRİN
TARİXİNƏ DAİR CİDDİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ**

Məqalədə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasının dosenti Vahid Rzayevin “Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)” monoqrafiyası elmi əsasda təhlil olunur, əsərin təhsil tariximiz və pedaqoji fikir tariximiz üçün əhəmiyyətindən bəhs edilir. Göstərilir ki, monoqrafiya Çar Rusiyası dövründə (XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində) Naxçıvanda milli məktəb və təhsil tariximizi yeni səpkidə, dövrümüzün tələbləri səviyyəsində araşdırmadır, müstəqil dövlətimizin sosial-sifarişlərinə layiqli tövfidir. Əsər özündən sonra bu məzmun istiqamətində yazılacaq tədqiqatçılara örnək sayıla bilər.

Açar sözlər: resenziya, Vahid Rzayev, monoqrafiya, Naxçıvan, məktəb və pedaqoji fikir, XIX və XX əsrlər

Son illərdə regionlarımızda elm və təhsil mühitinin canlanması bu ərazilərdə milli məktəb və pedaqoji fikrimizin inkişaf meyillərinin öyrənilməsinə əlverişli imkan yaradır ki, bu da Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin ümumi mənzərəsinin yaradılmasına həqiqətən tamamlayıcı və zənginləşdirici mahiyyət verir. Bu istiqamətdə tədqiqatların sayı artır. Elmi-pedaqoji mühitdə ciddi və uğurlu araşdırmaları ilə tanınan Naxçıvan Dövlət Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti Vahid Rzayev bölgələri-mizdə yaşayan peşəkar təhsil tarixçilərimizdən biridir. Onun Cənubi Qafqaz xalqları arasında Çar Rusiyası dövrü pedaqoji əlaqələri ilə bağlı uzun illik sistemli tədqiqatları keçən əsrdən elmi-pedaqoji ictimaiyyətimizin diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusilə bir tədqiqatçı alim kimi müəllif Tiflisdə fəaliyyət göstərən və Cənubi Qafqazdakı bəyzadələrin (Şəmşəddil-Qazax mahalından olan azərbaycanlıların) imperiyanın sədaqətli məmur təbəqəsi olaraq tarixi transformasiyanı təmin etmək məqsədilə formalaşdırılan “Amanət məktəbi”-nin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını ilk dəfə elmi-pedaqoji döviyyəyə çıxardığı vaxtdan diqqəti cəlb etməyə başlamış, sonralar isə, əsasən, Naxçıvan və İrəvan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə aid ardıcıl araşdırmaları ilə tanınmışdır.

Bu günlərdə onun Çar Rusiyası dövrü Naxçıvan məktəblərinin tarixi ilə bağlı nəşr etdirdiyi monoqrafiyası da qeyd etdiyimiz uzunillik elmi-pedaqoji fəaliyyətinin nəticəsidir. Çox əhatəli müəllif müqəddiməsi ilə başlayan əsər IV fəsildən ibarətdir. “Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr” adlanan birinci fəsildə həm qədim dövrdən XIX əsrədək məktəb və pedaqoji fikir tarixinin genezisində dair çox əhatəli və məntiqli tarixi-pedaqoji rakurs edilmiş, həm də Çar Rusiyası dövrü məscid məktəbləri və mədrəsə təhsili Qərbi Azərbaycan arealının vacib hissəsi olaraq İrəvan, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan diyarı simasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu, təkcə tarixi yanaşma olaraq yox, həm də müəyyən tamamlayıcı-regional maarifçi tendensiyanın, eyni tarixi reallıqlarla bir-birinə bağlı olan ərazilərinin oxşar təhsil tarixinin yeni bir mərhələsi idi. Bu fəsil böyük bir dövr ərzində müsəlman intibahı ilə şərtlənən məscid məktəbləri və mədrəsə təhsilinə eyni tendensiya ilə yanaşma üslubu baxımından, məsələnin strateji əhəmiyyətinə yeni məzmun verilməsi baxımından da qiymətlidir.

Yeri gəlmişkən Vahid Rzayevin bundan əvvəl nəşr edilmiş əsəri də (“XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr, Bakı, 2017) adından görüldüyü kimi bu cür tarixi-pedaqoji yanaşması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu məktəblərin fəaliyyətindən bəhs edərkən, qeyd edək ki, Naxçıvan əyalətindəki məscid məktəblərinin tarixini öyrənərkən bu tədris ocaqlarının İrəvan quberniyasındakı məscid məktəblərindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Çünki əzəli-

əbədi torpaqlarımız olmuş bu yerlər müəyyən inzibati ərazi bölgüsü kimi Naxçıvan diyarına yaxın olmuş və tarixən hər iki bölgə vahid təhsil məkanı kimi formalaşmışdır. Bu mənada müəllifin belə bir fikri gənc təhsil tarixçiləri üçün xüsusilə maraqlıdır ki, “Çarizmin imperiya siyasətindən asılı olaraq, Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz və Ordubad mahallarına məxsus tarixi, mədəni-maarif sahəsi üzrə statistik məlumatlar İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsünə dair statistikaya daxil edildiyindən İrəvan şəhəri və qəzasındakı məscidlər və məktəblər haqqında məlumatlar”ında (4, 33-34) öyrənilməsi zəruridir və problemin bu əsasda tədqiqata cəlbini çox uğurlu hesab edirik.

Ümumiyyətlə, unutmamaq olmasın ki, İrəvan quberniyası həmişə unikal regional, ictimai-mədəni mərkəzlərdən biri kimi Azərbaycan mədəniyyətini zənginləşdirən strateji məkanlarımızdan olmuşdur. Məhz onun bazasında ilkin erməniləşmə və erməniçiliyin formalaşdırılmasına Çar Rusiyası xüsusi diqqət yetirmiş, Türkiyənin Avroasiyadakı siyasi-tarixi türk-müsəlman arealına olan çıxışını kəsmək məqsədi güdmüşdür.

Monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq tədqiqat boyu İrəvan və Naxçıvan ziyalıların təhsil sahəsindəki birgə fəaliyyət, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər kontekstində göstərdikləri səylərini mütəmadi vurğulamaqla yeni təhsil tarixçiliyimiz üçün gərəkli elmi üslub sərgiləmişdir. Bu fəsildə müəllif Gəmiqaya, onun ən yüksək zirvəsi olan İstəğələdə (oxu-Üstkala-H.B), Kapıcıqda mövcud qayaüstü rəsmlərdən və yazılarda ifadə edilmiş “öyrətmə-öyrənmə” mexanizminə dair araşdırmalara münasibətini bildirməklə bölgənin insanlığın ən qədim məskənlərindən biri olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Kültərə və Oğlanqala abidələrinə istinadən Naxçıvanın ilkin şəhər mədəniyyətinin daşıyıcısı olaraq Cənub və Şimal, o cümlədən Qərb arealları, böyük Vətənimiz üçün vacib tranzit məkanı kimi həm maddi mədəniyyət, eləcə də təhsil tariximiz üçün əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir ki, bu cəhət yeni tarixi tədqiqatlara yön vermək baxımından da çox vacib, əhəmiyyətli sayıla bilər.

Xülasədə ictimai-pedaqoji fikir tarixinin müqəddir araşdırıcılarından Əsəd Yaqubinin, A.S. Makovelskinin, İbrahim Mollayevin, Hüseyn Əhmədovun, Vəli Əliyevin, İsa Həbibbəylinin, Əjdər Ağa-yevin, Rüfət Hüseynzadənin bu dövrə dair araşdırmalarına istinad olunmaqla məktəb və təhsil ənənələrinin müfəssəl tədqiqi təmin edilmişdir.

Monoqrafiya müəllifinin fikrincə, “Qədim və ilkin orta əsrlərdə Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin mənzərəsi göstərir ki, regionda formalaşmış təhsil və pedaqoji fikir ümumiyyətlə Azərbaycan mədəniyyətinin, təhsil və pedaqogikasının çox əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir, onun zənginliyi və hərtərəfliyinə xidmət edən mötəbər elmi faktlar, mənbələr səviyyəsindədir. Ona görə də indiki halda regionun təhsil-tərbiyə tarixinin bəhs olunan dövrünün açılmamış səhifələrinin araşdırılmasına, bu məsələlərin daha dərinlən və ətraflı şəkildə öyrənilməsinə ciddi ehtiyacın olduğunu unutmamalıyıq (4, 27).

Monoqrafiyada müəllifin “Səfəvilər dövründə Naxçıvanda məktəb və mədrəsələr özünün struktur-məzmununa görə elə bir fərqli xüsusiyyət və əlamətlərə malik olmamışdır” fikri ilə o qədər razılaşmasaq da, bu dövr “Azərbaycanda yetişən nəslin təhsil və tərbiyəsinin əsasları məscid yanındakı məktəblərdə və mollaxanalarda qoyulurdu. Məzmununa və quruluş formasına görə digər müsəlman ölkələrindəki ilkin orta məktəblərindən heç də fəqlənməyən bu savad ocaqları Azərbaycanın bütün regionlarında yeganə tədris müəssisələri kimi fəaliyyət göstərmişdir” fikirləri onu göstərir ki, orta əsr İslam intibahının yenilikçi-maarifçi dövlət tiplərindən olan Səfəvilər dövrü maarif və məktəb təhsili uzun müddət ölkəmizdə öz təsirini qorumuşdur. Bizə elə gəlir ki, müəllifin belə bir mövqeyi Səfəvi dövrü maarif və məktəb təhsilini öyrənməyi əsas məqsəd kimi götürməməsi ilə, daha açığı tədqiq etdiyi problemin əhatə dövründən uzaqlaşmamaq istəyi ilə bağlıdır. Orta əsr məktəb və pedaqoji fikir tariximizin görkəmli nümayəndəsi professor İbrahim Mollayevin belə bir fikri bu baxımdan xüsusilə qiymətlidir ki, “Azərbaycan mütəfəkkirlərinin təlim-tərbiyəyə dair mütərəqqi fikirləri yalnız Azərbaycanda deyil, yaxın və Orta Şərqdə də geniş yayılmış, “mütləq insan, böyük insan”, “tam adam” yetişdirilməsi sahəsində o dövrün müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətlərinə istiqamət verərək, təlim-tərbiyə müəssisələrində əxlaq tərbiyəsi məsələlərinin inkişafına böyük təsir göstərmişlər.” (2,4).

Monoqrafiyada Çar Rusiyası dövrü Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələrin geniş mənzərəsini verməklə bu məktəblərdə təlim üsulları və təhsilin məzmunu, tədris-təchizat cəhətdən özünün ənənəvi, sabit formasını mühafizə etməsini, arxiv materiallarına istinadən əsaslandırmağa nail olmuşdur. Yeri gəlmişkən pəşəkar təhsil tarixçisi Hüseyn Əhmədov yazırdı ki, “tədris üsulunun çətinliyinə, təhsilin məzmunundakı qüsurlara baxmayaraq, bu məktəblərin bir sıra müsbət cəhətləri də var idi. Burada oxuyanlar klassik Şərq ədəbiyyatını yaxşı öyrənirdilər. Uşaqlar savadlanan kimi Hafizin, Füzulinin və b. klassiklərin divanını oxuyurdular”(1,60). Beləliklə, orta əsr Azərbaycan müsəlman məktəbləri nəinki İslam intibahının aparıcı sosial-ideoloji lokomotivlərindən biri idi, həm də sözün geniş mənasında orta əsr müsəlman maarifçiliyinin xüsusi hərəkət mahiyyəti olmaqla yeni ictimai-humanitar axının istiqamətverici və

təminatçısı kimi ciddi missiyanı da yerinə yetirmişdir. Bu mənada orta əsrlərin, xüsusilə Səfəvi dövrü məktəb və maarifinin ayrıca, geniş akademik tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır.

Digər məsələyə də diqqət çəkmək istəyirəm. O da Çar Rusiyası dövrü müsəlman təhsilinə sırf socialistəsinə yanaşmadan qaynaqlanan belə bir tezisdir ki, onun əsasında dini məktəblər (mədrəsə və məscid məktəbləri) xurafatı təmsil edir, milli mentaliteti arxaikləşdirir müddəası dururdu. Müəllif monoqrafiyada haqlı olaraq göstərir ki, bu dövrə dair Çar və Sovet Qafqazşünaslığında və pedaqoji ədəbiyyatlarında müsəlman təhsil sisteminin tənqidi kifayət qədər geniş yayılmışdı. O yazır: ... “Bu fikirlərin əsasında mübahisə doğurmayan cəhətlərlə yanaşı, əsası olmayan, kifayət qədər kəskin və qərəzli fikir və qənaətlər də yer almışdır. Bu mənbələrdə xarakterinə görə daha mənfi və dözülməz yanaşma və münasibətlərdən biri bütün rühani ziyalıları və müəllimlərə eyni nəzərlərlə baxılması, eyni xarakteristikaların verilməsi idi. Halbuki rühani zümrəsi içərisində İslam dininin əsaslarını mükəmməl şəkildə mənimsəmiş, dövrün açıqgözlü, xalqın təəssübünü çəkən rühani ziyalılar da az deyildir.” (4, 30).

Monoqrafiyada Çarizmin istilasının sovetləşməyə qədərki dövrünə aid Naxçıvanda, İrəvandakı məktəb və mollaxanaların ardıcıl statistikasına əsasən fəaliyyəti araşdırılmış, xüsusilə Naxçıvan diyarı (Naxçıvan, Əlincə, Xoy və Dərələyəz mahalları – H.B) üzrə müsəlman məktəblərinin milli maarifçiliyimizin yeni siyasi-inzibati arealdakı perspektivləri aydınlaşdırılmışdır.

Əsərdə həmçinin Naxçıvan xanlığının Rusiya işğalı və bundan sonra yeni rus dövlət məktəblərinin yaranması, xüsusilə Naxçıvan qəza məktəbi, onun milli və silki tərkibi ilk rus dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri, Ordubad şəhər ibtidai məktəbi, regional kənd ibtidai məktəblərinin yaranması və inkişafı kimi məsələlərə toxunan müəllifin belə bir ümumiləşdirməsi maraqlıdır ki, bu dövrdə formalaşmış yeni ictimai-maarifçi hərəkat A.Bakıxanov, M.Kazımbəy, M.F.Axundov kimi ziyalıların çox uğurlu ictimai və yaradıcı fəaliyyətlərinin nəticəsi idi. Nəticədə fikirdə, düşüncədə nəinki yeni axın yarandı, maarifçilik həm də milli, müstəqil dövlət qurmaq əzmimizi, daha geniş mənada siyasi-milli iradəmizi ortaya qoydu.

II fəsildə Naxçıvan qəza məktəbinin, Ordubad şəhər ibtidai məktəbinin, XIX əsrin sonlarında kəndlərdə işıq, ziya məbəyi kimi meydana gələn ibtidai məktəblərin tam, panoram mənzərəsini yaradan müəllifin araşdırmaları həqiqi tədqiqatçı səriştəsinin və tədqiqatçı məsuliyyətinin nümayişidir. Burada arxiv sənədlərinə və dövrü nəşrlərə əsaslanma, tarixi həqiqəti olduğu kimi ifadə etmə yönündə müəllif söyləri heyranedicidir. Fəsildə təhsil tariximizin bu dövrünə aid yeni, araşdırılmamış fakt və hadisələrin üzə çıxarılması, tədqiqatdan əvvəlki araşdırmalarda özünü göstərən səhv, dolaşq fikir və müddəalara düzgün elmi yanaşma, tədqiqatçı mövqeyi nümayiş etdirilməsini təqdir olunmalı bir məziyyət kimi qiymətləndirirəm. Çox saylı faktlar var ki, oxucu ilk dəfə olaraq bu faktik materiallar, tarixi sənədlər haqqında məlumatlı olur. İlk dəfə öyrənmək mümkün olur ki, dövlət məktəblərində erməni dili heç də məcburi tədris fənni deyilmiş. Əgər Qafqazın bütün qəza məktəblərində Azərbaycan dili məcburi tədris fənni kimi öyrədilirdisə, erməni dili ermənilərin Rusiyanın müstəmləkə siyasətinə dövlətinə “xidmətləri”, yəni yerli, aborogen xalqa xəyanəti müqabilində yalnız erməni şagirdlərin öyrənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ümummilliləşmə liderimiz Heydər Əliyevin 2001-ci ildə “Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti” adlı proqram xarakterli strateji əhəmiyyətli əsərində qeyd edildiyi kimi “XIX əsrdən başlanan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin gedişi Azərbaycan cəmiyyətində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı, yeni mühitdə formalaşan görkəmli ictimai və siyasi xadimlərimiz əsrin çağırış və tələblərinə layiqincə cavab verməyə qadir oldular” (5, 14).

Monoqrafiyanın III fəslində maraqlı tarixi-pedaqoji araşdırmalarla diqqəti cəlb edir. Naxçıvanda göstərilən dövrdə fəaliyyətdə olan və o vaxtlar “rus-tatar” adı ilə tanınan Azərbaycan oğlan və qız məktəbləri yeni prizmadan, yəni sovet pedaqoji-tarixçi postulatlarından kənar üslubda araşdırılır. Göstərilir ki, görkəmli Azərbaycan maarifçisi Məhəmməd Tağı Sidqinin “Üsuli-cədid” maarifçi tendensiyasının Naxçıvandakı ilk qaranquşlarından olan Ordubadda “Əxtər” (Ulduz) məktəbi, sonralar isə Naxçıvanda “Məktəbi-tərbiyə”ni təsis etməsi ənənəvi Şərqi və müasir Avropa təhsil məkanlarını özündə birləşdirən yeni tipli təhsil müəssisəsinin əsasını qoymaqla tamamlandı. Böyük türk-müsəlman maarifçisi İsmayıl bəy Qaspirinlərinin əsasını qoyduğu “Üsuli-cədid” təhsil ənənəsi Azərbaycanın digər bölgələri kimi Naxçıvanda davam etdirildi.

Bu paralellərin monoqrafiyada yetərincə verilməsi xüsusilə təqdirəlayiqdir. Monoqrafiya vətənimizin bu şanlı diyarının hələ Çar Rusiyası dövründə məktəb və pedaqoji fikrimizin yeni oriyentasiyaya daxil olma prosesinin geniş mənzərəsini yaratmaqla XX əsrin əvvəllərindəki Naxçıvan ictimai-pedaqoji mühitinin formalaşmasını, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin nəticəsi olan Muxtariyyətin ilk illərində təhsilin yenidən qurulması məsələlərini də əks etdirmişdir. Nəticədə tədqiqat əsərində bu dövr ziyalılarımızın və qabaqcıl müəllimlərin ictimai-pedaqoji düşüncəni inkişaf etdirərək yeni tipli ictimai-pedaqoji hərəkata çevirmək sahəsindəki mücadilələri öyrənilmiş, bu böyük

epoxa təhlil edilərək “Azərbaycan davası” adlı milli mücadilədə Naxçıvan maarifçi-ziyalılarının müstəsna xidmətləri aydınlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Çar Rusiyası dövrü bölgələrimizdə milli məktəb və təhsil tariximizin yeni səpkidə, dövrümüzün tələbləri səviyyəsində araşdırılmasının sosial-sifariş olduğunu, bugünkü erməni təxribatlarına tutarlı cavab kontekstində nə qədər əhəmiyyət qazandığını qeyd etməklə, müəllifə bu vacib elmi-pedaqoji tədqiqatlarında uğurlar arzu edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi, Bakı, Təhsil, 2006
2. Mollayev İ. A. Azərbaycan pedaqoji fikrinə dair metodik göstəriş, Bakı, ADPI, 1990
3. Rzayev V. M. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr, Naxçıvan, Əcəmi, 2017
4. Rzayev V. M. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri), Naxçıvan, Əcəmi, 2018
5. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Naxçıvan, İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, 2002, № 7

SUMMARY

Hasan Bayramov

PROFOUND RESEARCH WORK ON THE HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT IN THE REGIONS OF AZERBAIJAN

The article scientifically analyzes the monograph “School and Pedagogical thought in Nakhchivan (XIX century and early XX century)” written by the associate professor of the Chair of Pedagogy and Psychology of Nakhchivan State University and substantiates the importance of the work for the history of our education and pedagogical thought. It is emphasized that the monograph is a study of the national school and the history of our education in Nakhchivan during the period of Tsarist Russia (the XIX century and the beginning of the XX century) in a new aspect, at the level of the modern period, and a worthy contribution to the social orders of our sovereign state. The work can be considered as a successful example for further research in this field.

Key words: review, Vahid Rzayev, monograph, school and pedagogical thought, XIX and XX centuries

РЕЗЮМЕ

Гасан Байрамов

СЕРЬЕЗНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ТРУД К ИСТОРИИ ШКОЛЬНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье научно анализируется монография доцента кафедры Педагогика и психология Нахчы-ванского Государственного Университета «Школа и педагогическая мысль в Нахчыване» (XIX век и начала XX века), обосновывается значимость труда для истории нашего образования и педагогической мысли. Подчеркивается мысль, что монография является исследованием национальной школы и истории нашего образования в Нахчыване в период царской России (XIX век и начала XX века) в новом аспекте, на уровне современного периода, достойным вкладом социальным заказам нашего суверенного государства. Рецензируемый труд может считаться успешным примером для дальнейших исследований в данном содержательном направлении.

Ключевые слова: рецензия, Вахид Рзаев, монография, Нахчыван, школьная и педагогическая мысль, XIX и XX века

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

AYGÜN RÜSTƏMOVA

“Naxçıvan” Universiteti
aygun-rustemova@inbox.ru

UOT:373

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ ADAPTASIYASINDA İDRAK PROSESLƏRİNİN ROLU

Kiçik məktəbyaşlı uşaq həyatının ən çətin dövrlərindən olub, psixoloji ədəbiyyatda 6-7 yaş böhranı olaraq göstərilir. Bu böhran məktəbəqədər dövrdən məktəbə keçidlə əlaqədar olaraq uşağın sosial statusunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Kiçikyaşlı məktəblinin inkişafı üçün yeni şərait yaradan təlim fəaliyyətinin təsiri altında uşağın bir çox şəxsi keyfiyyətləri formalaşır. Uşaq hər şeydən əvvəl özünü təsdiqləməyə çalışır. Belə ki, kiçik məktəblilər nəinki öyrəndiyini xatırlayır, həm də xüsusi çətinliyi olan məsələləri həll etməyə başlayır, yəni tələb olunan materialın ixtiyari yolla yadda saxlanması və ya təkrar yada salınması kimi vəzifələri tədricən yerinə yetirə bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın müxtəlif fəaliyyətlərini təmin edən idrak proseslər bir-birindən ayrı şəkildə deyil, əksinə hər biri digərləri ilə əlaqəli olan kompleks fəaliyyət göstərilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, məktəbyaşlı uşağın həyat tərzində köklü şəkildə dəyişdiyi yeni mənimləmə və köhnə bacarıqların inkişaf etdiyi dövrdür. Bu inkişaf isə idrak proseslərinin sayəsində baş verir.

Tədqiqat işində “Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri”, Ə.Ə. Qədirov Yaş psixologiyası., Т.В. Елизарова “Детско-родительские отношения как факторы эмоционального благополучия детей дошкольного возраста”, Учебно-методическое пособие “Психология детей младшего школьного возраста”, Г. Маклаков, Е. Н. Яхудина “Динамика развития психических познавательных процессов и личностных характеристик детей младшего школьного возраста”, “Возрастная и педагогическая психология” kimi məqalə və kitablardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: təhsil, uyğunlaşma, idrak prosesləri, ibtidai təhsil şagirdi, tələbə, uşaq, könüllü, qeyri-ixtiyari

İnkişaf prosesində uşaqlar bir neçə yaş mərhələsindən keçir və hər bir mərhələ öz psixofizioloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən bir müddəti əhatə edir. Kiçik məktəbyaşlı dövrü uşağın məktəbə daxil olduğu andan başlayır və 6-10 yaş əhatə edir (1-4-cü sinifləri). Bu yaş dövründə uşağın fiziki və psixofizioloji inkişafı sürətlənir ki, bu da kiçik məktəbliyə təlim fəaliyyətinə uğurlu adaptasiya olmaq imkanı verir.

Məktəb təhsilinin başlanğıcı sosial, psixoloji və fizioloji cəhətdən uşağın həyatındakı ən çətin dövrlərdən biridir. L.İ.Bojoviç, A.V.Zaporojeç, D.B.Elkonin təlim fəaliyyətinə uyğunlaşmanı uşağın sosial vəziyyətini dəyişdirməyə hazır olması ilə əlaqələndirirlər (8,13). Kiçik məktəbyaşlı əqli yaşın xüsusi bir mərhələsi olmaqla şəxsiyyətin formalaşmasında bir sıra dəyişikliklərlə müşahidə olunur. V.V.Davidov bu dövrü uşağın həyatının digər yaş dövrlərindən fərqli xüsusi mərhələ kimi qiymətləndirir (7,18). L.S.Viqotski Davidovdan fərqli olaraq, kiçik məktəbyaşlı dövrünü ayrı bir seqment kimi fərqləndirmir. O, bu dövrü 7 yaş böhranı ilə başlayan orta məktəbyaşlı dövrünə keçid kimi dəyərləndirir (7,18). L.İ.Bojoviç isə uşağın təlim fəaliyyətinə başlaması ilə meydana gələn 7 yaş böhranını “onun sosial məninin doğumu” kimi qiymətləndirir (10,10). Böhranlı dövrün bitməsi ilə kiçik məktəblilər tədricən davranışlarını dərk etməyə və onu idarə etməyə imkan verən vasitələri mənimləyirlər. V.İ.Maksakovoyun fikrinə görə ibtidai məktəbyaşlı uşaq orqanizminin inkişafı üçün olduqca intensiv, eyni zamanda sakit və ahəngdar dövrdür (10,10).

Bu dövrün ən xarakterik xüsusiyyəti məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəbli olmasıdır. Uşaq məzmun və funksiya baxımından yeni bir fəaliyyətə başlayır (məktəbə getmək, oxumaq, məktəb

rejiminə əməl etmək, davranış qaydalarına tabe olmaq). Uşağın cəmiyyətdəki mövqeyi məcburi və ictimai əhəmiyyətli şagird mövqeyi ilə xarakterizə olunur, indi, o təlimin qaydalar sistemində tabe olmalı və onların pozulmasına görə cavabdehlik daşmalıdır. Uşağın yeni şərtlərə adaptasiyasının müvəffəqiyyəti onun məktəbə hazırlığı ilə müəyyən edilir. Məktəbə başlamaqla uşaqda aşağıdakı amillər inkişaf edir:

- Uşağın affektiv – ehtiyac (motivasiya) sahəsinin inkişafı. Sosial münasibətlər sistemində özünəməxsus yer tutmaq, fəaliyyətinə görə qiymətləndirilmək və məktəbli olmaq arzusu;
- Uşağın idrak proseslərində ixtiyariliyin inkişafı: ixtiyari diqqət, ixtiyari yaddasaxlama, yadasalma, ixtiyari qavrayışın yüksəlməsi;
- Təlim fəaliyyətinin ilkin şərtlərinin inkişafı: özündən böyüklərin göstərişlərini diqqətlə dinləmək və dəqiq əməl etmək bacarığı, tapşırıq üzərində müstəqil hərəkət etmək, təlim tapşırığının şərtlərinə diqqət yetirmək;

Bu yaş dövründə uşaqların zehni inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir: onun şəxsiyyəti formalaşır, həmyaşıdları və böyüklər ilə müəyyən münasibətlər sistemi qurulur. Bu yeni fəaliyyət əsasında idrak prosesləri – diqqət, qavrayış, hafizə, ünsiyyət, təfəkkür, təxəyyülün inkişafı sürətlənir. Uşağın psixi inkişafı birbaşa təlim materiallarının mənimsəmə üsulları və əldə olunan biliklərlə zənginləşməklə onun zehni fəaliyyətinə yeni məzmun verir, bu yeni məzmun isə psixi proseslərin və beyin fəaliyyətinin təbiətini dəyişir. Kiçik məktəblilərin psixi proseslərində dəyişiklik, əsasən, uşağın yalnız nə xatırlayır və nə düşünür deyil, necə düşünür və necə xatırlayır şəklində baş verir. Kiçik məktəblinin diqqəti, hafizəsi, təxəyyülü müstəqillik qazanır, nəticədə o, təlim fəaliyyətini yerinə yetirməyə imkan verən xüsusi qaydaları mənimsəməyi öyrənir.

Uşaqların təlim fəaliyyətinə adaptasiyasında diqqətin rolu böyükdür. Diqqət olmasa, şagird ona təqdim olunan materialı qavraya bilməyəcək. Çünki diqqət təlim fəaliyyətinin inkişafı üçün zəruri şərtidir. Kiçik məktəbli diqqətini intellektual tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəldir. Amma buna baxmayaraq, kiçik məktəblinin diqqətində qeyri-ixtiyarilik üstünlük təşkil edir. Onun diqqəti kiçik- həcmli olub, daha az davamlılığı ilə fərqlənir. Belə ki, şagird obyektə 10-20 dəq. Diqqətini mərkəzləşdirə bilir. Birinci və II sinif şagirdləri hələ də uzun müddət, xüsusilə maraqsız və monoton hadisələrə və obyektlərə diqqətlərini mərkəzləşdirə bilmirlər, onların diqqəti asanlıqla yayınır. İbtidai sinfin əvvəllərində diqqətin ixtiyari tənzimlənməsi və onun idarə edilməsi imkanları məhdud olur. Yeni, gözlənilməz, parlaq, maraqlı olan hər şey heç bir şey göstərilmədən uşaqların diqqətini cəlb edir. Elə buna görə kiçik məktəbli tez-tez tədris materialındakı vacib məqamları əldən verir və vacib olmayan, amma onlara maraqlı gələn, onları cəlb edən detallara diqqət yetirir. Kiçik məktəblilərin diqqətlərinin həcmi zəifdir. Onlar eyni vaxtda bir şəkildə baxa və o şəkildə haqqında hekayə dinləyə bilmir və yaxud arifmetik əməliyyatları yerinə yetirir, lakin hansı rəqəmlə yerinə yetirdiklərini unudurlar. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, təlimi yalnız qeyri-ixtiyarli diqqətin üzərində qurmaq səhvdir və hətta bu mümkün deyil. Çünki təlim fəaliyyətinə adaptasiya hər şeydən əvvəl qeyri-ixtiyarli diqqətdən istifadə etmək və onun sayəsində ixtiyari diqqəti inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Qeyri-ixtiyarli diqqət sayəsində tədris ixtiyari diqqət inkişaf edir. Diqqətin inkişafı onun həcmnin genişlənməsi, paylanması qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir. Təlim fəaliyyəti uşaqda ixtiyari diqqətin sabitliyinə və inkişafına öz töhfəsini verir. Kiçik məktəblilərin ixtiyari diqqəti güclü iradi keyfiyyətlərin formalaşması və onun ümumi zehni inkişafı ilə əlaqələndirilir. Təlim fəaliyyətinin təsiri nəticəsində ibtidai sinif şagirdlərinin diqqətinin bütün xüsusiyyətlərinin intensiv inkişafı müşahidə olunur, diqqətin həcmi, xüsusilə kəskin şəkildə artır, sabitliyi, mərkəzləşməsi və paylama bacarıqları inkişaf edir. 9-10 yaşlı uşaqlar ixtiyari olaraq verilmiş proqramı uzun müddət diqqətlərini yayındırmadan və səhv etmədən işləyə bilirlər. Diqqətin inkişaf etmiş xüsusiyyətləri kiçik məktəb yaş dövründə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün vacib amilə çevrilir. Bir qayda olaraq, yaxşı nəticə göstərən şagirdlər diqqətin inkişafının ən yaxşı göstəricisinə sahibdirlər. Diqqətin xüsusiyyətləri bir qayda olaraq, fərqli şəkildə inkişaf etdirilir. Çünki uşaqlar fərqli olduğu kimi, onların diqqətləri də bir-birindən fərqlənir. Məs: bəzi şagirdlər məsələni diqqətlə həll edə bildiyi halda, diqqətlərini bir obyektə digər obyektə keçirməkdə çətinlik çəkirlər. Digər şagirdlər diqqətini asanlıqla bir obyektə digər obyektə keçirdikləri halda, kənar təsirlərə asanlıqla məruz qalır və diqqətləri yayınır. Əgər kiçik məktəbli eyni anda bir neçə obyektə diqqətini mərkəzləşdirə

bilmirsə, diqqətin həcmnin, problemi həll etmək üçün lazım olan materiala diqqətini yetirə bilmirsə, diqqətin seçiciliyinin qeyri-kafiliyindən danışmaq olar. Ümumiyyətlə, diqqətin paylanması kifayət qədər inkişaf etməməsi onun eyni vaxtda bir neçə vəzifəni səmərəli (səhsiz) yerinə yetirə bilməməsinə səbəb olur. Diqqətin zəif inkişaf etmiş olması uşaqların bir fəaliyyət növündən digərinə keçməsinin çətin olması ilə özünü göstərir. Məsələn, əgər kiçik məktəbli riyaziyyat fənnindən ev tapşırıqlarını yerinə yetirir və ana dilinə keçirsə, qoyulan tələb və qaydaları düzgün bildiyi halda belə, tapşırığı səhv yerinə yetirə bilər. Çünki kiçik məktəbli üçün bir tapşırıq növündən (riyaziyyat) digərinə (ana dili) qısa müddətdə keçirilməsi çox çətindir. Müəllimin əsas vəzifəsi kiçik məktəbliləri maraqlandırmaq və qeyri-ixtiyari diqqətdən istifadə edərək ixtiyari diqqəti inkişaf etdirməkdir. Ümumiyyətlə, uşağın maraq dairəsi genişləndikcə onun diqqəti də qeyri-ixtiyaridən ixtiyariyə doğru gedir. Bunun üçün ilk öncə kiçik məktəblilərə düzgün yanaşma üsulunu seçmək, təlim fəaliyyətinə marağı artırmaq və yeni qaydaların qəbulu üçün onu motivasiya etmək lazımdır. L.S.Viqotski yazır: “İstənilən öyrənmə üsulu yalnız uşağın maraqlarına əsasən mümkündür. Amma təlim fəaliyyətinə marağın yaradılması mükafatlandırma, cəzalandırma, qorxu, xahiş etmək kimi kənar təsirlərlə əlaqəli deyil. Müəllimin əsas vəzifəsi “izah etməzdən əvvəl-maraq, fəaliyyətə başlamazdan əvvəl fəaliyyət göstərməyə hazırlamaqdır” (8,52).

Uşaqlar məktəbə kifayət qədər inkişaf etmiş qavrayış prosesləri ilə gəlirlər – onlar nəinki rəng, forma, cismin ölçüsünü və məkan xüsusiyyətlərini ayırd edə bilir, həm də cisimlərə xas xüsusiyyətlərinə görə onları düzgün əlaqələndirə, sadə həndəsi formaları təsvir edə bilirlər. Lakin I sinif şagirdləri hələ obyektlərin qəbul edilmiş xassələrini və keyfiyyətlərini sistemətlə təhlil edə bilmirlər. Şəklə baxarkən, mətni oxuyarkən çox vaxt vacib təfərrüatlara diqqət yetirə və qavraya bilmirlər. Bunu daha yaxşı rəsm dərslərində müşahidə etmək mümkündür. Onların çəkdiyi şəkillər bəzən orijinaldan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bir qayda olaraq, rəsm çəkərkən birinci sinif şagirdlərinin əksəriyyəti qələmi düzgün tutmur, rəqəmləri yazarkən çox vaxt konturdan kənara çıxırlar. Bu, adətən sinir sisteminin tipindən, habelə ibtidai məktəb yaşının başlanğıc dövrünə qədər formalaşmalı olan özünə nəzarətin olmaması ilə əlaqədardır. Çünki ixtiyari qavrayışın ilkin əlamətləri məktəbəqədər dövrdən müşahidə olunsada, məktəb yaş dövründə də qeyri-ixtiyari qavrayış üstünlük təşkil edir. “I və II sinif şagirdlərinin qavrayışlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun az fərqləndirici, səthi, nisbətən az məqsədyönlü olmuş olmasıdır” (1,266). Belə ki, uşaqlar adətən oxşar və yaxın olan, lakin eyni olmayan cisimləri və xassələri qarışdırırlar (6-9, b-d), cümlələrdəki hərflərin və sözlərin buraxılması və ya sözlərdə hərflərin dəyişdirilməsi, digər hərflə əvəz olunması buna nümunə ola bilər. “Bu çox vaxt mətnin eşitmə duyğusu tərəfindən qeyri-səlis qəbul edilməsinin nəticəsində meydana gəlir. Kiçik məktəblilər məkan və zaman - gün, həftə, ay kimi vaxt anlayışların qavranılması zamanı xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Belə ki, uşaqların əksəriyyəti, məsələn, bir dəqiqəlik müddəti şişirdərək 5, 10, 15 dəqiqə kimi qəbul edirlər. Amma sinifdən-sinə keçdikcə dəqiqələrin qavranılması daha düzgün olur. Ələddin Qədirov yazır: “Aparılan təcrübələr göstərmişdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin 25 faizi “bir km məsafə” ifadəsini düzgün qavrayırlar” (1,266). Eyni zamanda, həm məktəbəqədər yaşda, həm də 1-2 siniflərdə uşaqlar əksər hallarda yənə də sağ-sol kimi anlayışları qarışdırırlar. Kiçik məktəblilərdə qavrayışın inkişafı onun ixtiyariliyinin artması ilə xarakterizə olunur. “Həmin yaş dövründə uşaqlar, birinci növbədə, o obyektə və ya əlamətə qavrayırlar ki, onlarda bilavasitə emosional təəssürat yaradıb, əhəmiyyətli olsun” (1,266). ” Təlim fəaliyyəti kiçik məktəblinin qavrayışına yeni tələblər qoyur və artıq III sinifdə uşaqlar oxşar obyektləri müqayisə edə, əsas məqamları vurğulaya bilirlər. Təlim fəaliyyətinin təsiri altında qavrayış mərkəzli, idarə olunan bir prosesə çevrilir. Belə ki, qavrayış kiçik məktəbli üçün daha şüurlu şəkil alır. Tədrisən kiçik məktəblidə müşahidəçilik qabiliyyəti formalaşır.

Təfəkkür – uşağın təlim fəaliyyətinə başlaması ilə onun zehni inkişafının mərkəzinə keçir və təfəkkürün təsiri altında intellektual və ixtiyari xüsusiyyət əldə edən digər zehni funksiyalar sistemində inkişaf müşahidə olunur. İbtidai məktəb yaş uşağın təfəkkürünün inkişafı üçün ən kritik mərhələ hesab olunur. Bu dövrdə vizual-obrazlıdan şifahi-məntiqi, konseptual təfəkkür tərzinə keçid edilir ki, bu da uşağın zehni fəaliyyətinin inkişafına səbəb olur. Erkən uşaqlıq dövründə vizual təfəkkür üstünlük təşkil edir, hələ nitq sahibi olmayan bir uşaq dünyanı, əsasən, qavrayış və hərəkət vasitəsilə öyrənir. İnkişafın növbəti mərhələsində vizual-məcəzi və şifahi təfəkkür üstünlük təşkil

etməyə başlayır. V. Davidovun tədqiqatları göstərir ki, təfəkkürü inkişaf etmiş kiçik məktəbyaşlı uşaqlar riyazi elementləri yaxşı mənimsəyə, kəmiyyətlər arasında əlaqəni asanlıqla qura bilirlər (9). İbtidai məktəb çağında aparıcı fəaliyyət olan təlimin təsiri altında təfəkkürün hər üç növü aktiv inkişaf edir: vizual effektiv, vizual məcazi və mücərrəd məntiqli. “Məktəblinin təfəkkürü onun nitqi ilə vəhdətdə inkişaf edir: uşağın təfəkkürü onun nitqi sayəsində kamilləşir, ünsiyyət prosesində daha da təkmilləşir ” (1,278). Nəticədə kiçik məktəblinin təfəkkürünün çevikliyi və dərinliyi artır

Bu yaş dövründə mücərrəd-məntiqi təfəkkür fəal şəkildə formalaşır, uşaq düşünməyi, fərziyələr irəli sürməyi, qərarlar qəbul etməyi öyrənir, lakin bu cür təfəkkür yeniyetməlik dövründə ən yüksək zirvəyə çatır. R.S. Nemova görə, məntiqi təfəkkür qabiliyyəti kiçik məktəblinin ətrafda nə baş verdiyini başa düşmək; obyekt və hadisələrin zəruri tərəflərini müəyyənləşdirmək; müxtəlif problemləri həll etmək kimi xüsusiyyətlərinin inkişafına imkan verir (9,78).

Kiçik məktəbli təfəkkürün inkişafı sayəsində özünü dərk etməyə, başqalarından fərqlənən xüsusiyyətlərini ayırd etməyə, bir növ fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmağa başlayır. Təlim fəaliyyətinin təsiri altında nəzəri sinir və təfəkkürün əsas qabiliyyətləri təhlil, planlaşdırma inkişaf edir. Təfəkkür kiçik məktəblinin digər zehni funksiyaların inkişafına vasitəçilik etməklə onların intellektuallaşmasını təmin edir.

Uşaqların söz ehtiyatı, məktəbə başlamaqla artır və onun gündəlik həyatı ilə əlaqəli maraq dairəsinə daxil olan hər hansı bir məsələni sərbəst izah edə bilməsi üçün kifayət edir. Nitqin inkişafı kiçik məktəblinin ünsiyyətə olan ehtiyacını müəyyənləşdirir. Kiçik məktəbyaşlı dövründə şifahi nitq yazılı nitqdən daha zəngin olur. Belə ki, kiçik məktəblinin şifahi nitqində təxminən 2500 söz, yazılı nitqində isə 1600 söz mövcud olur. Bu onların hələ tam olaraq təlim fəaliyyətinə adaptasiya olmaması, yazı vərdişini mənimsəməsi ilə əlaqədardır. Amma 3-4-cü sinifdə yazılı nitqin şifahi nitqdən üstün olduğunu söyləyə bilərik. Bu şagirdlərin yazı, orfoqrafiya və qrammatikanı mənimsəməsi sayəsində baş verir. Buna baxmayaraq, uşaqlar tez-tez sözləri təhlil etmək və sintez etməkdə çətinlik çəkirlər, sözdə səslərin ardıcılığını müəyyənləşdirə, ayrı-ayrı hərflərdən bir söz yarada bilmir və buna görə də düzgün yazmaqda da çətinlik çəkirlər. Digər tərəfdən onların lüğət fondunda kifayət qədər söz ehtiyatı olmadığından nitqləri hələ də qeyri-səlis olur. Ancaq təlim fəaliyyətinə başlamaqla kiçik məktəblinin nitqi daha rəbitəli və sistemli hal alır. Vıqotski yazır: “Bu yaş dövrünün mənfi məzmunu, əsasən, əqli tarazlığın pozulmasında, iradənin qeyri-sabitliyində özünü göstərir”. O, “Uşaq psixologiyası” kitabında yazır ki, “bu dövrdə onda ünsiyyət təcrübəsinin sintezi inkişaf etməyə başlayır. Kiçik məktəblinin ünsiyyət təcrübəsinə yiyələnməsi nəticəsində həm böyük, həm də həmyaşdalarının ona olan münasibətini təhlil etməyə başlayır (7,25).

Kiçik məktəblinin hafizəsi onun təlim və idrak fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsidir. Çünki, hafizənin inkişafı olmadan, təlim prosesində uğur qazanmaq mümkün deyil. Hafizə yaxşı inkişaf edirsə, təfəkkür prosesləri daha düzgün və daha sürətli davam edir. Kiçik məktəbyaşının əvvəllərində qeyri-ixtiyari hafizə ixtiyari hafizəyə görə daha güclü olur. Aparılmış təcrübələr göstərir ki, ibtidai sinif şagirdinin ixtiyari və qeyri-ixtiyari hafizəsi əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır və 3-cü sinifdə yaddaş daha məhsuldar olur.

Kiçik məktəblilər kifayət qədər inkişaf etmiş mexaniki hafizələri ilə fərqlənilir. 7-8 yaşlı uşaqlar üçün, materialı hər hansı vasitə istifadə etmədən xatırlamaq vəziyyəti xarakterikdir. Belə ki, şagirdlər adətən təlim materialının məzmununu öz sözləri ilə çatdırmağa çalışır, əzbərləyirlər, çünki əvvəlcə kiçik məktəblinin mexaniki yaddaşı nisbətən yaxşı inkişaf edir və materialın mənasını anlamadan asanlıqla yadda saxlayırlar. Digər tərəfdən kiçik məktəblilər hələ də kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmadıqlarından mətnin ümumi mənasını öz sözləri ilə çatdırmaqda, şifahi şəkildə yadlarında saxlamağı daha üstün tuturlar. Belə ki, uşaqdan aşağı siniflərdə kiçik həcmdə material hazırlamaq tələb olunduğu zaman əzbərləmə metodu vasitəsi ilə təlim yükünün öhdəsindən gəlməyə çalışır. Bu, ilk növbədə, uşağın semantik yadda saxlama texnikasını mənimsəməməsi, məntiqi yaddaşın yetərinə formalaşmaması ilə əlaqədardır. İbtidai sinif şagirdləri arasında materialı əzbərləmək üçün bir dəfə müəllimin izahını diqqətlə dinləmək və ya bir dəfə oxumaq kifayətdir.

Ancaq, adətən kiçik məktəblilər ikinci və üçüncü gündə öyrənilən materialı yaxşı xatırlamırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, zəif hafizə aşağı yaddaş səviyyəsindən deyil, zəif diqqətdən qaynaqlanır.

Kiçik məktəblinin hafizəsi təlim fəaliyyətinin təsiri altında intensiv inkişaf edir. Təlim fəaliyyəti daim kiçik şagirddən müəyyən tədris materialını hafizəsində saxlamaq üçün ixtiyari səy tələb edir. Uşaqlar onlara maraqlı şəkildə təqdim olunan, onları təhrik edən materialları daha asanlıqla yadlarında saxlayırlar. Ancaq məktəbəqədər dövrdən fərqli olaraq, ona maraqlı gəlməyən materialı məqsədyönlü və müstəqil şəkildə yadlarında saxlaya bilirlər. Müəllimin vəzifəsi uşaqlara müəyyən mnemonik üsullardan istifadə (mətni semantik hissələrə bölərək plan tərtib etmək və.s) etməyi öyrətməkdir. Təlim fəaliyyəti uşağın yaddasaxlama və yadasalmasının inkişafını tələb edir.

Təlim fəaliyyətinin təsiri altında kiçik məktəblinin təxəyyülü, xüsusilə bərpəedic təxəyyülü inkişaf edir. Təxəyyül, kiçik məktəbliyə özünü inkişaf etdirməyə, özünüdərkinin formalaşmasına kömək edir. Uşağın təxəyyülünün ilk əlamətləri ətraf aləmin qavranılması prosesləri və oyun fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Məktəb dövrü çoxyönlü biliklərin əldə edilməsi və praktikada istifadəsinin intensivliyi səbəbindən təxəyyülün sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. “Kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda bərpəedic təxəyyüllə yanaşı olara,q yaradıcı təxəyyül də inkişaf edir. Yaradıcı təxəyyül yeni surətlərin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Bu cür surətlər uşağın özündən nağil düşünməsi, şəkil çəkməsi, oyunda yenilik tətbiq etməsi ilə bağlıdır (2,63). Beləliklə, idrak proseslərinin inkişafı kiçik məktəblinin təlim fəaliyyətinə adaptasiyasına şərait yaratmaqla, mənimsəmə bacarıqlarının formalaşmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov. Ə. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 2002, s.367 (266).
2. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. APİ-nin nəşri. Redaktorlar Ş.S.Ağayev və dos.İ.A.Fərgəsov. Bakı, 1974, 120 s.
3. Артемьева. Т.В. Диагностика и коррекция развития младшего школьника. Казань . Издательство «отечество». 2013, с.157
4. Водяха. Ю. Е., Водяха. С. А. Психология детей младшего школьного возраста. Учебно-методическое пособие. Екатеринбург 2018.109с. – Электрон. Дан. – Екатеринбург : [б. и.], 2018 – 1 электрон. Опт. Диск (CD-ROM)Научный редактор: Л. А. Максимова
5. Возрастная и педагогическая психология [Текст] / Под ред. М.В. Гамезо и др. – М.: Новая книга, 2004. – 174 с. S 123)
6. Елизарова Т. В. Детско-родительские отношения как факторы эмоционального благополучия детей дошкольного возрасте. Екатеринбург 2018. 77с. Выпускная квалификационная работа
7. Ивановна Ш.Е. Особенности взаимосвязей дество-родительских отношений с характеристиками когнитивной сферы младшего школьника. Выпускная квалификационная работа бакалавра 90с. Пермь. 2017
8. Маклаков А. Г., Яхудина Е. Н . Динамика развития психических познавательных процессов и личностных характеристик детей младшего школьного возраста.70 с.2015.
9. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития школьника: Избранные психологические труды. -М.: Просвещение, 1985. – 263 с
10. Психология детей младшего школьного возраста: учебник и практикум для бакалавров / под общ. Ред. А.С. Обухова. – М., 2014

SUMMARY

Aygun Rustamova

THE ROLE OF THE PROCESSES OF PERCEPTION IN ADAPTATION OF YOUNGER GRADUATES TO EDUCATIONAL ACTIVITY

In the life of children, the elementary grades are the most difficult periods and in psychological literature an age of 6-7 years is defined as crisis. This crisis is knitting with a change in the social status of the child due to the transition from the preschool period to the school period.

Under the influence of educational activity, a new environment is created for the development of children and as a result a number of personal qualities are formed. First of all, the child shoots to affirm himself. He not only memorize the studied, but also try to solve problems having special difficulties.

Particularly noteworthy is the circumstance that the processes of perception, which provide for various aspects of the child's activities, are not studied separately from each other, on the contrary, they are studied in a complex, connected with each other.

In the research work used the stats, the works of such scientists as "Age Psychology" A. Kadyrova, "Child-Parent Relations as Factors of the Emotional Well-Being of Preschool Children", the Teaching and Metadic Manual by Ivanov Sh. E., "Psychology of Children of Primary School Age", were used. Elizarova TV, "Diagnosis and correction of the development of a primary school student", Yu.E. Vodyakha and SA Vodyakha, "Features of the relationship between child-parent relations and the characteristics of the cognitive sphere of a primary school student," Maklakova AG, "Dynamics of times the development of mental cognitive processes and personality characteristics of primary school children "Yakhudino EN, " Problems of learning and mental development of a student "N. Menchinskaya etc.

Key words: training, adaptation, cognitive processes, primary school student, pupil, child, arbitrary, involuntary

РЕЗЮМЕ

Айгюн Рустамова

РОЛЬ ПРОЦЕССОВ ВОСПРИТИЯ В АДАПТАЦИИ МЛАДШЕКЛАСНИКОВ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В жизни детей младшие классы являются самым трудным периодам и в психологической литературе возраст 6-7 лет определяется как кризисным. Этот кризис с вязань с изменением социального статуса ребенка вследствие перехода от дошкольного периода к школьному периоду.

Под воздействием учебной деятельности создается новый условия для развития детей и вследствие этого формируется ряд личных качеств. Прежде всего ребенок стрелиться утвердить самого себя. Он не только запоминаеть изученного, но и старается решить задачи имеющие особых трудностей.

Особенно следует отметить то обстоятельство, что процессы восприятие, обеспечивающие разные стороны деятельности ребенка изучается не в разрыве друг от друга, наоборот они изучаются комплексно, связно друг с другом.

В исследовательной работе были использованы статьи, труды таких ученых как «Возрастная психология» Кадырова А., «Детско – родительские отношения как факторы эмоционального благополучия детей дошкольного возраста», учебно-метадическое пособие Иванова Ш.Е., «Психология детей младшешкольного возраста», Елизарова Т.В., «Диагностика и коррекция развития младшего школьника» Водяха Ю.Е и Водяха С.А., «Особенности взаимосвязей дество-родительских отношений с характеристиками когнитивной сферы младшего школьника» Маклакова А.Г., «Динамика развития психических познавательных прцессов и личностных характеристик детей младшего школьного возраста» Яхудино Е.Н., «Проблемы учения и умственного развития школьника» Менчинская Н.А и др.

Ключевые слова: обучение, адаптация, когнитивные процессы, младший школьник, ученик, ребенок, произвольный, непроизвольный

Məqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova
Məqalə daxil olmuşdur: 23 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ZEYNAB MEHDİYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
zeynab.zeynalova@yahoo.com

UOT: 373.(072)

**HƏYAT BİLGİSİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ÜMUMPEDAQOJİ PRİNSİPLƏRƏ
İSTİNAD ETMƏKLƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN HƏYATİ BACARIQLARININ
FORMALAŞDIRILMASI**

Məqalədə ibtidai siniflərdə həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərə həyati bacarıqların aşılması işinin mahiyyəti aydınlaşdırılır, məzmunu şərh olunur, məqsəd və vəzifələri təhlilə cəlb olunur. Məqalədə həyat bilgisinin tədrisi prosesində ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı tövsiyələr də verilir. Ümumpedaqoji prinsiplər deyəndə demokratik-ləşdirmə, humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma, integrasiya, differensiallaşma, fərdiləşdirmə və bu kimi digər prinsiplər nəzərdə tutulur. Məqalədə göstərilən ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməklə kiçikyaşlı məktəblilərə həyati bacarıqların aşılması ilə bağlı məlumatlar ön planda verilir.

***Açar sözlər:** həyat bilgisi, həyati bacarıqlar, ümumpedaqoji prinsiplər, demokratikləşdirmə prinsipi, humanistləşdirmə prinsipi, humanitarlaşdırma prinsipi, integrasiya prinsipi, differensiallaşma prinsipi, fərdiləşdirmə prinsipi, təhsil islahatı, fənlərin tədrisi, təlim-tərbiyə, demokratik mühit, arzu və istəklər, bilik, bacarıq, vərdiş, ibtidai sinif, müəllim, məktəb, milli-mənəvi dəyərlər, şəxsiyyət, pedaqoji işçi, tədris prosesi, kitab, islahatlar, yeni iş modeli, mövzu, qabiliyyət, fərdi xüsusiyyətlər.*

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə şagirdlərin həyati bacarıqlara yiyələndirilməsi ilə bağlı pedaqoji işçilər qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin həlli əsasən tədris prosesi ilə bağlı olur. Məhz ona görə də bu vəzifələrin həlli işində fənn müəllimləri yaxından iştirak edirlər. Əslində, ibtidai siniflərdə bütün fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərə həyati bacarıqların formalaşdırılması ilə bağlı bilik, bacarıq, vərdişlər sisteminin aşılması məqsəduyğun hesab edilir. Lakin bu fənlərin içərisində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması üçün həyat bilgisi fənninin tədrisində imkanlar daha genişdir. Ona görə də həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması üçün yeni iş modelinin hazırlanmasına zəruri ehtiyac duyulur. Həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması üçün yeni iş modellərinin yaradılması isə milli təhsil sisteminin ən mühüm tərkib hissələrindən hesab olunur.

Ölkədə həyata keçirilən təhsil islahatı faktiki olaraq, yeni Milli Təhsil Sisteminin yaradılmasına yönəlmişdir və onun əsasında müasir zamanda ən çox üstünlük verilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma, integrasiya, differensiallaşma, fərdiləşdirmə və bir neçə digər vacib prinsiplər durur. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi şagirdin təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsi, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasını, cəmiyyətdə mövcud olan təhsillə bağlı bir çox qurumların səylərinin şagirdin mənafeyi istiqamətinə yönəlməsini nəzərdə tutur (3, səh. 7). Məhz ona görə də həyat bilgisi dərslərində hər hansı bir mövzunun tədrisində bu ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması üçün daha geniş imkanlar yaranmış olur. Buna görə də ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərin həyati bacarıqlara yiyələndirilməsi üçün ibtidai sinif müəllimlərinin yeni iş modeli hazırlamaları günün aktual tələblərindən hesab olunur.

Həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərə həyati bacarıqların aşılması üçün zəruri sayılan iş modeli hazırlayarkən ilk növbədə qeyd olunan prinsiplərə istinad etmək çox faydalıdır. Belə ki, proqram materiallarında həyat bilgisi fənnin tədrisi ilə bağlı verilən hər bir mövzuda zəngin didaktik bilgilər vardır. Belə ki, birinci sinif dərslində “Mən və məni əhatə edən varlıqlar, (Mən canlı varlığam, Məni əhatə edən canlı varlıqlar, Canlılara yaşamaq üçün nələr lazımdır?, Təbiətdə nələr var?, Məni əhatə edən təbiət, Cansız təbiətdə hadisələr, Ətrafımda baş verən canlı təbiət hadisələri, Mən ətrafımı təmiz saxlamalıyam)”, “Mən və məni əhatə edən cəmiyyət” (Kollektiv nədir?, Ailə büdcəmiz, İstifadə etdiyimiz pul vahidləri, Dövlətimizin rəmzləri, Mən məktəbdə və sinifdə hansı qaydalara əməl etməliyəm?, Mənim hüquqlarım), “Mənim mənəviyyatım” (Mən insanların əhatəsində, Mən necə yaxşı insan ola bilərəm?, Ünsiyyətə mane olan xüsusiyyətlər, Mənim ətrafdakılarla münasibətim, Din)”, “Mənim sağlamlığım və təhlükəsizliyim” (Mənim sağlamlığım, Mənim gün rejimim, Mən müxtəlif havalarda necə geyinməliyəm?, Ətrafımdakı məişət cihazları, Ətrafımda daha nələr təhlükəli ola bilər?, Mən yolu necə keçə bilərəm?, İstifadə etdiyimiz nəqliyyat vasitələri, Təbii fəvqəladə hadisə nədir?, Texnogen qəza nədir?, Fəvqəladə hadisələr zamanı nələri bilmək lazımdır?)” adlı rubrikalarda əksini tapan mövzuların hər birinin tədrisində şagirdlərin həyati biliklərinin formalaşdırılması üçün zəngin didaktik materiallar vardır. Eləcə də ikinci sinif üçün tərtib olunan həyat bilgisi dərslində verilən “Biz şagirdik” (Yenidən məktəbə, Yolda və nəqliyyatda, Ailədə, Davranış mədəniyyəti, Gün rejimi, Sağlamlıq nədir?, Sağlam olmağın yolları, Yoluxucu xəstəliklərdən necə qorunmalı?, Təhlükələrdən qorunmağı hamı bacarmalıdır)”, “Biz təbiətin övladıyıq” (Yer kürəsi, Günəş, hava, su, torpaq, bitkilər və heyvanlar, Şəhərdə və kənddə, Temperatur və onun ölçülməsi, Təbiətdə suyun dövrəni, Fəsilələr, Yer səthi necə dəyişir?)”, “Biz vətəndaş” (Güc birlikdədir, Hüquqlarımız qorunur, Mənəvi keyfiyyətlər, Dinlər, Ehtiyaclarımız, Qənaət və israf, Vətən anadır, Dövlətimiz və dövlət rəmzlərimiz)” rubrikası altında əks olunan mövzuların hər birində dəyərli didaktik materiallar şagirdlərin həyati bacarıqlara yiyələndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni sözləri üçüncü və dördüncü siniflər üçün tərtib olunan həyat bilgisi dərsləri haqqında da demək olar. Belə ki, üçüncü siniflər üçün tərtib olunan Həyat bilgisi dərslində yer alan “Doğma məktəbimiz” (Biz üçüncülük, Biz nələrə cavabdehik?, Biz necə davranmalıyıq?, Kim əsl dost ola bilər?, Hörmət qazanmağın yolu, Məktəbimizin ənənəsi, Azər nənəsini necə xilas etdi?, Nəzakətli olaq, Sağlamlığımızı qoruyaq, Qəzalardan mühafizə vasitələri, Şəkil və plan)”, “Yer kürəsi evimiz”, “Bizi əhatə edən təbiət (Dünya okeanı, Materiklər və adalar, Hava okeanı)”, “Təbiət hadisələri” (Külək necə yaranır?, Yağış damlasının səyahəti, Yer kürəsinin hərəkəti, Rənglər, Təhlükəli təbiət hadisələri)”, “Canlılar aləmi” (Ağac əkməyə gedirik, Mikroorqanizmlər, Göbələklər, Həşəratlar, İnsan ətrafı necə dərk edir? Texnogen hadisə və canlılar aləmi)”, “Azərbaycan – Yurdum mənim” (Müstəqil Azərbaycan, Qədim Azərbaycan, Azərbaycan ordusu, Qonşularımız, Azərbaycanın təbiəti, Doğma Xəzər, Bol nemətli yurdumuz)”, “Dəyərlər” (İnsan və cəmiyyət, Bayramlarımız, Qayda və qanun, Yarımçıq qalmış tikmə, Mədəni irsimizi qoruyaq, Dünya dinləri, Ailə büdcəsi, Xalqların ünsiyyət qaydaları, yay tapşırıqları)” rubrikalarında öz əksini tapan mövzuların hər birinin şagirdlərə həyati bacarıqlarının formalaşdırılması üçün geniş imkanları vardır. Dördüncü sinifin dərslində də belə mövzular yer alır. Hansı ki, bu dərslərdə “Sənin cəmiyyətdə yerin” (Sənin təhsilin, Yeni dərs ili, yay tətildə, Təhsil əsri, Keçmişdə və indi, Kitabxana, Kitablardan öyrənirik)”, “Sənin hüquqların” (Dövlətçilik, Dövlət orqanları, Dövlət büdcəsi, İstehsal və istehlak, Sığortanın əhəmiyyəti, Vətəndaşlıq, Uşaq Hüquqları Konvensiyası), “Sənin mənəviyyatın (Hər şey münasibətdən başlayır, Qarşılıqlı anlaşma, Ədəb-ərkan qaydaları, Məsuliyyət hissi, Fədakarlıq, İslam dini necə yarandı?, İslam dininin yayılması, Mövhümat nədir?), “Sənin sağlamlığın” (Sağlamlığın qorunması hüququ, Yoluxucu xəstəliklər, İmmunitet nədir? Onurğa sütunu, Qida zəhərlənmələri, İlk tibbi yardım, Bədəni necə möhkəmləndirməli?), “Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin” (Mobil telefonlar, Kompüter və insanlar, Məişət qəzaları, Yol hərəkəti qaydaları, Fəvqəladə hallar, Fəvqəladə hallarda necə davranmalı?)”, “Təbiət və cəmiyyət” (İnsan təbiəti dəyişir, İqlim və canlılar aləmi, Təbii ehtiyatlar, Təbiət necə dəyişir?, Coğrafi təbəqə, Cəmiyyət və bitki örtüyü, Cəmiyyətin inkişafı və heyvanlar aləmi, Cəmiyyət və elmi-texniki inkişaf)”, “Cəmiyyətin

global problemləri” (Ekologiya nədir?, Aral gölünün harayı, Ozon qatı, Səhrələşmə nədir?, Yaşıl iqtisadiyyat, Müharibə və sülh, Bir pillə də ucaldıq)” kimi mövzuların hər birinin tədrisi prosesində qeyd etdiyimiz prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərin həyatı bacarıqlarının formalaşdırılmasına nail olmaq lazımdır. İlk prinsip kimi qəbul edilən demokratikləşdirmə prinsipinə istinad edərək öyrəndənlərlə öyrənənlərin ünsiyyətində, davranışında, həyata baxışında, həyat hadisələrinə münasibətində aydın və çox şəffaf demokratik mühitin yaradılmasına çalışmaq lazım gəlir. Pedaqoji ədəbiyyatda təhsilin demokratikləşdirilməsi ilə bağlı aparılan ciddi tədqiqatlarda göstərilir ki, təhsili idarə edənlərlə onların təbəçiliyində olanların: təlim-tərbiyə prosesində öyrəndənlərlə öyrənənlərin, tərbiiyə edənlərlə tərbiiyə olunanların davranışında, ünsiyyətində, münasibətində aydın, saf, sağlam demokratik mühitin yaradılması bu prinsipin əsasını təşkil edir. Hər hansı bir təhsil müəssisəsində uşaqların, şagirdlərin, tələbələrin, müəllimlərin, tərbiiyəçilərin müstəqil yaradıcı fəaliyyəti naminə biliklər, cəmiyyətlər, təşkilatlar, dərnəklər, klublar, lektoriyalar yaradılması ideyasının dəstəklənməsi, xüsusi şəraitin yaradılması, müstəqil söz demək, sərbəst toplanmaq, sərbəst düşüncə tərzilə çıxış etmək, azad davranış və fəaliyyət üçün (siyasi fəaliyyət istisna olmaqla) rəvac vermək demokratik mühitin, ab-havanın bərqərar olması üçün başlıca şərtlər hesab olunur.

Təhsildə demokratiyanın təmin edilməsi, həm də təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinin qorunmasına zəmin yaradır. (4, səh. 104). Sınıfdə yaradılan demokratik mühit ibtidai sinif şagirdlərinin həyata münasibətini dəyişir, yaxşılaşdırır, təbiət hadisələrini öyrənməyə meyllərini artırır, atmosferin, litosferin, hidrosferin, biosferin sirlərini öyrənməyə maraq göstərir, Bu zaman kiçikyaşlı məktəblilər musiqi əsərlərini dinləməyə, onlardan zövq almağa çalışır, təsviri sənəd əsərlərinə diqqət edir, həmin əsərlərdəki həyat hadisələrinə münasibəti öyrənməyə cəhd göstərir, əzbərləmək üçün poetik nümunələr seçir, idman dərnəklərinə gedir, şagird konfranslarında iştirak edir, bədii yaradıcılıq studiyalarında çalışmaq istəyirlər. Göstərilən fəaliyyət növlərinə maraq göstərən, bu nümunələrə meyl edən şagirdlərin həyatı bacarıqları formalaşmağa başlayır. Belə bir prosesdə ibtidai sinif müəllimlərinin humanistləşdirmə prinsipinə istinad etmələri də faydalıdır.

Humanistləşdirmə - şagirdə münasibətin dəyişdirilməsinin, onun maraqlarının önə çəkilməsinin, hümanist şəxsiyyət kimi formalaşmasının, əqli və fiziki imkanlarından, qabiliyyətindən asılı olmayaraq, şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılmasının, istedad və bacarığının üzə çıxarılması və inkişafına şərait yaradılmasının nəzərdə tutulmasıdır (3, səh. 7).

Həyat bilgisi fənninin hər hansı mövzusunun tədrisi prosesində şagirdlərin mövzuya münasibətini yaxşılaşdırmaq, lazım gələrsə, həmin mövzudakı humanist mövqeyə onların maraqlarının yönəldilməsi, xüsusilə mövzuda cərəyan edən humanist şəxsiyyətlər haqqında obrazlı fikirlərin onlara çatdırılması faydalıdır. Təlim prosesində mövzudan kənara çıxılmamaq şərtilə şagirdlərin təfəkkür səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edən epizodlardan, onların bədii yaradıcılıq fəaliyyətlərini formalaşdıran qabiliyyətlərdən istifadə etməklə şagirdləri həyatı bacarıqlara yiyələnməyə alışdırmaq olar. Həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində sinif müəllimlərinin humanitarlaşdırma prinsipinə istinad etmələri də planlaşdırılır.

Humanitarlaşdırma – təhsilin məzmununa yeni baxış, tədris edilən fənlərdə bəşəri dəyərlərə geniş yer verilməsi, milli-mədəni, tarixi dəyərləri dərinləndirən öyrənməklə dünyəvi dəyərlərdən bəhrələnməyin əsas götürülməsi, bunların şəxsiyyətin inkişafının vacib şərti hesab edilməsidir (3, səh. 7). Humanitarlaşdırma əsasən humanitar fənlərin sayının artırılması ilə həyata keçirilir. İbtidai siniflərdə tədris olunması üçün artırılan humanitar fənlərdən biri də Həyat bilgisi fənnidir.

Ona görə də həyat bilgisinin tədrisi prosesində şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı ən zəruri məlumatların verilməsi vacib sayılır. Bunun üçün təlim prosesində internet resurslarından, kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə milli-mənəvi dəyərlərimizə dair sujetlər hazırlanıb təqdim edilməsi çox faydalıdır. Çünki sinif şəraitində şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərimizi əyani olaraq müşahidə etmələri, onlara bu dəyərlərə olan sevgini, məhəbbəti artırmış olur. Həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərə həyatı bacarıqların aşılınması üçün inteqrasiya prinsipinə istinad etməyin əhəmiyyəti də böyükdür.

İnteqrasiya – müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı onların arasında təbii mövcud olan əlaqələrdən istifadə edərək şagirdlərdə qlobal düşüncə tərzinin, həmrəylik və məsuliyyətin formalaşmasının mümkünlüyünün nəzərdə tutulmasıdır (3, səh. 7). Ona görə məhz həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində inteqrasiya prinsipinə istinad olunması vacib sayılır. Ən əsas ona görə ki, həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində diferensiallaşdırma prinsipinə yol açmaq üçün inteqrativ əsaslara üstünlük vermək lazım gəlir.

Təhsilin differensiallaşması və inteqrasiyası. “Differensiasiya” sözü latın dilindəki “differentia” sözündən əmələ gəlmiş, fərqlənmə mənasını verir. Differensiallaşdırma isə fərqləri, fərqli cəhətləri müəyyənləşdirib komplektləşdirmə kimi başa düşülməlidir. Azərbaycan təhsil sistemində differensiallaşdırma aparmadan onu dünya təhsil sistemində inteqrasiya edə bilmərik. Ölkəmizdə differensiallaşdırmağa kömək edən təmayüllü məktəblərin olması yaxşı hal olsa da, bu məktəblərdəki kontingentin, əsasən, valideynlərin arzu və istəkləri əsasında komplektləşdirilməsi bu işə bir növ mane olur.

Burada bir məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağa ehtiyac duyulur. Bu nədir?

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil quruculuğu dövlətin həyata keçirdiyi təhsil siyasətinin əsas prinsiplərinə istinad edir.

Lakin bu bir həqiqətdir ki, adamların təhsilə cəlb edilməsi şəxsi maraqlara, meyllərə, valideynlərin arzu-istəklərinə əsasən həyata keçirilir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində isə belə ortodoksal meyllərə təsadüf etmək mümkün deyil. Məsələn, Yaponiyada təhsil quruculuğu ümumxalq maraqlarına, xalqın mənafeyi naminə həyata keçirilir. Burada ayrı-ayrı fərdlərin arzuları yolverilməzdir. Bunun üçün Yaponiyada orta məktəblərdə təhsilin ayrı-ayrı pillələrində differensiasiyanın düzgün həyata keçirilməsi belə ortodoksal meyllərin yaranması ehtimalını sıfıra endirir, yəni dövlət təhsilin ilkin pillələrindən başlayaraq təhsilin differensiasiyasını ümumxalq mənafeyi üzərində qurur və sonuncu mərhələdə artıq şagirdlərin hansı ixtisaslar üçün yararlı olmasını müəyyənləşdirir. (4, səh. 105). Bu baxımdan həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin həyatı bacarıqlara yiyələndirilməsi üçün onların maraqlarının, meyllərinin və qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması faydalı hesab olunur. Çünki Həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində onlara verilən həyatı bacarıqların onların fərdi xüsusiyyətlərinə, fərdi maraqlarına, fərdi qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılması onlarda həyatı bacarıqları daha tez formalaşdırır. Bu zaman fərdiləşdirmə prinsipinə də istinad etmək lazım gəlir.

Fərdiləşdirmə - ayrıca götürülmüş hər bir fərdin şəxsi maraq, arzu və istəyinin, onun tələbatlarının əsas götürülməsidir (3, səh. 7). Bu baxımdan həyat bilgisi fənninin tədrisi prosesində hər hansı bir mövzunun öyrədilməsi zamanı şagirdlərin şəxsi maraqları, arzuları, istəkləri və eyni zamanda onların tələbatları nəzərə alınmalıdır. Məhz belə olduqda sinif şəraitində son dərəcə fəallaşma öz dinamikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə desək, ibtidai siniflərdə həyat bilgisinin tədrisi prosesində göstərilən prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərin həyatı bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı hazırlanan iş modelini fəal təlim modeli kimi də təqdim etmək olar. Hansı ki, məqsədyönlü və planlı olaraq hazırlanan iş modelinin tərkib hissələri kimi nəzərə alınan ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etmək faydalıdır. Hansı ki, ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərin həyatı bacarıqlarının aşkara çıxarılmasına, inkişaf etdirilərək formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimova B., Mehdiyeva G. Həyat bilgisi (2-ci sinif dərslik). Bakı, Aspoliqraf, 2018
2. Həşimov Ə., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000
3. Hacıyeva H.M. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil. İbtidai sinif müəllimləri üçün
4. Sadıqov F. Pedaqogika (dərs vəsaiti), Bakı, Adiloğlu, 2012

SUMMARY

Zeynab Mehdiyeva

THE ESSENCE OF FORMATION OF STUDENTS' FUNCTIONAL LIFE ABILITIES IN TEACHING LIFE SKILLS

The article clarifies the essence of teaching students Life Skills as a subject in primary schools, explains its content, and analyzes its goals and objectives. The article also provides recommendations on the development of students' life abilities, referring to general pedagogical principles in teaching Life Skills. General pedagogical principles imply such principles of education as democratization, humanization, humanitarianization, integration, differentiation, individualization and other similar principles. It also provides information on teaching life skills to younger students referring to the general pedagogical principles outlined in the article.

Key words: knowledge of life, life skills, knowledge of life general pedagogical principles, the principle of democratization, the principle of humanization, the principle of humanitarianization, the principle of integration, the principle of differentiation, the principle of individualization, educational reforms, teaching of subjects, training and education, a democratic environment, elementary class teacher, school, moral values, personality, teacher, teaching process, book, reforms, a new job model, theme, ability, personal characteristics

РЕЗЮМЕ

Зейнаб Мехдиева

СУЩНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНЕННЫХ УМЕНИЙ УЧЕНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ ЗНАНИЕ ЖИЗНИ

В статье выясняется важность обучения в процессе преподавания дисциплины жизненноезнание в начальных классах, откомментируетсяего содержание и к исследованиюпривлекаются цели и задачи предмета. В статье также приводятся рекомендации о развитии жизненныхзнаний и навыков учащихся, ссылаясь на общепедагогические принципы при преподавании дисциплины жизненноезнание. Под общепедагогическими принципамиподразумевается такие принципы обучения, как демократизация, гуманизация, гуманитаризация, интеграция, дифференциация, индивидуализация и другие подобные принципы. Ссылаясь на общепедагогические принципы, изложенные в статье, на передний план выдвигается привитиемладшим школьникам приоритетных информации в связи с жизненными умениями.

Ключевые слова: знание жизни, жизненные умения, общепедагогические принципы, принцип демократизации, принцип гуманизации, принцип гуманитаризации, принцип интеграции, принцип дифференциации, принцип индивидуализации, образовательные реформы, преподавание предметов, обучение и воспитание, демократическая среда, начальный класс, учитель, школа, морально-нравственные ценности, личность, педагогический работник, процесс обучения, книга, реформы, модель новой работы, тема, способность, персональные особенности.

Məqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

METODİKA

İBRAHİM RÜSTƏMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ibrahimrustamov47@gmail.com

AZAD NOVRUZOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
azad.novruzov.65@mail.ru

UOT: 373.(072)

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ KURİKULUMUN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə I-IV siniflərdə riyaziyyat təlimi üzrə işin imkanlarını, məzmununu, ibtidai siniflərdə kurikulumun tətbiqi zamanı riyazi anlayışların öyrədilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri müəyyənləşdirmək və onların aradan qaldırılması yollarını araşdırmaq və bu sahədə şagirdlərə veriləcək bilik, bacarıq və formalaşdırılmasının metodik sistemi verilmişdir. Məqalədə, həmçinin riyaziyyat təliminin məzmunu, riyaziyyat proqramlarının təhlili, məzmun xətlərinin, standartlarının öyrənilməsi və tətbiqi haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: Kurikulum, təhsil, şagird, təlim texnologiyası, ibtidai sinif, qiymətləndirmə, təlim

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənabları demişdir: "Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır. Bütün dövlət orqanları bu tövsiyələri eşitməli və praktik həyatda bunu təmin etməlidir".

"Kurikulum" latın sözü olub, mənası "kurs", "yol" deməkdir. Azərbaycanda kurikulum termini ötən əsrin 90-cı illərinin sonundan etibarən istifadə olunmağa başlamışdır. İlk vaxtlar "təhsil planı" kimi tərcümə olunaraq istifadə edilsə də, sonralar araşdırmalarda kurikulum kimi işlənmiş, son illərdəki hüquqi-normativ sənədlərin dilində də eyni ilə həmin anlayış saxlanılmışdır.

2006-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş, 2010-cu ildə "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" adı ilə təkmilləşdirilmişdir. Ümumi təhsilin fənn kurikulumları Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmri ilə təsdiqlənmiş, pedaqoji ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir.

Azərbaycan təhsil sistemində "kurikulum" yeni bir anlayışdır və o, təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin təşkilini və həyata keçirilməsini əks etdirən konseptual sənəd kimi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası - Milli Kurikulumu konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub, ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərslər və dərsləndənkənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurikulumlarının strukturunu əhatə edir.

Ümumi təhsil üzrə təhsil proqramında (kurikulumda) aşağıdakılar əhatəli şəkildə göstərilir: - ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri və məzmun standartları; - ümumi təhsilin hər bir səviyyəsində tədris olunan fənlər; - ümumi təhsilin səviyyələri üzrə həftəlik dərslər və dərsləndənkənar məşğələ saatlarının miqdarı; - ümumi təhsil sistemində pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri; təlim nailiyyətlərinin (nəticələrinin) qiymətləndirilməsi və monitorinqi.

Milli Kurikulum bilavasitə aşağıdakı funksiyaların reallaşdırılmasına xidmət edir:

- ümumi təhsilin pillələri, bu pillələrdə tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi;

- fənlərin məzmununun cəmiyyətin tələbatına uyğun daim təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi;
- təlim texnologiyalarının çevikliyi və interaktivliyinin təmin olunması;
- nəticəyönlü fənn kurikulumlarının hazırlanıb tətbiq olunması;
- təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimin inkişafetdirici və qabaqlayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhsil pillələri üzrə konsentrik prinsip əsasında müəyyənəşdirilməsinin təmin olunması;
- şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi. Milli Kurikulum aşağıdakı ümumi prinsiplərə istinad olunmaqla hazırlanmışdır:
- milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması;
- ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması;
- tələbyönlülük;
- nəticəyönlülük;
- şagirdyönlülük;
- inteqrativlik.

Kurikulum islahatının uğurla həyata keçirilməsində hər bir fənn kurikulumuna uyğun dərslərlərin və metodik vəsaitlərin hazırlanması çox mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən bir iş kimi qiymətləndirilməlidir. Buna görə də hər bir fənn üzrə kurikulumda məzmun fəaliyyət xətləri, məzmun standartları üzrə göstərilən bilik, bacarıq və vərdişlərin, hər bir fənnin səciyyəvi xüsusiyyəti ilə bağlı anlayışların müəyyənəşdirilməsi və dərslərdə əks etdirilərkən ümumpedaqoji-didaktik prinsiplərə istinad olunması zəruridir.

Məzmun standartlarının ibtidai sinif şagirdlərinin səviyyəsinə uyğunluğunun öyrənilməsi məqsədilə hər bir fənn üzrə standartlar seçilmişdir. Bu zaman bütün məzmun xətlərinin və müəllimlər tərəfindən tətbiqi nisbətən çətin hesab edilən standartların əhatə olunması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Seçilmiş məzmun standartlarına uyğun qiymətləndirmə standartları əsasında 4 səviyyədə test və tapşırıqlar hazırlanmışdır. Test və tapşırıqlardakı sualların miqdarı müəyyənəşdirilərkən şagirdlərin yaş səviyyələri nəzərə alınmışdır.

Ümumiyyətlə, məzmun standartları inteqrativ təlim nəticələri olub, şagirdin müvafiq bilik, bacarıq və dəyərlərə nail olmaqla səviyyəyə dəyişməsinin təmin edir. Fəal təlimin metod və formaları müxtəlif olduğu üçün məzmun standartlarının da fəal təlim prosesində tətbiqi müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Fəal təlimin qrup və cütlük şəklində iş formaları, Venn diaqramı, BİBÖ, karusel, klaster (şaxələndirmə), söz assosiasiyaları, insert, diskussiya, debat, rollu oyun və s. kimi priyomları dərslərin fəal keçməsinin təmin edir.

Bu gün milli kurikulumu tətbiq edərkən qurulan dərslərdə şagirdin qazandığı uğur daha çoxdur. Müəllim bələdçi, şagird isə tədqiqatçıdır. Müəllim motivasiya qurur və şagirdləri düşünməyə sövq edir. Qoyulan problemi həll etmək üçün şagird tədqiqat aparır, gördükləri, tədqiqat etdikləri problem haqqında sərbəst düşünür, fikir söyləyir, başqalarının fikrinə münasibət bildirir, mühakimə yürüdür. O, gördüyü işi təqdim edir, aldığı nəticəyə görə fəaliyyəti qiymətləndirilir. Bu prosesdə birgə iş fəaliyyətinin səmərəliliyini dərk edir, şagirdin özünə inamı artır. Bu zaman şagirdlərdə psixomotor bacarıqları, intellektual inkişaf səviyyəsi inkişaf edir. Bu isə şagird nailiyyətinin əsasını təşkil edir. Hər bir dərslə maraqlı motivasiya əsasında qurulmalıdır. Motivasiyanın düzgün qoyulması, sualın məqsədəuyğun qoyulması şagirdi düşündürür, onun idraki fəaliyyətini artırır.

Kurikulumun məzmunu hər bir şəxsiyyət üçün vacib olan idraki, sosial, psixomotor bacarıqlar və pozitif psixoloji özəlliklər formalaşdıran fəaliyyətlərlə müşayiət olunmasını tələb edir. Bu fəaliyyətlər fənn kurikulumlarında:

- problem həlli;
- mühakiməyürütmə və isbatetmə;
- ünsiyətqurma;
- əlaqələndirmə;

-təqdimetmə fəaliyyət standartları olaraq müəyyən edilmişdir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məqsədlərinə yalnız məzmun standartlarının fəaliyyət standartları ilə əlaqələndirilməsi sayəsində nail olmaq olar.

Məhz bu əlaqənin düzgün təşkili şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü təhsili həyata keçirməyə imkan verir.

Kurikulumun bu tələblərinə cavab verən dərslərdə daha çox aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilir:

-məşğələlər şagirdin danışma, mühakiməyürütmə, sualvermə bacarıqlarını əhatə etməlidir;

-kinetik xarakterli məşğələlərə yer verilməlidir;

-məşğələlər hər bir şagirdə öz bilik və bacarığı ilə yoladaşlarının uğuruna təsiretmə imkanı verməlidir;

-məşğələlər əməkdaşlıq,təltifedici,müsbət emosiyalar üzərində qurulmalıdır.

Bütün bunlar, xüsusən ibtidai siniflərdə təlimin üç mühüm mərhələsinin-manipulyativ, mental və abstrakt-düzgün növbələşdirilməsindən çox asılıdır. Bu mərhələlər bəzi ədəbiyyatlarda konkret, piktorial və simvolik kimi də adlandırılır.

Yeni qiymətləndirmə sistemi kurikulumun təhsilə gətirdiyi ən böyük keyfiyyət dəyişikliyidir. Qiymətləndirilmənin aparılması qaydaları Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş və hal-hazırda məktəblərdə tətbiq olunur. Tədris prosesində rolundan və funksiyasından asılı olaraq, 3 qiymətləndirmə növü qəbul edilmişdir:

1) Diaqnostik qiymətləndirmə-ilk sənviyyənin qiymətləndirilməsi;

2) Formativ qiymətləndirmə-bacarıqların dinamikasını (irəliləmə və geriləmə) əks etdirən qiymətləndirmə;

3) Summativ qiymətləndirmə-yekun qiymətləndirmə.

İndi qiymətləndirmə əvvəllər olduğu kimi şagirdə qiymətqoyma faktı deyil, nəticəyönümlü tədrisi düzgün təşkil etməyin bir mexanizmidir. Bu mexanizmdə əsas və mühüm bəndlərdən biri qiymətləndirmə meyarlarının düzgün müəyyən olunmasıdır .

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008
2. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı, 2011
3. S.Həmidov, A.Məcidov. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2016

SUMMARY

Ibrahim Rustamov, Azad Novruzov

ISSUES OF THE USE OF CURRICULUM IN PRIMARY SCHOOLS

The aim of the article is to provide a methodology for identifying possibilities and the content of teaching mathematics, to determine difficulties encountered in applying curriculum in teaching mathematics in grades I-IV in primary schools, to explore ways to overcome them and to present methodological system of formation of knowledge and skills that will be given to students in this field.

The article also deals with the content of the study of mathematics, analysis of teaching programmes on mathematics, the study and application of content lines and standards.

Keywords: Curriculum, Education, Student, Learning Technology, Elementary, Assessment, Training

РЕЗЮМЕ

Ибрагим Рустамов, Азад Новрузов

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ КУРИКУЛУМА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье ставится цель установить возможности работы, содержание преподавания математики в I-IV классах, выявить и устранить трудности, возникающие при применении курикулума в изучении математических понятий, представить методическую систему знаний, умений и навыков, которые должны быть сформированы у учащихся в этой области.

В статье также приводятся сведения о содержании математического обучения, об анализе математических программ, изучении и применении содержательных линий и стандартов.

Ключевые слова: учебная программа, образование, студент, технология обучения, начальная школа, оценка, обучение

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ŞƏRƏBANI MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sherebani@gmail.com

UOT:02

GƏNC NƏSLİN MÜTALİƏSİNƏ RƏHBƏRLİYİN MƏZMUNU,
İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ÜSULLARI

Məqalədə müasir kitabxanaşünaslığın və pedaqogikanın ən aktual mövzularından biri olan müəllim məsələsinə toxunulmuşdur. Müəllim intellektual inkişafın mühüm göstəricisi hesab edilmiş, sistemli və ardıcıl olmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Oxucuda müəllimə maraq yaratmaq, onu düzgün istiqamətləndirmək sahəsində kitabxanaların fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və yolları müəyyənləşdirilmişdir. Uşaqların və gənclərin intellektual tələbatını inkişaf etdirmək və ödəmək, onların müəllimə marağını genişləndirmək imkanının kitabxanaçıların fəaliyyəti ilə bağlı olması qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: müəllim xarakteri, müəllimə sövqetmə, estetik tərbiyə, informasiya cəmiyyəti, fərdi yanaşma

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaların sürətli inkişafı sayəsində gənclər bir tərəfdən bədii-estetik, digər tərəfdən saxta mədəniyyətin eybəcərlikləri ilə əhatə olunmuşlar. Onlar daima dünya-ələmin gözəl və iyrənc, dəhşətli və məzəli təzahürləri ilə üzləşir, ağı qaradan, yaxşını pisdən, həqiqini saxtadan ayırmalı olurlar. Gənclər bu informasiya axınlarının keyfiyyətinə düzgün qiymət vermək, tənqidi təhlil etməkdə çətinlik çəkirlər. Onlarda müəllim vasitəsilə dünyagörüşün və estetik tərbiyənin formalaşdırılması düzgün təşkili bu ziddiyyət və uyğunsuzluqları aradan qaldırmağa imkan yaradır. Ümummilli liderimiz, ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Bizim gələcəyimiz gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılıdır” (1, 360). Bu baxımdan gənc nəslin estetik tərbiyəsində kitab və müəllimin rolunu araşdırmaq, kitabxanaların bu sahədəki vəzifələrini müəyyənləşdirmək müasir kitabxanaşünaslığın və pedaqogikanın ən aktual mövzularından biridir.

Məlumdur ki, müəllim hər bir insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır. Oxucuların, xüsusən də müəllim təcrübəsi az olan uşaqların müəllim xarakteri isə hər gün dəyişir. Onlar çox vaxt özü də nə istədiyini, nə oxuyacağını bilmir. Onların müəllim maraqları hələ formalaşmadığı üçün kitabxanaya müəyyən sorğu ilə deyil, əsasən qeyri-müəyyən sorğu ilə gəlirlər. “Nəyi oxumaq, necə oxumaq və oxumaq istədiklərini necə əldə etmək” sualı qarşısında aciz qaldıqları üçün onlar savadlı, pedaqoji bacarığı olan məsləhətçiye ehtiyac duyurlar. Əgər oxucu konkret məktəb tapşırığı yaxud, konkret sorğu ilə kitabxanaya müraciət edərsə, problem yaranmır, lakin sərbəst oxu zamanı kitab seçimi asan olmur və mütəxəssis köməyinə ehtiyac yaranır. Buraya kitabın mövzusunun müəyyənləşdirilməsi, düzgün istiqamətlənmək bacarığı, oxuduqlarının sistemli və ardıcıl olmasına diqqət etmək, eyni zamanda dəqiq kitabın seçilməsi və s.daxildir. Bu zaman oxucuların müstəqilliyi və maraq dairəsi nəzərə alınmalıdır.

Kitabxanaçıda əsas keyfiyyətlərdən biri oxucuda müəllimə maraq yaratmaq, onu düzgün istiqamətləndirməkdir. Bu sahədə xidmət edən kitabxanaçılarda uşaqlara dərin məhəbət hissi olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqlıq dövrü əsrarəngiz duyğular, fantastik xəyallarla dolu bir həyat mərhələsidir. Onlarla işləyən kitabxanaçı humanist düşüncəyə, estetik savada, yüksək bədi zövqə, ən əsası uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş milli və dünya ədəbiyyatının nümunələrinə yaxşı bələd olmalıdır. Uşaq və yeniyetmələrin müəlliməsinə rəhbərlik işində pedaqoji prinsiplər mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu iş lap erkən yaşlarından başlanmalıdır. Kitabxanaya ilkin yazılış zamanı

kitabxanaçının oxucu ilə söhbəti, ona fərdi yanaşmaqla oxucunu daha yaxından tanımaq, maraqlarını öyrənmək, onu istiqamətləndirə bilmək üçün bir addımdır. Erkən yaşlarda formalaşan maraqlar, sonralar böyüməkdə olan gənc nəslin vərdişinə və zəruri tələbatına çevrilir. Bu işdə kitabxanaçılarla müəllimlərin, pedaqoqların qarşılıqlı əlaqəsi çox vacibdir. Əsas odur ki, oxucular dərslərə hazırlıq zamanı və ya hər hansı sərbəst mövzu üzrə işləyərkən kitabxanaya gəlməyin vacib olduğunu anlasınlar.

Mütaliyəyə sövqetmə – intellektual inkişafın mühüm göstəricisi hesab edilir ki, bu da gələcəkdə mədəni ünsiyyətə, doğru peşə seçiminə, faydalı işlə məşğul olmağa gətirib çıxaracaq. Böyüməkdə olan uşaqlara, yeniyetmələrə, gənc nəslin nümayəndələrinə izah etmək lazımdır ki, bütün biliklərin və mənəvi dəyərlərin ilkin mənbəyi kitablardır. Kitablər hər zaman yanımızdadır, ən sadıq dostlarımızdır. Hər hansı bir məlumat öyrənmək istəsək, kitablər köməyimizə çatar, bütün suallarımızı cavablandırılar.

Kitab və mütaliənin təbliği hər bir kitabxana fəaliyyətinin əsas istiqamətidir. Kitabxanalar cəmiyyətin mənəvi potensialı kimi gənclərin mənəvi dünyasını yaxşı mənada istiqamətləndirməyə yardım göstərir. Kitabxana əməkdaşlarının uşaqları elektron informasiya ilə kitab dünyası ilə tanış etməsi, onların fantaziyasının, təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi yararlı insanların tərbiyəsinə xidmət edir. “Bütün bunlar kitabxanaçıdan bilikli və yüksək səviyyəli peşəkar olmağı, informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək və müasir dövrlə ayaqlaşmaq bacarığı tələb edir” (3, 78). Müasir kitabxanaçı tək-cə bədii ədəbiyyat, elmi çap məhsulları və informasiya ilə əlaqədar oxucu tələbatının bilicisi deyil, həm də informasiya mənbələrinin yaradılması və istifadəsi texnologiyası sahəsində mütəxəssis, internet elektron şəbəkədə naviqator, informasiya-kitabxana sferasında menecer, kitab nəşriyyatı bazarının aktiv nümayəndəsidir.

Kitabxanaya oxucu cəlb etmək üçün kitabxanaçı kitabxananın daxili tərtibatına xüsusi fikir verməlidir. Çünki müasir dövrdə kitabxanaların zövqlə tərtibatı oxucuların kitabxanaya cəlb edilməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Bu işdə birinci şərt – binanın estetik görünüşü, məqsədə uyğun avadanlıq və tərtibatın təmin edilməsidir. Kitabxana haqqında daha canlı təsəvvür yaratmaq üçün kitabxananın vestibülündə vacib sayılan müxtəlif məzmunlu reklamlardan istifadə olunur. Bu reklamda kitabxananın xidmət xüsusiyyətləri, fəaliyyət göstərən dərnlər, maraq klubları haqqında məlumatlar verilir. Bununla da kitabxanalar elmi və estetik dünyagörüşünün kamilləşməsinə, cəmiyyətin maariflənməsinə xidmət göstərir.

Kitabxanalarda təşkil edilən bütün məktəbdənkənar tədbirlər, xüsusən dərnək məşğələləri, söhbətlər, disput və müzakirələr, ədəbi-bədii gecələr və s. Tədbirlər oxucuların asudə vaxtının səmərəli keçməsinə geniş şərait yaradır. Oxucular dərnəklər vasitəsilə öz istedadlarını, bədii-estetik zövq və mənəvi tələbatlarını, incəsənətə olan meyllərini üzə çıxarırlar, cırılmış, köhnəlmiş kitabləri bərpa edirlər. Mütaliə vasitəsilə uşaqları ziyanlı işlərdən uzaq tutmaq, onların əsl şəxsiyyət kimi yetişməsinə kömək etmək məqsədilə dərnəklər, müxtəlif mövzular üzrə sərgilər təşkil etmək olar. Keçirilən tədbirlərin pedaqoji cəhətən nə qədər əhəmiyyətli olması və müsbət nəticələri məktəb kollektivi və müəllimlərlə müzakirə edilməlidir.

Kitabxanada uşaq və gənclərin mütaliəsinə rəhbərlik elmi tərbiyəvi prosesdir. Oxucu mütaliəsinə rəhbərlik anlayışı ayrı-ayrı kitabxanaşünaslar tərəfindən müxtəlif cəhətdən izah olunur (2, 9). Kitabxanada aparılan bütün işlər bu anlayış üzrə həyata keçirilir. Kitabxanaların əsas məqsədi uşaqların və gənclərin bir şəxsiyyət kimi tərbiyə olunmasıdır. Bu məqsədlə onların mütaliəsinə rəhbərlik edərək mütaliə təcrübəsi az olan oxuculara məqsədyönlü təsir göstərilir. Kitabxana məktəblilərdə kitaba, mütaliyəyə marağı inkişaf etdirir, oxucu sorğularını formaşaldırır, ədəbi zövq və marağı tərbiyə edir, ədəbiyyatla daim təmasda olmağa həvəs aşılayır. Mütaliyəyə rəhbərlik uşaqların intellektual, əxlaq, estetik, bədii inkişaf, dünyagörüşü, vətənpərvərlik, biliyə can atmaq, əməksevərlik kimi cəhətlərin yaradılmasına xidmət edir.

Gənc nəslin tərbiyəsi sahəsində kitabxanaların əsas vəzifələri müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir. Bunlardan ən əsası uşaqların mədəni-tarixi və mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyələndirilməsi, öz vətəni ilə qürur duymaq, fəxr etmək hissinin aşılmasıdır. Uşaqlarda fəal

həyat mövqeyi tərbiyə etmək, öz ölkəsinə, xalqına gərəkli olmaq duyğusunu tərbiyə etmək, doğma ana dilinə, ədəbiyyata, mədəniyyətə sevgi yaratmaq da əsas fəaliyyət istiqaməti kimi diqqətdə saxlanılmalıdır (4, 27). Təbiət, canlılar və bitkilər aləmi haqqında biliklər təbliğ etməklə ekoloji tərbiyəni aşılamaq, estetik zövqün və dünyagörüşün yüksəldilməsinə köməklik etmək də əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Kitabxanalar informasiyalaşmış cəmiyyətin nümayəndələri olan azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələr üçün onların mənəvi-əxlaqi-hüquqi tərbiyəsini təmin edən mühitin yaradılmasına çalışmalı, böyüməkdə olan nəslin müasir həyata adaptasiyasına yardım göstərməli, günün və cəmiyyətin tələbləri səviyyəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Bu məsələyə, xüsusən uşaq və məktəb kitabxanalarında böyük diqqət yetirilməlidir. Belə ki, uşaqlarda təfəkkürün və digər şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması məhz müəllim prosesində zamanı baş verir. Yəni uşaq kitabxanalarında müəllim sistemli və ardıcıl təşkil edilməlidir. Bu da onların təfəkkür tərzinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Uşaq təfəkkürü hələ tam formalaşmamış olduğundan onların müəlliməsinə nəzarət, rəhbərlik etmək, istiqamətləndirmək zəruridir. Uşaq dövründən yeniyetməlik dövrünə və digər yaş dövrünə keçiddə uşaqlar qarşısına çıxan müxtəlif problemləri həll etmək üçün tələb olunan vərdiş və təcrübəni kitabxananın bilavasitə iştirakı ilə təşkil edilən müəllimin köməyi ilə qazanırlar. Buna görə də uşaqlarda müəllim mədəniyyəti tərbiyəsi formalaşdırılması ilə həm ailədə, həm də pedaqoji qaydada məktəblərdə və kitabxanalarda məşğul olunmalıdır. Çünki bu günün uşağı gələcəkdə bu resursların istifadəçisidir və uşağın gələcəkdə bu resurslardan necə istifadə etməsi kitabxanaçıdan bilavasitə asılıdır. Bu zaman uşaqlara fərqli yanaşmaq vacibdir.

Kitabxanaların uşaqlarla apardığı tərbiyəvi işin xüsusi əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, uşaqda hər bir kitab ciddi qəbul olunur və dərin iz buraxır. Görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri uşaqda oxuduqları kitabların onlara təsirini xüsusi qeyd etmişlər. Uşaqların müəlliməsinin pedaqoji qaydalar əsasında düzgün təşkili məsələsi dövlətin, eləcə də cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan problem kimi qəbul edilir. Təsəffüf deyildir ki, məktəbli oxucuların müəllimə sorğularını ödəmək üçün dövlətin xüsusi qayğısı sayəsində ən ucqar rayonlardan başlayaraq mərkəzi şəhərlərə qədər geniş şəbəkəyə malik olan uşaq və gənclər kitabxanaları şəbəkəsi meydana gəlmişdir. Hazırda ölkəmizdə kifayət qədər müstəqil uşaq və məktəb kitabxanası fəaliyyət göstərir.

Yetişməkdə olan gənc nəslə yeni şəraitdə, yeni tələblər səviyyəsində öyrənmək üçün kitabxanaçıların, pedaqoqların, psixoloqların və sosioloqların qarşısında əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərərək yeni-yeni forma və üsullar tapmaq kimi vacib vəzifələr durur. Bütün bu tədbirləri kitabxana şəraitində hər bir oxucuya fərdi yanaşmaqla, onun şəxsi qabiliyyətini və imkanını nəzərə almaqla həyata keçirdikdə daha yaxşı nəticə verir. Məktəbli oxucuların əxlaq tərbiyəsi ilə estetik tərbiyəsi üzvi surətdə əlaqədar olduğu üçün uşaqların ümumi tərbiyəsində bunları əlaqəli şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Bu tədbirlər məktəblilərin əqli inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilir.

Yüksək ideyalı bədii və elmi kütləvi uşaq kitabları yetişməkdə olan nəsilə əxlaqi keyfiyyətlər və estetik dünyagörüş tərbiyə etməyin ən yaxşı vasitələrindəndir. Məktəbli oxucuların müəlliməsinə rəhbərlik edən hər bir kitabxanaçı bu cəhətdən birinci növbədə bədii uşaq əsərlərinə müraciət etməlidir. Məktəbli oxucularla aparılan kitabxana işində estetik tərbiyə məsələsi heç vaxt unudulmamalıdır. Estetik tərbiyə ədəbiyyatın və incəsənət əsərlərinin təsiri ilə uşaqlarda estetik hiss oyatmaq, zəhmətkeş insanda və təbiətdə, eləcə də ərtaf mühitdə və ictimai həyatda gözəlliyi dərk etməkdə köməklik göstərməkdən ibarətdir. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün kitabxanaçı məktəblilərin diqqətini bədii əsərlərin poetik tərəfnə, sözün, obrazın gözəlliyinə, əsərin müəllifinin və rəssamının sənətkarlığına yönəltməlidir. O, məktəbli oxucuya ədəbi əsərlərin dilinin ifadəliyini, təbiət və insan təsvirini, yaradıcı və mübariz insan obrazının gözəlliyini izah etməlidir. Bütün bunlar məktəbli oxucularla müntəzəm aparılan fərdi iş prosesində həyata keçirilə bilər.

Uşaq müəlliməsinə rəhbərlik hər bir oxucuya fərdi yanaşmağı tələb edir. Yəni kitabxanaçı hər hansı bir şagirdə onun özünəməxsus fərdi cəhətləri ilə hökmən hesablaşmalıdır. Uşaqların öz dünyagörüşü çevrəsində bədii ədəbiyyat seçilməlidir ki, ordakı obrazlar uşaqlara yaxşı təsir bağışlasın. Uşaqlara düzgün oxu qaydaları aşılanmasa əsərdəki arqo və jarqon sözlər uşaqların

nitqində qüsurlar yarada bilər. Uşaqlara mütaliə etmək üçün ilk növbədə daha sadə ədəbiyyatı tövsiyə etmək zəruridir. Əsər seçərkən uzun və yorucu olmamasına xüsusən diqqət yetirilməlidir. Əsəri uşağa verərək “get oxu” demək olmaz. Kitabxanaçı uşağa verdiyi əsərin mətni ilə tanış olmalıdır. Kiçik yaşlı oxuculara şəkili kitablar tövsiyə edilməlidir. Bədii əsər seçimində uşağın dünyagörüşü, maraq dairəsi, xarakterindəki müsbət və mənfi çalarlar, ailə vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Ola bilər ki, uşağın valideynlərindən biri olmasın. Əgər tövsiyə edilən əsərdə xoşbəxt ailə təsvir edilibsə, bu da uşağa mənfi təsir edə bilər. Oxucunun oğlan və ya qız olması, yaş xüsusiyyətləri də mütləq nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, uşaq kitabxanalarında, eləcə də kütləvi kitabxanalarda məktəbli oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik işi gələcəkdə nəslin yetkin, ziyalı, kamil şəxsiyyət kimi yetişməsində həlledici rol oynamalıdır.

Gənc nəslin tərbiyəsi və mütaliəsi ilə məşğul olan hər bir kitabxanaçı işini elə qurmalıdır ki, yetişən hər bir gənc dövrün tələbinə cavab verə biləcək bir səviyyəyə bilik və bacarıqlara yiyələndirə bilsin. Məktəblilərin fiziki cəhətdən sağlam və gümrəh olmasında, həm də mənəviyyatca formalaşmasında vaxtdan səmərəli istifadə etmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi təkcə ailə və məktəblərin işi deyildir. Uşaqların savadlı, zəhmətsevər, ağıllı və sağlam yetişməsində kitabxanalar da eyni dərəcədə maraqlıdır.

İnkişafı gələcəyə yönəlmiş uşaqların və gənclərin intellektual tələbatını inkişaf etdirmək və ödəmək, onların mütaliə marağını genişləndirmək imkanı daha çox kitabxanaçıların fəaliyyəti ilə bağlıdır, başqa ölkələrdə olduğu kimi bizim respublikamızda da uşaq və gənc oxucularla işləməyi bacaran mütəxəssis kitabxanaçı kadrların hazırlanması diqqət mərkəzində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 2002, 580 s.
2. Mütaliə mədəniyyəti, kitabla rəftar və kitabxanadan istifadə qaydalarına dair metodik tövsiyələr /tərt. Ed. A.Abdullayeva; red. Və burax. Məsul K.Tahirov. Bakı, 2017, 35 s.
3. Əhmədov E. Y. Uşaq və gənclərin kitabxana-informasiya təminatı. Monoqrafiya. Mürtəcim nəşriyyatı, 2016, 410 səh.
4. Mirzəzadə A. Aşağı sinif şagirdlərinin mütaliəsinə rəhbərlik // Mədəni-maarif, 2006, № 9, səh. 53-54
5. Məktəbəqədər yaşlı oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik (Uşaq mütaliəsinə rəhbərlik edənlər üçün metodik vəsait), Bakı, 2006

SUMMARY

Sharabani Mammadova

CONTENTS, DIRECTIONS AND METHODS OF DIRECTING THE PROCESS OF READING OF YOUNGER GENERATION

The article studies one of the most topical problems of modern library science and pedagogy – the problem of reading. Reading is considered to be an important indicator of intellectual development and the importance of its systematic and consistent nature have always been emphasized. The main directions and ways of activity of libraries in the field of encouraging readers to read and ways of guiding them have also been defined.

It has been concluded that the ability to develop and meet the intellectual needs of children and younger people, and to enhance their interest in reading, are directly linked to the work of librarians.

Key words: reading nature, to arouse interest to read, aesthetic education, information society, individual approach

РЕЗЮМЕ

Шарабаны Мамедова

СОДЕРЖАНИЕ, НАПРАВЛЕНИЯ И ПРИЕМЫ РУКОВОДСТВА
ЧТЕНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

В статье затрагивается одна из наиболее актуальных проблем современного библиотековедения и педагогики – проблема чтения. Чтение считалось важным показателем интеллектуального развития и всегда подчеркивалась важность его систематического и последовательного характера. Определены основные направления и пути деятельности библиотек в области заинтересования читателей к чтению. Автор приходит к заключению, что способность развития и удовлетворения интеллектуальных потребностей детей и молодежи и повышение их интереса к чтению прежде всего связана с работой библиотекарей.

Ключевые слова: характер чтения, заинтересовать читать, эстетическое воспитание, информационное общество, персональный подход

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 22 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ELNAZ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti
elnazela@gmail.com

UOT: 372.8:811.111

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Xarici dillərin tədrisi digər humanitar fənlərin tədrisindən özünün spesifikliyi ilə seçilir. Bu cür spesifiklik ilk növbədə xarici dil dərslərinin əvvəlki bilgilərə söykənməsi və dərslərarası zəncirvari əlaqənin olmasıdır.

Məqalə xarici dillərin tədrisində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin səmərəli yollarından bəhs edilir. Məqalədə xarici dillərin tədrisində dinləmənin məqsədi və zəruriliyi, dil öyrənmənin inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli strategiyaların inkişafı, dinləyib-anlama vərdişinə yiyələnməkdə intensiv və ekstensiv eşitmə üsullarından istifadə, təlim materialları və təlim üsulları seçilərkən qrupun yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almağın vacibliyi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: dinləmə, bacarıq, intensiv eşitmə, ekstensiv eşitmə, dinləmə mərhələləri, mətn seçimi, təlim materialları, dinləmə mətni, xarici dil

Son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və muasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin yüksək səmərəliliyini təmin etməkdir. Bunun ucun ilk növbədə təlimin strukturunun, məzmununun, formalarının, metodlarının dəyişdirilməsi, təlimin yeni modellərinin hazırlanması tələb olunur.

Xarici dillərin tədrisi digər humanitar fənlərin tədrisindən özünün spesifikliyi ilə seçilir. Ənənəvi yanaşmaya görə, bu cür spesifiklik ilk növbədə xarici dil dərslərinin yeni məzmun verməkdən daha çox mövcud fikirləri yeni işarələr sistemə çevirməyə xidmət etməsindən irəli gəlir. Xarici dillərin tədrisinin digər spesifikliyi isə dərslərin əvvəlki bilgilərə söykənməsi, dərslərarası zəncirvari əlaqənin olmasıdır [1].

Xarici dilin tədrisi yeddi istiqamətə ayrılır: dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyət-arası dialoq, xarici dilin praktiki tətbiqi. Orta məktəblərdə ingilis dilini öyrənən şagirdlərə öyrənilən dildə leksik, qrammatik, tələffüz vərdişləri aşılmalıdır. Eyni zamanda, onlara ingilis dilində danışmaq, eşidib-anlama, oxu və yazı bacarıqları da aşılmalıdır.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi, audiokitab və dərslərlərin geniş yayıldığı bir dövrdə biz çox vaxt məlumatları səsli informasiya şəklində qəbul etməli oluruq. Odu ki, dinləyib-anlama bacarığının həyatımızda rolu getdikcə artır. Oxu kimi, dinləmənin də məqsədi informasiya qəbul etmək, anlamaqdır. Lakin oxu ilə müqayisədə dinləmə çox yüksək səviyyədə diqqətcillik tələb edir. Burada informasiyanı anlaşılmaz hissəsinə dəfələrlə qayıtmaq imkanı yoxdur. Mətni bir dəfə dinlədikdən sonra adekvat reaksiya vermək lazım gəlir. Ona görə də dinləmə mətnləri tədris edilərkən, dərslərin səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Kurikuluma qədərki dövrdə oxu və yazı bacarıqlarına az-çox diqqət yetirilirdi, şifahi nitq bacarıqları - dinləmə və danışmaq, ümumiyyətlə, diqqətdən kənar qalmışdı. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi metodikası yalnız kurikulum meydana gəldikdən sonra formalaşmağa başladı.

Dinləyib-anlama nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx bağlı olub, danışmaq üçün zəmin yaradır və xarici dilin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Nitqin formalaşmasında əsas rol oynayan

dinləyib-anlama dinləyicidə eşitdiyi nitqi diqqətlə dinləmək, məzmununu müəyyənləşdirmək və əldə etdiyi yeni informasiyanı yadda saxlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir [2].

Təlim materialları və təlim üsulları seçilərkən şagirdin yaş xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, aşağı sinifdə uğurla tətbiq edilən bir üsul, IV-V siniflərdə özünü doğrultmaya bilər. Eləcə də aşağı sinif şagirdləri üçün maraqlı və əyləncəli görünən hər hansı təlim materialları yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən məqbul qarşılanmaya bilər. Dinləmə mətni seçərkən onun ibtidai sinif şagirdlərinin dərk edəcəyi və rahat qavrayacağı janrlardan seçilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir [3].

Dinləmə mətnləri ilk öncə quruluşca və məzmunca bütünlük daşıyan, şagirdlərin yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun, mövzu ilə uyumluluq göstərən formada olmalıdır. Deyə bilərik ki, mətndə qeyd edilən xüsusiyyətlərdən biri olmadıqda proqnozlaşdırılmış nəticələrin əldə edilməsi mümkünsüz görünür. Məsələn, quruluşca və məna tamlığı, mövzu ilə uyğunluq baxımından qüsursuz görünən bir mətnin şagirdin yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun olmaması dinləmə mətnini anlamağı çətinləşdirəcək və təbii ki, mətni anlamayan şagirdlərdə dinləmə bacarığını formalaşdırmaq mümkünsüzdür. Bu baxımdan dinləmə mətni seçərkən yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərin seçilmiş mətndə cəmləşməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Əks təqdirdə gözlənilən nəticəni əldə etmək olmaz [4].

Dinləmə – birinci mərhələdə dinləməyə xarici dilin mənimsənilməsinin əsas kanalı olaraq üstünlük əhəmiyyəti verilir. Söz zəncirində həflərin, sözlərin, sadə cümlələrin səs orqanı ilə seçilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir, çünki xarici dil üçün xarakterik səslənmələrə diqqət yetirməyi anlamaq bacarığı və düzgün tələffüzün formalaşması vacibdir.

Fonematik dinləmənin inkişafı məzmunlu mətndə olur. Mətnlərə əyani vəsait də (şəkillər, əşyalar, rəsmlər və s.) və səs indikatorları (hər hansı bir səs-küy, aydın ifadə olunan intonasiyalar və s.) əlavə edilməlidir ki, bunlara, əsasən, şagird üçün mətni anlamaq asan olsun.

İbtidai mərhələdə şagirdlərdən nə mətnin tam anlanılması (kommunikasiya halı, ümumi informasiyanın və bəzi ifadələrin anlanılması da kifayət edir), nə də ki, ifadələrin destrukturizasiyası və linqvistik baxımdan təhlil edilməsi tələb olunur. Bunun üçün də:

- mətnlər xarici leksika və qrammatik konstruksiyalarla yükləndirilməməlidirlər;
- mətnlərin dili funksional dilə uyğunlaşdırılmalı və müasir dil normalarını əhatə etməlidir.

Dinləmə - ikinci mərhələdə didaktik mətnlər istifadə edilir, onların həcmi və mürəkkəbliyi səviyyəsi əvvəlki səviyyənin mətnlərindən çoxdur. Qavramaq baxımından tələbat artırılır. Şagirdlərdən mətnin daha dərinə dərk etmələri və dil hadisələrini öyrənməkləri/təhlil etməkləri tələb olunur.

Dinləyib-anlama bacarığının aşılmasında müəllimin nitqindən və dil daşıyıcılarının ifadəsi ilə yazılmış müxtəlif formalı və məzmunlu audio mətnlərindən geniş istifadə edilməlidir.

Dinləmə - üçüncü mərhələdə əgər indiyədək dinləniləcək mətnlər şifahi nitq nümunəsi kimi istifadə edilirdisə, indi nitq və dinləmək bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılıqda, qarşılıqlı tabelikdə deyillər. Belə ki, mətnlərdən sərbəst şəkildə istifadə etmək və dinləmək bacarığını şifahi nitqdən sərbəst şəkildə, daha cəld və dərinə inkişaf etdirilməsinə imkan vermək olar. Bu mərhələdə şagirdlər yalnız akustik şəkildə əsaslanmaqla mətnin anlanılmasına vərdiş edəcəklər [5].

Dinləyib-anlama bu mərhələdə aşağıdakı yollarla həyata keçirilməlidir:

- a) eşitdiyinin əsas məzmununu anlama;
- b) dəqiq informasiya əldə edə bilmə;
- c) qeyd götürə bilmə;
- d) əsas fikrin xülasəsini vermə;
- e) nəticə çıxarma;

Dinləyib-anlama vərdişinə yiyələnməkdə intensiv və ekstensiv eşitmə üsullarından istifadə olunmalıdır. İntensiv eşitmə fəaliyyəti:

- 1) sinifdə təqdim olunan lent yazılarına (mini söhbət, dialoq) qulaq asaraq verilən tapşırıqları yerinə yetirmək və eşitdiyini nəql etmək;

2) müəllimin oxuduğu mətn parçasını dinləyərək yadda saxlamaq, müvafiq suallara cavab vermək və mətni nəql etmək nəzərdə tutulur.

Ekstensiv eşitmə isə daha geniş əhatəli olub radio və televiziya proqramlarına qulaq asıb şərh etməni və müxtəlif həyat şəraitlərində xarici dil daşıyıcılarını dinləyib anlama və münasibət bildirmə bacarığına yönəlir [6].

Dinləyib-anlamada qrupun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək vacibdir:

- Mətnin həcmi və mövzusu dinləyicilərin yaşına müvafiq seçilməlidir;
- Mətnə şagirdlər üçün yeni olan sözlərin olması məqsəduyğundur, lakin naməlum sözlərin sayının çox olması şagird tərəfindən ümumi materialın anlaşılmasına səbəb ola bilər;
- Mətni səsləndirərkən orfoepik qaydalara əməl etmək zəruridir [7].

Dinləyib anlama çox vacib və geniş istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. Seçilmiş mətnlərdə milli, mədəni və etik dəyərlərə bağlılıq göstərilməli, insan hüquq və azadlığına hörmətlə yanaşılmalı, sevgi və birlik təbliğ edilməli, milli dəyərlərimiz, cəmiyyət üçün yararlı olacaq mövzular ön plana çəkilməlidir. Dinləyib anlamanın təməlinin düzgün qoyulması şəxsin bütün həyatı boyunca dinləyərək doğru anlamasını təmin edir. Bu səbəbdən qeyd olunan qaydalara riayət olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown, G. (1990). Listening to spoken English. 2nd ed. London, Longman
2. D.Nunanç Listening in language learning, USA, 2006
3. Flowerdew, John; Miller, Lindsay (2005). Second Language Listening: Theory and Practice. p. 4. ISBN 978-0521786478
4. Nergiz Ramizzade. Dinləmə mətnlərinin tərtibatına verilən tələblər
5. Hoppe, Michael. Active Listening: Improve Your Ability to Listen and Lead. December, 2018
6. http://ncp.ge/files/ESG/2010%20wlamde/ucxouri%20enebi_azer.pdf
7. http://www.azteachers.az/sites/default/files/inlinefiles/innovative_methods_in_teaching_foreing_languages.pdf

SUMMARY

Elnaz Aliyeva

EFFECTIVE WAYS OF DEVELOPING LISTENING COMPREHENSION SKILLS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Teaching foreign languages is distinguished from teaching other humanities by its specificity. This kind of specificity is primarily due to the fact that the foreign language lessons are based on previous knowledge and interdisciplinary chain communication. The article deals with the effective ways of developing listening and comprehension skills in teaching foreign languages. In the article, the aim and necessity of listening in teaching foreign languages, developing a distinctive strategy at various stages of language learning development, the use of intensive and extensive listening methods in obtaining listening-comprehension skills, the need to take into account the age specificity of the group when choosing educational materials and methods have been studied.

Key words: listening, skill, intensive listening, extensive listening, listening stages, text selection, training materials, text for listening, foreign language.

РЕЗЮМЕ

Эльназ Алиева

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ УМЕНИЙ ПРОСЛУШИВАЯ-ПОНИМАНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Преподавание иностранных языков своей специфичностью отличается от преподавания других гуманитарных наук. Такая специфичность в первую очередь проявляет себя в опирании уроков иностранных языков на прежние знания и наличии межурочной цепной связи.

Статья рассматривает эффективные пути развития умений прослушивая-понимание в преподавании иностранных языков. В статье привнесена ясность таким вопросам, как цель и необходимость прослушивания в преподавании иностранных языков, развитие отличительной стратегии на различных этапах развития изучения языка, использование способов интенсивного и экстенсивного прослушивания в освоении навыков прослушивая-понимание, необходимость учета возрастной специфики группы при выборе учебных материалов и учебных приемов.

Ключевые слова: прослушивание, умение, интенсивное прослушивание, этапы прослушивания, выбор текста, учебные материалы, текст прослушивания, иностранный язык.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

RÜBABƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111

İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKASININ OYUNLAR VASİTƏSİ İLƏ TƏDRİSİ

Bu məqalə qrammatikanın oyun fəaliyyətləri vasitəsilə tədrisi məsələsini müzakirə etmək məqsədi daşıyır. Məqalədə qrammatika oyunları tarixindən bəzi faktlar və xarici dilin tədrisində qrammatika oyunlarının rolu bəhs olunur. Oyunlara qrammatikanı öyrətməyin ən yaxşı bir yolu kimi yanaşaraq, bu gün oyunların dilin tədrisində oynadığı rol haqqında məlumat verilir. Bu məqalədə dil tədrisindəki oyunlar şagirdlərin yaşı və səviyyəsi, oyuna olan motivasiya və maraq, qrupun həcmi, kursa ayrılan vaxt və sair kimi amillərdən asılı olduğu fikri irəli sürülür. Məqalədə oyunların nə qədər yaradıcı və müəkkəb olmasından asılı olmayaraq, dil tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün yalnız bir çıxış yolu olduğu qənaətinə gəlir.

Açar sözlər: xarici dil, öyrənci və müəllim, qrammatik oyunlar, ünsiyyət, motivasiya

Xarici dilin tədrisində oyunlardan istifadənin tarixinə və banisinə aid aydın bir məlumat yoxdur. Bəzi mənbələrdən alınmış məlumata görə 1970-ci illərin əvvəllərində Jon Harvey və Jon Fransis oyunlardan istifadənin inkişafında birlikdə fəaliyyət göstərmişlər. Delbert Groberg, Vade Fillmor və Maykl Sudlov kimi başqalarının da qrammatika oyunları adlandırdıqları konsepsiyaya üstünlük verdikləri, bu konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasında yaxından iştirak etdikləri danılmaz bir faktdır.

Bu səbəbdən qrammatika və qrammatik oyunların yaxın əlaqəsi nəzərə alınaraq bir çox kitab və məqalələr hazırlanmışdır. Məsələn, Rinvoluceri (1984) sinifdə qrammatikaya yeni qayda ilə yanaşmaq üçün hər zaman bir yerin olduğunu göstərir. İndi dil dərsləri üçün bir çox qrammatik oyunları təsvir edən kitablardan ibarət bir baza yaranmışdır. Bu gün qrammatikanın tədrisində oyunlardan istifadə etməyən və öyrəncilərin qrammatik və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün oyunlardan istifadəyə marağı olmayan müəllim demək olar ki, yoxdur. İndi dərslər prosesində oyunlardan istifadə etmək fikri heç bir etirazla qarşılanmır.

Bəzi dil müəllimləri dili öyrədərkən qrammatikanın tədrisinin qaydaları əzbətlətmək və qrammatik qaydalar haqqında ümumi məlumat verməklə daha effektiv olduğunu düşünürlər, lakin bu, bir dilin effektiv şəkildə öyrənilməsi üçün kifayət deyil, çünki dil ancaq ondan istifadə etməklə öyrənilə bilər.

Korderin fikrincə, dil asan və təbii yolla öyrədilməlidir. Hər bir müəllim şagirdlərin həm sinifdə, həm də sinifdən xaricdə əylənməyi sevdiyini bilir. Buna görə dərslərimizi planlaşdırarkən onları necə əyləncəli etməyi nəzərə almalıyıq, şagirdlər əylənərək öyrənməlidirlər. Təxminən iki min beş yüz il bundan əvvəl Plutonun da dediyi kimi “uşaqları zorla və sərtliklə öyrətməyə çalışmayın, onları zehinlərini əyləndirən şeylərə yönəldin.” Əsrlər boyu Plutonun bu sözləri öz doğruluğunu sübut etmişdir. Beləliklə, təlim oyunları və fəaliyyətlər bir çox səbəbə görə hər hansı bir dərslərin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Oyunlardan düzgün istifadə dilin tədrisində çox faydalı ola bilər, çünki oyun fəaliyyətləri öyrəncilərin bir-biri ilə ünsiyyətə girməsi üçün çox təsirli bir motivasiya vasitəsidir və onlar öyrənciləri dildən sərbəst istifadə etməyə və səhvlərini düzəltməyə təşviq edir. Məsələn, qrammatikanın tədrisində krossvordlardan istifadə etmək dili səmərəli öyrətməklə yanaşı, həm də dərsləri əyləncəli və maraqlı edir.

Belə ki, dil dərslərində oyunların bir çox funksiyaları vardır.

Çox diqqətlə planlaşdırılmış oyun fəaliyyətləri sayəsində yeni materiallar təqdim edilə bilər, müəyyən mövzular və dil materialları tətbiq oluna bilər və hətta dərslər prosesində öyrəncilərin

gərginliyi aradan qaldırıla bilər. Müəllim dərstdə qrammatik oyunlardan istifadə edərək linqvistik və qeyri-linqvistik məqsədləri birləşdirər, həm qrammatik materialları, həm də dili müvəffəqiyyətlə tədris edə bilər. Üstəlik oyunlar sinif otaqlarında oynadığımız ənənəvi rolların dəyişdirilməsinə kömək edə bilər. Əgər dərslər prosesində yazılacaq bir siyahı, danışılacaq və müzakirə ediləcək maraqlı bir hekayə, çəkiləcək bir şəkil varsa, oyunlar vasitəsi ilə bu hədəflərə çatmaq daha da asan olur. Məsələn, öyrəncilərə orda təsvir olunan hadisələrdən hekayə düzəltmək üçün bir sıra şəkillər təqdim edilə bilər. Müəllim öyrəncilərdən hekayəni keçmiş və ya gələcək zamanda təqdim etməyi xahiş edə bilər. Bu zaman öyrəncilər həm qrammatikani öyrənir, həm də dil öyrənməyə həvəsləndirilirlər.

Jonson və Morronun fikrincə, oyunlar dilin öyrənilməsindən daha çox onun mənimsənilməsinə asanlaşdırıcı bir vasitədir və müəllim və öyrənci əməkdaşlığının möhkəmlənməsinə, interaktivliyin və şəxsiyyətlərarası əlaqənin inkişafına kömək edir. Oyunlardan istifadə zamanı diqqət öyrəncinin həqiqətən nə etdiyinə və həqiqətən nə öyrəndiyinə yönəldilir və müəllim öyrəncinin həqiqətən dildən istifadə edib etmədiyindən əmin olur. Bu zaman oyunlardan istifadə sayəsində dərslər prosesində müəllim üçün heç bir gizli məqam qalmır. Buna görə də dərslər prosesində öyrəncinin fəaliyyətindən müəllimin əmin olmasının bir yolu McKartinin də qeyd etdiyi kimi cütlük və qrup işlərindən istifadə etməkdir. Stevik qrup işlərinin öyrəncilərə doğruluq, dürüstlük hissi aşıladığını və daha səmimi atmosfer yaratdığını qeyd etmişdir. Beləliklə, öyrəncilər eyni vaxtda işləyirlər və dərslər darıxdırıcı olma ehtimalı daha az olur. Bundan əlavə, Richards and Lockharta (1994) görə qruplarda işləmək müəllim hegomonluğunu azaldır və bu da şagirdlərə öyrənmə prosesində nəzarəti ələ almaq və sərbəst işləmək imkanı verir.

Qrammatikanın tədrisi prosesində oyunlardan istifadə edərək müəllim və öyrəncinin rolu, eləcə də onlar arasında qarşılıqlı əlaqə problemləri xüsusilə təhlil olunmalıdır. Oyunlardan istifadə zamanı müəllim və öyrənci rolları iki fərqli istiqamətdə təhlil edilə bilər. Bir tərəfdən, dərslər oyunlardan istifadə zamanı öyrəncilər artıq passiv şəxslər olmur, onlar bu fəaliyyət vaxtı sərbəst və aktiv olurlar. Oyunlar öyrəncilərə sinifdə dərslər gedişində nəzarətin bir hissəsini əldə etməyə və şəxsiyyətlərini göstərməyə və həmçinin, ənənəvi sükunətdən və passivlikdən azad olmağa imkan verir. Öyrəncilər dərslər qrammatikani öyrənməklə yanaşı, oyunların gedişində ünsiyyət zamanı uyğun sözlərin dəqiq seçimini edərək dili də öyrənmiş olurlar.

Digər tərəfdən son zamanlarda dərslər şagirdlərin diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq, müəllim sinifdə nüfuzlu şəxsdir. Sinifdə aparıcı və idarəedici şəxs olmaqla yanaşı, müəllim həmçinin oyunda iştirakçı ola bilər. Bundan əlavə, o, mövzuya uyğun oyun seçən və şagirdləri təlim prosesinə hazırlayan biridir. Xüsusi tələblər və çətinliklər üzündən bu sahədə yalnız yaxşı hazırlanmış və ixtisaslı müəllimlərə ehtiyac olduğunu söyləmək lazımdır.

Leenin (1965) qeyd etdiyi kimi bu mərhələdə vacib olan amil müəllim və öyrəncini yaxınlaşdırıcı oyun və oyuna bənzər fəaliyyətlərin razılıq yolu ilə seçilməsidir ki, bu da dil öyrənməyi və tədris prosesini daha da səmərəli edir. Beləliklə, oyunlar müəllim və öyrəncilərə bir sinifdə dili öyrənmək və öyrətmək üçün vahid bir güc kimi fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

Qrammatikanın tədrisində oyunlardan istifadə etməyin bir çox üstünlükləri var. Oyunlar öyrəncilərdə narahatlıq, çəkinmə hissini azalda bilər ki, bu da onların daha çox bilik əldə etməsinə kömək edir. Oyunlar çox həvəsləndirici və əyləncəli ola bilər və onlar utancaq öyrəncilərə fikir və hisslərini ifadə etməyə daha çox imkan verir. Oyunlar həm də öyrəncilərə adi bir dərslər zamanı həmişə mümkün olmayan yeni bilik əldə etməyə imkan verir. Oyunlar qaydalı və planlı dərslər prosesinə əyləncə qatır, buzları əridir və öyrəncilərin daha sərbəst olmasına, yeni fikirlər təqdim etməsinə imkan verir. Oyunlardan istifadə edərək yaranan daha asan və rahat atmosferdə öyrəncilər mövzunu daha sürətli və daha yaxşı mənimsəyirlər. Qrammatika oyunları dili öyrənmək üçün yaxşı bir yoldur, çünki onlar öyrənciləri gələcək real həyatda istifadə etmələri üçün dil modelləri ilə təmin edir. Qrammatika oyunları öyrənciləri həvəsləndirir, əyləndirir, öyrədir və rəvanlığı təmin edir. Hətta bu səbəblərdən hər hansı biri olmasa da, oyunlar öyrəncilərə problemləri deyil, xarici dilin gözəlliklərini görməyə kömək etdikləri üçün istifadə edilməlidir və bu ingilis dili qrammatikasını öyrənərkən oyunlardan istifadə etməyin əsas səbəbidir.

Oyunları müzakirə edərkən nəzərə alınması lazım olan bir çox amil var, bunlardan biri uyğunluq prinsipidir. Müəllimlər tədris prosesinin səmərəli olması üçün oyun seçərkən çox diqqətli olmalıdırlar. Arzu olunan nəticələr almaq üçün oyunlar tələbələrin səviyyəsinə, yaşına, təqdim ediləcək və tətbiq ediləcək materiallara uyğun olmalıdır. Bütün oyunlar yaşlarından asılı olaraq, bütün öyrəncilər üçün uyğun deyil. Müxtəlif yaş qrupları üçün müxtəlif mövzular, materiallar və oyun modelləri uyğundur. Məsələn, kiçik yaşlı öyrəncilər hərəkətli, hər hansı bir modeli təqlid edən, qruplar arasında yarışmağı tələb edən oyunlardan daha çox faydalanırlar. Bundan əlavə, dilin müəyyən qrammatik aspektlərini tətbiq edən və ya gücləndirən struktur oyunları şagirdlərin qabiliyyəti və əvvəlki bilikləri ilə əlaqələndirilməlidir. Tapşırıq və ya mövzu uyğun olmadıqda və ya tələbələrin təcrübəsindən uzaq olduqda oyunlardan faydalanmaq çətinləşir.

Oyun seçiminə təsir edən amillərdən biri də onun davamlılıq müddəti və başa çatması üçün lazım olan vaxtdır. Bir çox oyunda vaxt məhdudluğu var, lakin bəzi mütəxəssislərin fikrincə, müəllim öyrəncilərin səviyyəsindən, qrupların sayından və ya qrupdakı öyrəncilərin sayından, oyunun qaydalarını bilib bilmədiklərindən asılı olaraq, az və ya çox vaxt seçə bilər.

Oyunlar dərəcə başlanarkən öyrənciləri dərəcə alıxdırmaq (warm-up activities) üçün və ya dərəcə sonunda bir az vaxt qaldıqda istifadə olunur. Bəzi alimlərin də qeyd etdiyi kimi, oyunlar sinifdə müəllim olmadığı və dərəcə ediləcək bir şey qalmadığı zaman boş vaxtı dolduran əhəmiyyətsiz fəaliyyət olaraq qəbul edilməməlidir. Oyunlar xarici dillərin tədrisinin mərkəzində olmalıdır. Rikson uyğun və diqqətlə seçildikləri təqdirdə oyunların ingilis dili dərəcəsinin bütün mərhələlərində istifadə edilməsini təklif edir.

Dərəcə müxtəlif mərhələlərində müəllimlərin oyunla bağlı məqsədləri fərqli ola bilər: a) təqdimat – dərəcə mənasını aydınlaşdırmaq üçün yaxşı bir model təqdim edir, b) nəzarət olunan təcrübə - dilin yaxşı təqlidini və müvafiq cavabları ortaya çıxarır, c) kommunikativ təcrübə - tələbələrə xarici dili istifadə etmək imkanı verir.

Qrammatika oyunları, öyrəncilərə qrammatik materialı xoş, əyləncəli şəkildə qavramağa, təkrar çalışmaları daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Qrammatika oyunları bəzən səs-küylə və öyrəncilərin əylənməsi ilə nəticələnsə də, onlardan öyrənciləri həvəsləndirmək, ünsiyyət qabiliyyətini inkişaf etdirmək və axıcılıq yaratmaqdan ötrü sinifdə istifadə etmək hər zaman bir zərurət kimi qarşıda durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abalo, A.F. The Role of Games in The Learning Process. English Teaching Forum, 1987
2. Alraba, S. Games in Speaking Classes. English Teaching Forum, 1991
3. Bowster. J.E. The Primary English Teacher's Guide. London, 1992
4. Bumpass. F.L. Teaching Young Students as a Foreign Language, New York, 1963
5. Carson. B. The Party Books for Girls and Boys. New York, 1963
6. Celce. M. Teaching English as a Second Language. Washington, 1989
7. Danesi. M. Puzzles and Games in Language Teaching. Lincolnwood, 1987
8. Dobson, M. J. Try on of my Games. English Teaching Forum, 1970
9. Fleming. R. S. Curriculum for Girls and Boys. Colombus, 1963
10. Headfield, J. Elementary Communication Games. London, 1984
11. Johnson, K. and K. Morrow (eds.). Communication in the Classroom. Essex, Longman, 1981
12. Lee, W.R. Language Teaching Games and Contents. London, Oxford University Press, 1965
13. Weed, G. E. Using Games in Teaching Children. English Teaching Forum, 1980

SUMMARY

Rubabe Mammadova

TEACHING ENGLISH GRAMMAR THROUGH GAMES

This article aims at discussing the issue of teaching grammar through game activities. Some facts of grammar games history, followed by the place of grammar games in second language teaching are introduced in the article. In approaching games as a good way to teach grammar, some background information on games are presented with regards to its place in language description nowadays. This article suggests that games in language teaching must depend on such factors as the learners' age and level, the motivation and interest in games, the size of group, the time devoted for the course and so on. The article concludes that game activities, no matter how ingenious and sophisticated, are only one avenue of approach to improving language teaching.

Key words: foreign language, a learner and a teacher, grammar games, communication, motivation

РЕЗЮМЕ

Рубаба Маммадова

ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКЕ ЧЕРЕЗ ИГРЫ

Эта статья направлена на обсуждение вопроса преподавания грамматики с помощью игровой деятельности. В статье представлены некоторые факты истории грамматических игр, за которыми следует место грамматических игр в обучении второму языку. В подходе к играм как к хорошему способу преподавания грамматики, некоторая справочная информация об играх представлена относительно ее места в описании языка в настоящее время. В этой статье утверждается, что игры в обучении языку должны зависеть от таких факторов, как возраст и уровень учащихся, мотивация и интерес к играм, размер группы, время, отведенное на курс, и так далее. В статье делается вывод о том, что игровые занятия, какими бы изобретательными и изощренными они ни были, являются лишь одним из подходов к улучшению преподавания языка.

Ключевые слова: иностранный язык, ученик и учитель, грамматические игры, общение, мотивация

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva
Məqalə daxil olmuşdur: 15 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV

memmedeli@gmail.com

UOT: 372.8:796

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA BƏDƏN TƏRBIYƏSİ
VƏ İDMANIN İNKİŞAF TARİXİ (1950-Cİ İLƏ QƏDƏRKİ DÖVR)**

Qədim dövrdən Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda əhalinin fiziki hazırlığını yaratmağa xidmət edən xalq oyunları mövcud olmuşdur. Bu oyunlara “Cövkən”, “Zorxana”, “Papaq aldı qaç”, “Kəndirbazlıq” kimi oyunları göstərmək olar. Bu oyunlardan əsas məqsədi pəhləvanlar hazırlamaq olan “Zorxana” oyunlarını xüsusi qeyd etmək olar.

Azərbaycan rus ordusu tərəfindən işğal olunduqdan və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bədən tərbiyəsi və idman mütəşəkkil forma aldı. Sovet dövləti bədən tərbiyəsi və idmandan da öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edirdi.

Naxçıvan MR-də bu dövrdə müxtəlif müəssisələrində, kolxozlarda, məktəblərdə idman kollektivləri yaradılmışdır. ƏMH və ƏMHO nişançıları hazırlanırdı. 1920-50-ci illərdə Naxçıvanda güləş idman növü daha geniş yayılmışdı. Bu növ üzrə məşğələlər təşkil olunmuş, yarışlar keçirilmişdir.

***Açar sözlər:** idman kollektivləri, Zorxana, Pəhləvan, Qərar, Hesabat, Ali Bədən Tərbiyə Şurası.*

Hələ qədim dövrdən Azərbaycanda özfəaliyyət formasında əhalidə fiziki hazırlıq yaratmağa xidmət edən xalq oyunları mövcud idi. Azərbaycanın xalq oyunları cəmiyyətimizdə qürur, cəsarət, mərdlik, vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlərin aşılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalq oyunları sırasında Cövkən oyunu, (3.səh.4) Zorxana, (2səh.55) Papaq aldı qaç, Kəndirbazlıq (1.səh.4) kimi milli oyunlarımızı misal gətirmək olar.

Bu dövrdə Azərbaycanda geniş yayılmış bir sıra idman hazırlığına xidmət edən idman hazırlıqları yerləri də mövcud idi ki, bunlara da “Zorxanaları” misal göstərmək olar. “Zorxanalarda”, əsasən, pəhləvanlar hazırlanırdı. (14.səh.12-16)

Zorxanalarda məşğələləri təşkil etməkdən ötəri Səfəvilər dövründə gənclərin tərbiyəsi üçün xüsusi təşkilat yaradılmışdır. Bu təşkilatın hər bir əyalət, vilayət və hər bir şəhərdə, hətta hər bir məhəllədə belə nümayəndəsi var idi.

Şah İsmayıl Xətayi hakimiyyət başında olduğu illərdə ordunun təlim və tərbiyəsinə xüsusi fikir verirdi. O, orduda güləşin tətbiq edilməsinə daha çox önəm verirdi. Buna görə də bir çox şəhərlərdə zorxanalar açdırmışdı. Sonrakı dövrdə zorxanalarda yetişən pəhləvanlar dünya miqyasında şöhrət qazanmışdır.

Zorxanalarda pəhləvanların yetişdirilməsinin ikinci dövrü 1700-1920-ci illəri əhatə edir. Bu baxımdan XVIII əsrin sonlarında Çin, Hindistan, İran və Misirdə şöhrət tapmış yenilməz meydan pəhləvanı Abşeronlu Hüseynqulu Mirzə Haşım oğlu, Balaxanlı Sap Pənci, Bakılı Şobu oğlu Abdulla, Əhmədli Məmməd bu dövrdə zorxana üzrə xüsusi hörmət qazanmış pəhləvanlar olublar.

Hələ 1789-1871-ci illərdə yaşamış Maştağalı Hüseynqulu Mürsəlqulu oğlu, onun tələbəsi və həmyerlisi Məşədi Əbduləli Axundov (1847-1918) kimi milli güləş ustaları belələrindən olmuşlar. XIX əsrin son rübündə Rusiyada başlanmış inqilab dalğası ucqarları da bürüməkdə idi. Bu dövrdə Bakıda baş verə biləcək inqilabi çıxışların qorxusu nəticəsində çar məmurları bütün ictimai yerləri, toplanışları qadağan edir və onlara qarşı amansız tədbirlər həyata keçirirdi. Belə tədbirlərdən biri də Bakı zorxanasının bağlanması idi. 1893-cü ildə 300 tamaşaçı tutan zorxananın bağlanmasına baxmayaraq, Bakıda yenə də

kiçik tutumlu zorxanalar təsis edilmişdir (6.32). Zorxanalarda işlədilən güləş fəndlərinin bir çoxu dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Naxçıvan MR-də də qədim dövrdən ordunun təlim-tərbiyəsinə xüsusi fikir verilməsi məqsədi ilə bir çox yerlərdə “zorxanalar” açılmışdır. Bu zorxanalar ta qədimdən XIV əsrin əvvəllərinə qədər ibtidai formada göy otun üzərində olmuşdur. Naxçıvan MR-də əsl zorxana statusu almış üstü tağla örtülmüş iki zorxana mövcud olmuşdur (4.səh.9). Bu zorxanalardan biri Naxçıvan şəhərində, digəri isə Ordubad rayon mərkəzində fəaliyyət göstərmişdir. Təəssüflər olsun ki, Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən zorxana evləri bu günə qədər gəlib çatmamışdır. Ordubad şəhərində yerləşən zorxana (hal-hazırda Qeysəriyyə-Zorxana) adlanan bu abidə Tarixdiyarşünaslıq muzeyi kimi fəaliyyət göstərir. Bu dövrdə Naxçıvan şəhərində və Naxçıvan MR-də xüsusi güləş məşqi bölmələrinin olmamasına baxmayaraq, ayrı-ayrı idmançılar təkcə Azərbaycan miqyasında deyil, beynəlxalq miqyaslı yarışlarda da müvəffəqiyyətlə çıxış edirdilər. Belə ki, məsələn: Zeynəddin kəndindən olan Cəfərqulu pəhləvanın şagirdi olmuş Nurməmməd Nuriyev (1895-1977) Tbilisi şəhərində sirkdə keçirilən güləş yarışında iştirak etmiş və bir dəfə də məğlubiyyət acısı dadmadan 14 qalibiyyətli görüş keçirmiş və qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırılmışdır.

Rusiyada sosialist inqilabı qalib gəldikdən sonra milli ucqarları özünə zorla birləşdirən və Sovet dövlətini quran bolşeviklər başa düşürdülər ki, yaradılmış yeni dövləti qorumaq üçün sağlam əsgərlər və ölkədə istehsal prosesini inkişaf etdirmək üçün isə sağlam işçi qüvvəsi lazımdır. Ona görə də Sovet ölkəsində əhalinin sağlamlığına və bədən tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verilməyə başlandı. Bədən tərbiyəsi və idman işləri dövlət işi hesab olunaraq ümumi sosialist quruluşu planına daxil edildi.

1918-ci ildə Bolşeviklər Partiyasının VII qurultayında göstərilir ki, fəhlə və kəndlilərin sosializm vətəninə müdafiə etmələri üçün ümumi məcburi hərbi təlim təşkilatı yaradılmışdır. Bu təşkilatın yaradılması ilə bağlı Sovetlər ölkəsində 1920-ci il komsomolun III qurultayında V.İ.Lenin “Gənclər ittifaqının vəzifələri və kommunist tərbiyəsi” haqqında etdiyi məruzəsində qeyd edirdi: “Yeni nəslin bədən tərbiyəsi gəncləri, kommunist tərbiyəsi ilə harmonik surətdə inkişaf etmiş adamı, kommunizm cəmiyyətinin yaradıcı vətəndaşı kimi tərbiyə etməyə yönəldilmiş vəzifələrdən biridir” (5.səh.135).

Keçmiş Sovetlər ölkəsində 1920-ci ildən etibarən bədən tərbiyə dərsi məktəblərdə kütləvi şəkildə tədris edilməyə başlandı. 1923-cü ildə bədən tərbiyə işləri üzərində rəhbərlik etmək üçün Mərkəzi İcraiyyə Komitələri yanında Ali Bədən Tərbiyə Sovetləri təşkil olundu.

R k (b) P Mərkəzi Komitəsi 1925-ci ildə bədən tərbiyə işlərinin yaxşılaşdırılması üçün çıxardığı qərarla göstərilir ki, bədən tərbiyə işi fəhlə və kəndlilərin nəinki təkcə sağlamlığı, həmçinin onların siyasi-tərbiyəsi, geniş fəhlə-kəndli kütlələrinin partiya, sovet və həmkarlar ittifaqları ətrafında toplanması üçün mühüm vasitələrdən biridir. Göründüyü kimi, sovet dövləti cəmiyyətin idmana olan marağından həm də öz siyasi məqsədlərini həyata keçirtmək üçün bir vasitə kimi istifadə edirdi. 1927-ci il avqust ayının 30-da Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin prizidiumunun qərarına əsasən Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Ali Bədən Tərbiyə Komitəsi yaradılır (5.vər - I35.).

Hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunmuş Nax. MSSR-də də 1925-30-cu illərdə fiziki tərbiyə ölkənin müdafiəsinə hazırlığın əsasını təşkil etmişdir. Güləşmə idman növü əlbəyaxa döyüş üçün ən vacib bir vasitə olduğundan bu növ ƏMHO çoxnövçülüynünün tərkibinə daxil edilmişdir. 1934-cü ildə Azərbaycanda milli idman növü olan “Azərbaycan güləşi”nin inkişaf etdirilməsi qarşıya qoyulmuşdur. 1937-ci ildə bu güləş üzrə ilk dəfə Azərbaycan birinciliyi keçirilmişdir. Naxçıvanda keçirilən milli güləş yarışında ilk dəfə Tağıyev Tağı, çempion adına layiq görülmüşdür. 1937-ci ildən etibarən hökumət Azərbaycan milli güləşini inkişaf etdirmək məqsədi ilə Bakı şəhərində məşqçilər hazırlayan üç aylıq kurs təşkil etmişdir. Naxçıvandan Tağıyev Tağı həmin kursu 1939-cü ildə bitirmiş məşqçi və hakim kimi Naxçıvan şəhərinə göndərilmişdir (11.səh.59).

1937-ci ildə Azərbaycan milli güləşi üzrə məşğələlər təşkil olunmağa başlamışdır. Həmin il (1937-ci il 20 oktyabr) idmançıların məşğul olduqları cəmiyyətin yarışlarında iştirak etməsi barəsində

SSRİ idman komitəsinin əmri çıxdı. İdmançıların müvafiq dərəcə alması haqqında qərar qəbul olundu. Bu Naxçıvanda da idmanın inkişafına müsbət təsir göstərdi. (12.səh.257)

1938-ci ildə XKS yanında bədən tərbiyəsi və idman komitəsi yanvarın 2-də ayrı-ayrı idman növləri üzrə təlim məşq toplanışlarının keçirilməsi və idmançıların əmək haqqının ödənilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

1938-ci ildə Azərbaycan milli güləşi üzrə Bakı şəhərində keçirilən Azərbaycan SSR birinciliyində yarım yüngül çəkidə Naxçıvan idmançısı T.Əliyev mükafata layiq üçüncü yeri tutmuşdur. Bu yarışda Naxçıvandan cəmi 5 idmançı iştirak edirdi. Bundan sonrakı illərdə milli güləşi və klassik güləşi inkişaf etdirmək və idman növlərinin fəndlərindən qarşılıqlı surətdə istifadə etmək məqsədi ilə 1940-cı il 29-31 martda klassik güləş üzrə respublika birinciliyi keçirildi. (9.səh.34)

Naxçıvan milli güləş komandası bu yarışda iştirak etmişdir. Həmin il 4-10 martda Azərbaycan milli güləşi üzrə Nax.MSSR birinciliyi keçirilmişdir. Bu yarışda Mutilin Vasili Vasileviç və Tağıyev Sadiq Tağı oğlu daha texnikalı və fəal olmuşlar. 1941-ci ildə müharibənin başlanması xalq təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, idman sahəsinə də öz mənfi təsirini göstərdi. Bütün Sovet xalqı kimi, Naxçıvan güləşçiləri də Alman faşist işğalçılarına qarşı mübarizəyə səfərbər edildilər. Bu dövrdə güləşçilər təkcə ön cəbhədə deyil, həm də arxa cəbhədə fədakarlıq göstərirdilər. Məhz buna görə də Axundov İbrahimxəlil Hüseyn oğlu 1941-ci illərdə "Arxa cəbhədə əmək fədakarlığına görə" medalı ilə təltif edilmişdir.

Müharibədən sonrakı illərdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, yenidənqurma və bərpa dövrü idman sahəsində də başlamışdır. Artıq 1948-ci ildə Nax. MSSR idman komitəsinin hesabatında göstərilirdi ki, Naxçıvan şəhərində 13 nəfər fransız güləşi ilə, 12 nəfər milli güləşlə, Şahbuz rayonunda 10 nəfər milli güləşlə, Ordubad rayonunda 7 nəfər milli güləşlə məşğul olmuşdur. Bu dövrdə gənc məşqçilərdən Əliyev Hidayət Sadiq oğlunun yaxşı işi qeyd edilmişdir (13.səh.279).

Nax. MSSR idman komitəsinin 1949-cu il hesabatında isə güləşçilərin sayının xeyli artdığı göstərilir. Belə ki, bu ildə Naxçıvan şəhərində 34 nəfər Azərbaycan milli güləşi ilə, Şahbuz rayonunda 8 nəfər Azərbaycan güləşi ilə, Nəraşendə 26 nəfər, Ordubadda 14 nəfər, Culfada isə 10 nəfər Azərbaycan güləşi ilə məşğul olmuşdur. 26 fevral 1949-cu ildə Nax.MSSR-də Azərbaycan güləşi üzrə birincilik keçirilir. Burada hərbi hissə "Spartak", "Nax.rayon", "Nəraşen", "Şahbuz" komandalarından 33 nəfər idmançı iştirak etmişdir (8vər.28-21).

1930-50-ci illərdə Naxçıvanda güləş idmanı ilə yanaşı, idmanın digər növlərinin də inkişaf etdirilməsi üçün təşkilati işlər görülürdü, belə ki, Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 12 iyul 1930-cu il tarixli qərarına əsasən bütün rayon İcraiyyə Komitələri yanında bədən tərbiyəsi şuraları yaradılır.

Komsomolun təşəbbüsü ilə 1931-ci ildə Sovet bədən tərbiyə sisteminin əsasını, özəyini təşkil edən SSRİ Ə M H kompleksləri təşkil edilmişdir.

1935-ci ildə Naxçıvan MR Ali bədən tərbiyə şurası bədən tərbiyə məsələlərini ölkə daxilində yüksəltməyi qarşıya qoymaqla əyalət firqə komitəsinin rəhbərliyi və komsomol komitəsinin gündəlik rəhbərliyi ilə ölkədə keçmiş illərə nisbətən bədən tərbiyə hərəkətini yüksəltməyə müvəffəq ola bilmişdir. Ölkə daxilində kolxozlarda bədən tərbiyə işləri aparmaq şərtilə bir aylıq kurslar açılmış, 15 nəfər kolxoz bədən tərbiyə təlimatçıları hazırlanmışdır.

1935-ci ildə cəmi 30 kolxozda bədən tərbiyə kollektivi təşkil edilmişdir. Bunlardan 11-i Şərur rayonunda, 8-i Əbrəqunus rayonunda, 5-i Lenin rayonunda, 2-si Culfa rayonunda, 5-i Naxçıvan rayonunda, 1-i isə Şahbuzda olmuşdur.

Naxçıvan Ali bədən tərbiyə Şurası yanında 1935-ci ildə Şahmat-şaşki və velosiped idmanı bölmələri təşkil edilmişdir. 6 futbol və 19 voleybol komandası fəaliyyət göstərmişdir.

1935-ci ildə I əyalət uşaq spartakiadası keçirilmişdir ki, bu spartakiadada 600 nəfər məktəbli-idmançı iştirak etmişdir. Bunların 19 nəfəri qız olmuşdur.

Sovet dövlətinin bütün sahələrində olduğu kimi, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində də hesabatlarda göstərilən rəqəmlərin şişirtmə olmadığına inansaq, 1936-cı il üçün Naxçıvan MR-ə 628 nəfər Ə M H və 301 nəfər Ə M H O nişanına kontrol rəqəm vermişdir (6. Vər. 48).

Respublika daxilində böyük kolxozlardan 57-də bədən tərbiyə dərniyi təşkil edilmişdir. Bu dərniylər cəmi 1195 nəfəri əhatə etmişdir ki, bunlardan yalnız 6 nəfəri qadın olmuşdur. Bütün rayonlarda rayon bədən tərbiyə şuraları möhkəmləndirilmişdir. Naxçıvan rayonu üzrə 1936-cı il mart ayından etibarən rayon bədən tərbiyə şurası təşkil edilmişdir.

1935-ci ildə respublikada 53 bədən tərbiyə dərniyi olduğu halda, 1936-cı ildə 64-ə çatmışdır. Bunlardan başqa, respublikada tam və natamam orta məktəblərin 38-də bədən tərbiyə dərniyləri təşkil edilmişdir.

1937-ci il müddətində Naxçıvan Muxtar Respublika rayonlarının hamısında rayon icraiyyə komitələri yanında bədən tərbiyə və idman işləri müvəkkilləri təşkil edilmişdir.

Bədən tərbiyəsi şuralarının yaradılmasına baxmayaraq, bu dövrdə idmanın inkişafının əsas şərtlərindən biri olan maddi texniki baza və ixtisaslı kadrlar demək ilər ki, yox dərəcəsində idi. İdman kollektivlərinin yaradılması haqqında göstərilən rəqəmlərin çoxu isə yalnız kağız üzərində idi.

1937-ci ildə respublikada 24 idman tədbiri keçirilmişdir ki, bu tədbirlərdə 1252 nəfər idmançı iştirak etmişdir. Bunların 147 nəfəri qadın olmuşdur.

1937-ci ildə respublika üzrə “Ə M H nişanına 303 nəfər kontrol rəqəm verilmiş və “Ə M H O” nişanına 573 nəfər qəbul edilmişdir.

1937-ci ildə Naxçıvan sənaye ittifaqı yanında “Spartak” cəmiyyəti təşkil edilmişdir. Dövlət ticarəti işləri ittifaqının Naxçıvan Vilayət Komitəsi yanında “Buravestnik” könüllü idman cəmiyyəti təşkil edilmişdir. 1938-ci ildə Naxçıvan rayonunda 124 nəfər “Ə M H” və 245 nəfər “Ə M H O” kontrol rəqəmi vermişdir. Qızıl Ordunun 26-cı ildönümünə həsr edilmiş kütləvi idman tədbirləri keçirilmişdir ki, burada 300 nəfər idmançı iştirak etmişdir (9.34)

1939-cu ildə Ümumittifaq Kommunist Bolşeviklər Partiyasının XVIII qurultayının qərarları əsasında gənclərin və Sovet xalqının ölkənin müdafiəsinə hərtərəfli hazırlığını təmin etmək məqsədilə Naxçıvan rayon idman müvəkkilliyi kolxozçu gənclər ilə birlikdə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmişlər:

Noyabr ayının 15-nə kimi Naxçıvan rayonunda kolxozlar üzrə 11 kollektiv təşkil edilmişdir;

a) Naxçıvanda tam və natamam orta məktəblərin 18-də idman kollektivi təşkil edilmişdir.

b) 1939-cu il müddəti üçün Naxçıvan rayonunda 400 Ə M H və 300 Ə M H O norması verilmişdir ki, bu da artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir.

1940-cı il üçün Naxçıvan MSSR-ə kadr çatışmazlığı bədən tərbiyəsi və idman işlərinin yüksək səviyyədə qurulmasına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi. 950 nəfər 1-ci dərəcəli ƏMH, 10 nəfər 2-ci dərəcəli ƏMH, 800 nəfər ƏMHO nişançıları hazırlanmaq haqqında kontrol rəqəm vermişdir. Azərbaycan SSR ştanq qaldırmaq birinciliyində idmançılarımız yüksək nailiyyətlər əldə edərək, 1-ci, 2-ci və 3-cü yerləri qazandıqlarına görə fəxri fərmanla təltif edilmişlər (13.279).

1941-ci ildə idman komitəsi nəzdində təşkil edilmiş 3 əlbəyaxa döyüşü kursunda 150 nəfər iştirak edib, bundan 105 nəfər instruktur adını almış, 45 nəfəri isə kursdan necə bir döyüşçü kimi çıxmışdır. Müalicə bədən tərbiyəsi üzrə təşkil edilmiş, 25 günlük kursda 46 nəfər oxuyaraq müalicə bədən tərbiyəsi üzrə instruktur adını almışdır.

1941-ci ildə respublika üzrə verilmiş dövlət tapşırığı 1200 ƏMH əvəzinə 1100 nəfər ƏMHO planı 613 olduğu halda, 600-ü yerinə yetirilmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra, dinc quruculuq illərində respublikamızda xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı ilə yanaşı, muxtar respublikada bədən tərbiyə və idman işləri də artmış, inkişaf etmişdir.

1947-ci ilin 1-ci yarısında 15 yarış keçirilmiş, həmin yarışlarda 2500 nəfər iştirak etmişdir. 1947-ci ildə Naxçıvanda cəmi 3 ali təhsilli, 50 müxtəlif təhsilli bədən tərbiyə müəllimi olmuşdur. Kadr çatışmazlığı bədən tərbiyəsi və idman işlərinin yüksək səviyyədə qurulmasına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

1947-ci il müddətində Naxçıvan rayonunda 30 nəfər aşağı bədən tərbiyə təşkilatçısı, 45 nəfər kollektiv sədriləri, 10 nəfər idman növləri üzrə hakimlər hazırlanmış və 20 nəfər 2-3-cü idman dərəcəsi almışlar.

1948-ci il yanvar ayında Naxçıvan Zəhmətkeş Deputatlar Soveti yanında yeni ştat üzrə bədən tərbiyə və idman işləri komitəsi yaradılmışdır.

1948-ci ildə respublikanın natamam orta və orta məktəblərində daxili şahmat, şaşki turnirləri keçirilmişdir ki, burada 600 nəfərdən artıq gənc məktəbli şahmat-şaşkiçiləri iştirak etmişdir.

Həmin il respublikanın məktəblərində mütəşəkkil ilk bədən tərbiyə kollektivləri yaradılmışdır ki, bu kollektivlərdə idmanın ayrı-ayrı növləri üzrə bölmələr təşkil edilmişdir.

1948-ci ildə respublikada 400 nəfər 1-ci dərəcəli Ə M H, 250 nəfər Ə M H O norması ödəmişdir.

1948-ci ildə Ə M H və Ə M H O kompleksi üzrə 5700 nəfərdən artıq əhatə olunmuşdur ki, bunların əksəriyyəti 4 və 5 növdən artıq ƏMH normalarını ödəyən bədən tərbiyəçilərdirlər.

1949-cu ildə də Naxçıvan rayonunda bir sıra kolxoz və məktəblərdə ilk bədən tərbiyə kollektivi təşkil edilmişdir ki, burada idmanın ayrı-ayrı növləri mövcud olmuşdur.

Naxçıvan MSSR-də 1950-ci il üzrə 1-2-ci dərəcəli Ə M H və Ə M H O nişançıları və “SSRİ idman dərəcələri” hazırlamaq üçün verilmiş dövlət tapşırıqlarının 1-ci dərəcəli 2163 nəfər, 2-ci dərəcəli 189 nəfər, Ə M H O 1485 nəfər, 1-ci dərəcəli SSRİ idman dərəcəsi 5 nəfər, 2-ci dərəcəli 26 nəfər, 3-cü dərəcəli 137 nəfər olmuşdur. (9. səh. 43)

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qazeti. 2009-cu il 01 sentyabr (kəndirbaz)
2. Dilqəm Quliyev. Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi. Bakı, 2004
3. “Mədəniyyət” qəzeti. 2011-ci il 14 dekabr (atüstü oyunlar)
4. Məmməd Məmmədov. Ordubadın memarlıq inciləri // Azərbaycan. 2011.20 mart
5. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 40, Siyahı I, Arxiv 226, Vərəqə 135
6. Nax. MR dövlət arxivi. Fond, 143, Siyahı 1, Arxiv 18, Vərəqə 48
7. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, Siyahı 1, Arxiv 148, Vərəqə 3
8. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, Siyahı 1, Arxiv 28-21
9. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, Siyahı 1, Arxiv 34
10. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, Siyahı 1, Arxiv 140
11. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, siyahı 1, Arxiv 59
12. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, Siyahı 1, Arxiv 257
13. Nax. MR dövlət arxivi. Fond 74, Siyahı 1, Arxiv 279
14. Zorxana oyunu. Bakı, 2006
15. Zorxana. İRS jurnalı, 2015, N2, səh. 12-16

SUMMARY

Mammadali Rahimov

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Since ancient times, in Azerbaijan, including in Nakhchivan, there have been folk games which served to form the physical training of the population. Such games include “Chovkan”, “Zorkhana”, “Papag aldi gach”, “Kandirbazlyg”. The game “Zorkhana”, whose main purpose is to train pahlavans (fighters) is to be specifically mentioned. After the occupation of Azerbaijan by the Russian army and the establishment of Soviet power in Azerbaijan, physical education and sports began a new phase of its development. The Soviet state used physical education and sport for its

political purposes. In Nakhchivan Autonomous Republic during this period, sports teams were created at various enterprises, on collective farms and schools. Badges were prepared to be Ready for Labor and Defense. In 1920s-50s wrestling was more widespread in Nakhchivan. Trainings on this type were organized, competitions were held.

Key words: sports Teams, Zorkhana, Pahlavan, Decision, Reporting, Higher Board of Physical Education

РЕЗЮМЕ

Мамедали Рагимов

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

С древних времен в Азербайджане, в том числе в Нахчыване, существовали народные игры, призванные формированию физической подготовки населения. К таковым можно отнести такие игры, как «Човкан», «Зорхана», «Папаг алды гач», «Кяндирбазлыг». Основной целью этих игр является подготовка пехлеванов как в «Зорхане».

После оккупации российской армией и установления советской власти в Азербайджане физкультура и спорт приняли организованную форму. Советское государство также использовало физкультуру и спорт в своих политических целях.

В Нахчыванской АР в этот период были созданы спортивные коллективы на различных предприятиях, в колхозах и школах. Были подготовлены значкисты будь Готов к Труд и Обороне. В 1920-50-х годах борьба была более распространенной в Нахчыване. Проводились тренинги по этому типу, проводились соревнования.

Ключевые слова: спортивные команды, Зорхана, Пахлаван, Решение, Отчетность, Высшая коллегия физического воспитания.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 16 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ƏVƏZ TAĞIYEV
eveztagiyev@gmail.com

UOT: 372.8:796

GİMNASTİKANIN İNSAN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ

Məqalədə uşaq və yeniyetmələrin fiziki tərbiyyəsində gimnastikanın əhəmiyyəti təhlil edilir. Dünya tarixçiləri qeyd edir ki, gimnastika təbabətin şəfaverici hissəsindən biri gimnastika effektiv uzunömürlü vasitə olub, insanın həyat fəaliyyətinin bütün orqanlarını mühafizə edir. İnsanın həyat fəaliyyətinin və işgörmə qabiliyyətinin yüksəlməsində, eyni zamanda sağlamlaşdırıcı və fəal istirahətin-dən yaxşı vasitə olduğunu məqalədə göstərir.

Açar sözlər: Fiziki tərbiyə, gimnastika, sağlamlıq, idman, məşğələ, vərdislər, fiziki hazırlıq, təlim

Çoxəsrlik təcrübə və bədən tərbiyəsi sahəsində müasir elmin nailiyyətləri əsasında yaranan gimnastika özünün gələcək inkişafını və geniş tətbiqini tapmışdır.

Uşaq və yeniyetmələrin fiziki tərbiyyəsində gimnastikanın əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Rəngarəng gimnastika hərəkətlərinin köməyi ilə fiziki tərbiyə məsələləri müvəffəqiyyətlə həll olunur.

Gimnastikanın böyük sağlamlaşdırıcı-gigiyeniki əhəmiyyəti vardır. Qədim Dünya tarixçilərindən biri Plutarx gimnastikanın sağlamlaşdırıcı əhəmiyyətini qeyd edərək deyirdi ki, gimnastika təbabətin şəfaverici hissəsindən biridir. Dünya şöhrətli rus alimləri İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov, İ.N.Meçnikov, P.F.Lesqaft, V.V.Qorinevski insanın hərəkəti fəaliyyətinə üstünlük verərək fiziki hərəkətlər (gimnastika hərəkətləri) insanların həyat fəaliyyətinin və işgörmə qabiliyyətinin yüksəlməsində, eyni zamanda sağlamlaşdırıcı və fəal istirahətində ən yaxşı vasitə olduğunu göstərirlər.

Gimnastika effektiv uzunömürlü vasitə olub, insanın həyat fəaliyyətinin bütün orqanlarını mühafizə edir.

Ölkəmizdə gimnastika bədən tərbiyəsinin kütləvi vasitələrindən biridir. Böyüməkdə olan yeniyetmələrin fiziki təkmilləşmə işində əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Ulu öndərimiz H.Ə.Əliyevin "İdman məşğələlərində erkən yaşlardan başlayaraq uşaqların fiziki cəhətcə möhkəm olmasını, fiziki və mənəvi qüvvənin harmonik inkişafını təmin etmək" mühüm məsələlərin həllinə imkan verən fərmanında gimnastikaya böyük diqqət verdiyini göstərir.

Gimnastika xüsusi seçilmiş fiziki hərəkətlər sisteminin və məşğul olanların sağlamlığına, hərəkəti qabiliyyətinin təkmilləşməsinə və hərtərəfli fiziki inkişaf məsələlərinə yönəldilmiş, elmi cəhətcə işlənib hazırlanmış metodiki üsulları təsəvvür edir. Onun əsas vəzifələri:

1. İnsanların yaradıcı uzunömürlülüyünü təmin edən, sağlamlığını möhkəmlədən və fiziki qabiliyyətinin hərtərəfli təkmilləşməsinə yönəldilən orqanizmin funksiya və formasının harmonik inkişafı;

2. Xüsusi bilik əldə etmək, mühüm həyatı hərəkəti bacarıq və vərdislərin formalaşması (o cümlədən tətbiqi və idman);

3. Mənəvi, iradi və estetik keyfiyyətlərin tərbiyələnməsi.

Gimnastika fiziki tərbiyə sisteminin bütün sahələrində tətbiq olunur. Məşğələ prosesində insanın hərəkəti qabiliyyəti təkmilləşir və hərtərəfli ümumi fiziki inkişaf məsələləri müvəffəqiyyətlə həll olunur. Rəngarəng hərəkətlər bütün əzələ qruplarına və sistemlərinə, hərəkəti aparatına

əlverişli təsir edir. Buna görə təsadüfi deyildir ki, gimnastika ilə məşğul olan şəxslərin əzələləri rəvan inkişaf edir, qəşəng qaməti, duruşu, hərəkətləri çevik olur.

Gimnastika ilə hamı məşğul ola bilər: uşaqlar və yeniyetmələr, böyüklər və qocalar, kişilər və qadınlar, fiziki hazırlığı yaxşı olan və idmanla məşğul olmağa başlayanlar, sağlam və xəstələr (müalicəvi). Gimnastika ilə məktəbəqədər müəssisələrdə, ümumtəhsil məktəblərində, ali və orta ixtisas məktəblərində, müalicə ocaqlarında, sanatoriya və istirahət evlərində, milli ordu sıralarında, könüllü idman cəmiyyətlərində məşğul ola bilərlər. Gimnastikanın belə geniş diapazonlu tətbiqi müxtəlif fiziki tərbiyə məsələlərinin həlli və məşğələlərin təşkili metodikasından asılı olaraq, məşğul olanların orqanizminə variativ təsiri üçün böyük miqdarda hərəkətlərin seçilməsi çoxşaxəli və əlverişli vasitədir.

Gimnastika nəinki fiziki hazırlığı inkişaf etdirir, eyni zamanda gimnastika vasitələri arsenalında olan rəngarəng fiziki hərəkətləri və hərəki imkanlılığının inkişafı üçün müxtəlif hərəkətlər sistemini nəzərdə tutur.

Gimnastika özündə xüsusi işlənib hazırlanmış hərəkətləri cəmləşdirir. Lakin burada hər-tərəfli fiziki inkişaf məsələlərinin həllinə yönəldilmiş və gimnastika metodları tələbatına müvafiq işlədilər müxtəlif fiziki hərəkətləri tətbiq etmək olar.

Gimnastika hərəkətləri insanın həyati tələbatının qane etməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Buna görə hərəkətlərin böyük qismi insanın məişət, əmək və döyüş fəaliyyətindən götürülmüş hərəkətlərlə əsaslandırılmışdır (yeriş, qaçış, dırmanma, hoppanma, sürünmələr, müvazinət hərəkətləri, atmalar, maneələri dəf etmək, yükün aparılması və s.). Cəmiyyətin və bədən tərbiyəsi təcrübəsi haqqında elmi biliklərin inkişaf dərəcəsinə görə bütöv hərəki fəaliyyətdən ayrılmış elementar hərəkətləri təəvvür edən abstrakt (müərrəd) hərəkətlər yaranır. Onlar gimnastika hərəkətlərinin böyük bir qismini təşkil edir və əsas etibarilə müxtəlif pədaqoji məsələlərin həlli və fiziki keyfiyyətlərin inkişafı üçün tətbiq edilir. Buraya bədənin ayrı-ayrı hissələri üçün hərəkətlər, müxtəlif gimnastika alətlərində hərəkətlər və s. aiddir. Gimnastika hərəkətləri arsenalı rəngarəngdir. Onları aşağıda göstərilən hərəkətlərin köməyi ilə pədaqoji məsələlər həll olunur: 1. Sıra hərəkətləri; 2. Tətbiqi hərəkətlər; 3. Ümuminkişaf hərəkətləri; 4. Azad hərəkətləri; 5. Alətlərdə hərəkətlər; 6. Tullanmalar; 7. Akrobatika hərəkətləri; 8. Bədii gimnastika.

Gimnastika hərəkətləri sistemi daima təkmilləşir. Hərəkətlər müvafiq gimnastika üslubunda icra olunmalıdır. Gimnastikada hərəkətlər bir qayda olaraq müəyyən çıxış vəziyyətindən başlanır. Belə hərəkətlər insan orqanizminə təsir edir, eyni zamanda müvafiq vərdişləri formalaşdırır. Hərəkətlər həm əşya ilə və həm də əşyasız yerinə yetirilir. Bundan başqa, alətlərlə də hərəkətləri icra edirlər (skamya, gimnastika divarı, nərdivan, şüvül, kəndir və s.). Əşyalar bunlardır: ağac, qantel, toppuz, doldurulmuş top, amortizatorlar, ip və s.

İnsanın fiziki inkişafına əsasən təsir edən gimnastika hərəkətlərini aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Hərəki imkanların (sıra hərəkətləri, ÜİH, bu hərəkətlərin müvafiq oyun forması və estafetlər) və ümumi fiziki keyfiyyətlərin inkişafına əsasən yönələn hərəkətlər; lazımi həyati bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönələn hərəkətlər (tətbiqi hərəkətlər və sadə tullanmalar);

2. Əsasən professional keyfiyyətlərin və hərəki qabiliyyətin təkmilləşməsinə və inkişafına yönələn hərəkətlər (azad hərəkətləri, dayaqlı tullanmalar, alətlərdə hərəkətlər, akrobatika və bədii gimnastika).

Hərəkətlərin belə bölünməsi müxtəlif pədaqoji məsələlərin həllinin və gimnastikanın bu və ya digər növü üçün müəyyən hərəkət sisteminin seçilməsini yüngülləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədyarov İ.O. Sıra hərəkətləri. B., 2001
2. Mustafayev M.Q. Uşaqların fizioloji xüsusiyyətləri. Maarif, 1965

3. Nərimanov B.Ə., Əliyeva S.Ə. Gimnastika terminologiyası. B., 1988
4. Nərimanov B.Ə., Əliyeva S.Ə., Ramazanov R.J. Gimnastlar istisna olunmaqla idmançılar üçün ümuminkişaf hərəkətləri. B., 2001
5. Nərimanov B.Ə., Əliyeva S.Ə. Gimnastika hərəkətlərinin öyrətmə metodikası. B., 1988

SUMMARY

Avaz Tagiyev

THE EFFECTS OF GYMNASTICS ON HUMAN BODY

The article studies the importance of gymnastics in the physical education of children and adolescents. World historians note that gymnastics is one of the most healing components of nature, which is an effective long-term remedy that protects all organs of human life activity. The article notes that this is a good tool to enhance human's activity and ability to work, as well as for healthy and active recreation.

Key words: Physical culture, gymnastics, health, sport, occupation, skills, physical training, training.

РЕЗЮМЕ

Аваз Тагиев

ВЛИЯНИЕ ГИМНАСТИКИ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ОРГАНИЗМ

В статье анализируется значение гимнастики в физическом воспитании детей и подростков. Мировые историки отмечают, что гимнастика является одним из самых целебных компонентов природы, которая является эффективным долговременным средством, защищающим все органы человеческой жизненной деятельности. В статье отмечается, что это хороший инструмент для улучшения жизни и способности работы, а также для здорового и активного отдыха.

Ключевые слова: Физическая культура, гимнастика, здоровье, спорт, занятие, навыки, физическая подготовка, обучение.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 5 may 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏMA MEHDİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111

**TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN
MƏZMUNU VƏ ƏDƏBİYYAT ÜZRƏ İŞİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalədə ali məktəbdə xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrin müstəqil işlərinin pedaqoji əsasları üzə çıxarılır, tədris-təlim məşğələlərində ədəbiyyat üzərində işin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, fərdi yaradıcılıq, müstəqil olaraq bilik axtarışları və onun təkmilləşdirilməsi kimi vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbələrin müstəqil iş üzrə hazırlığının səviyyəsindən asılıdır. Belə bir baxımdan özünütəkmilləşdirməyə sahiblənmə, yeni bilikləri müstəqil şəkildə mənimsəmə günün diqtəsidir və tələbə-gənclər buna hazır olmalıdır. Məqalədə tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilində ədəbiyyat üzərində işin növləri, üsulları və digər xüsusiyyətləri də şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: Ali məktəb, tələbələrin müstəqil işləri, ədəbiyyat üzərində iş, təkrarlama və kodlaşdırma metodları, plan, tezis, xülasə və icmallaşdırma

Müasir şərtlər daxilində ali məktəbdə gedən dəyişiklər ümumən təhsilin özündə konseptual xarakterli dəyişiklik və yeniləşmələrin işlənilib hazırlanması ilə bilavasitə bağlıdır. Yeni təhsil paradıqmaları şəxsiyyətin maraqlarına prioritet məsələ kimi baxır, cəmiyyətin inkişafının müasir tendensiyalarına adekvatlığını qəbul və təsdiq edir. Əgər belə demək mümkünsə, ənənəvi təhsildə təlim “rəmzləri” kimi bilik, bacarıq, vərdişlər, ictimai tərbiyə əsas götürülürdüsə, təhsilə yeni baxışların simvolu kimi komponentlik, erudisiya, fərdi yaradıcılıq, müstəqil olaraq bilik axtarışları və onun təkmilləşdirilməsi, şəxsin yüksək mədəniyyətə sahib olması başlıca tələb olmuşdur. Özünütəkmilləşdirmə və özünütəhsil hazırlığına sahiblənmə, aldığı ixtisas üzrə professionalıq, akademik və sosial mobillik, yüksək bilik səviyyəsinə olan ehtiyaclarını ödəyə bilmək kimi keyfiyyətlər bu günkü mədəni insanı xarakterizə edən keyfiyyətlərdir.

Daxili ehtiyaclardan doğan özünütəhsil və təhsilləndirmənin formalaşdırılması zamanın tələbidir. Şəxsin potensialının reallaşdırılması zamanın qarşımıza qoyduğu şərt, əsas faktordur. Yeni bilikləri müstəqil şəkildə mənimsəmə prosesi insanın fərdi xüsusiyyətlərindən, cəmiyyətin tələbləri ilə öz tələb və ehtiyaclarının uyğun gəlməsindən, fərdin qabiliyyət, bacarıq və istedadının səviyyəsindən asılıdır. Ona görə də tələbələrin müəyyən peşə, sənət sahəsi üzrə professional hazırlıq səviyyəsinə olan ehtiyaclarını ödəyə bilmək çox mühüm məqsəd olmalıdır. Tələbələrə möhkəm, fundamental biliklər vermək, bu bilikləri onların müstəqil yolla mənimsəməsi, təkmilləşdirilməsi, zənginləşdirilməsi qayğısına qalmaq lazımdır.

Bütün bunlar göstərir ki, müasir təhsil vəzifələrinin həll edilməsi tələbələrin tədris materialı üzərində müstəqil işlərinin rolu problemini çox əhəmiyyətli edir, gələcək mütəxəssisin müstəqil iş üzrə bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması, onların yaradıcılıq fəaliyyəti və təşəbbüskarlığı tərbiyəsi işini aktuallaşdırır.

Tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili texnologiyası əsaslı və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu fəaliyyət növünün səmərəliliyi üçün professor-müəllim heyətinin hazırlığının zəruriliyi, tədris-metodik ləvazimatın keyfiyyətli olması və normativ-hüquqi bazanın uyğunluğu vacib şərtidir.

Tələbələrin müstəqil işlərinin əsas məqsədi yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlığını yaxşılaşdırmaq, bilik, bacarıq və vərdişlərin professional və fundamental sistemini formalaşdırmağa istiqamətləndirmək, gələcək praktik fəaliyyət zamanı müstəqil və sərbəst şəkildə işləyə bilmək

keyfiyyətlərini aşılamaqdan ibarətdir. Bu mənada söhbət gələcəyin mütəxəssislərinin hazırlığından gedir, rəqabətyönümlü, yaradıcı bacarığa, təlim, istehsalat, elmi sahədə olan çətinlikləri aradan qaldırmağa qadir olan şəxsiyyət kimi formalaşmasından gedir.

Tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili prosesində müəllim aşağıdakı vəzifələrin həllinə diqqət yetirməlidir.

- tələbələrin professional biliklərinin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi;
- onların tədris və idrak maraqlarının formalaşdırılması;
- tələbələrin idrak prosesində fikri əməliyyatlar üzrə bacarıqları mənimsəmələrinə nail olmaq;
- tələbələrdə fəallıq, məsuliyyətlik, müstəqilliyi inkişaf etdirmək;
- gələcək mütəxəssisin idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və s.

Tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili üzrə müəllimin əməyi, fəaliyyəti o zaman səmərəli ola bilər ki, o bu prosesə “ümumi” yanaşma və münasibətdən daha çox konkretliyə-tələbənin zəif və güclü tərəflərinə, fərdi qabiliyyət və meyllərinə əsaslansın. Müəllimin vəzifəsi gələcəyin yüksək ixtisas sahibi ola biləcək tələbənin yaxşı keyfiyyətlərini görüb, inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Tələbələrin müstəqil işlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıda göstərilən şərtlərə əməl etmək lazımdır:

1. Tədris tapşırığını əsaslandırma (nədən ötrü, hansı qabiliyyət, bacarığın inkişaf etdirilməsi);
2. İdrakı vəzifənin qoyuluşu;
3. İşin yerinə yetirilməsi alqoritmi, tələbənin bilikləri (tapşırıqları), yerinə yetirmə üsulları;
4. Müəllimin işin hesabat formasını, həcmi, məzmununu, vaxtını dəqiq müəyyənləşdirməsi;
5. Problemlə bağlı məsləhət növlərinin müəyyənləşdirilməsi;
6. Hesabat və qiymətləndirmə meyarları;
7. Nəzarətin forma və növləri (praktik və yoxlama işləri, testlər, seminarlar və s.)

Müstəqil işlər tələbənin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq, tələbələr-in müstəqil işlərinin üç səviyyəsi fərqləndirilir: reproduktiv, özünütəşkiləmə, axtarıcı-yaradıcı

Müstəqil işin reproduktiv səviyyəsi müəyyən vəzifələrin həlli, cədvəl, sxem və sairənin doldurulması, hazırlanmasına xidmət edir. Tələbələrin idrak fəaliyyəti bilmək, düşünmək, yadda saxlamaq kimi fikri əməliyyatlar vasitəsi ilə üzə çıxır. Bu növ işin məqsədi bilikləri möhkəmləndirmək, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Özünütəşkiləmə səviyyəsi üzrə işin gedişində plan tərtib etmək, tezisləri müəyyənləşdirmək, işin (mövzunun) annotasiyasını hazırlamaq, bir sözlə, görülməli işin qurulması, həlli məsələlərini hazırlamaq başlıca vəzifə hesab edilir. İşin bu səviyyəsində (prosesində) ilk mənbələri öyrənmək, referat hazırlamaq da vacibdir. Bu zaman iş prosesində məqsəd tələbələrə müstəqil planlaşdırmanın əsaslarını öyrətmək, təlim əməyini xüsusi şəkildə təşkil edə bilmək kimi zəruri əməliyyatlara qoşmaqdır.

Müstəqil yaardıcılıq işi isə alınmış yeni informasiyaların, problemlə vəziyyətlərin təhlil olunmasını tələb edən iş səviyyəsidir. Tələbə müstəqil seçim etməyi bacarmalı, müəyyən metod və vasitələrdən istifadə sərəhsinə sahib olmalıdır. Tədris-tədqiqat işləri, kurs və buraxılış işlərini yerinə yetirə bilmək tələbədən yaradıcılıq və axtarıcı tələb edir. Bu növ işlərdə məqsəd perspektivi planlaşdırmaq, elmi tədqiqat işini təşkil edə bilmək, yaradıcı, axtarıcı keyfiyyətlərə sahib olmaqdır.

Beləliklə, tələbələrin müstəqil işlərinin uğurlu həlli və düzgün təşkil edilməsi üçün aşağıdakı cəhətləri nəzərə almağı zəruri hesab edirik:

1. Tələbələrin müstəqil işlərinə kompleks şəkildə yanaşma əsas götürülməlidir. Bu auditoriya və audditoriyadankənar bütün iş formalarına şamil edilməlidir;

2. Tələbələrin müstəqil işlərinin keyfiyyətli olması üçün nəzarətin təmin edilməsi vacibdir. Bu isə müəyyən tələb və məsləhətlər şəkildə olmalıdır.

3. Nəzarətin müxtəlif formalarından lazımi səviyyədə, müəyyən kriteriyaları gözləməklə istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyatlarda tələbələrin müstəqil işlərinin xarakteristikasına müxtəlif münasibətlər olsa da, fikrimizcə, aşağıdakı cəhətləri əsas götürmək olar:

- tələbələrin müstəqil işlərinin pedaqoji-psixoloji şərtləri. Bu cəhət ilk növbədə bir sıra parametrlərdən asılıdır ki, onlar (parametrlər) seçilmiş ixtisasa marağın möhkəmləndirilməsi və onu xüsusi metodlarla mənimsəməyin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu parametrləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:
- tədris prosesində müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsi;
- müstəqil iş üçün tapşırığın mürəkkəblilik və çətinlik səviyyəsinin aydınlaşdırılması;
- tələbənin gələcək ixtisas fəaliyyətinin formalaşdırılması prosesinə istiqamətləndirilməsi.

Tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilində ilk növbədə ədəbiyyat üzərində iş çox vacib məsələdir. Xarici dili tədris edən müəllimin bu cəhətə diqqət yetirməsi ona görə vacibdir ki, tələbə bütün növ məşğələlərə ədəbiyyat vasitəsi ilə hazırlaşmalı olur. Seminar, praktik məşğələlərə, imtahan və testlərə elmi cəmiyyət və konfranslara hazırlıq funksiyasını tövsiyə olunan və müstəqil şəkildə əldə edilən ədəbiyyatlar yerinə yetirir

Ədəbiyyat üzərində bacarıqla işləyə bilmək, bu mənbədən düşüncəli surətdə istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Elmi ədəbiyyatın öyrənilməsinə başlayarkən ilk əvvəl dərslər və dərslər vəsaitlərinin oxusunu tövsiyə etmək tələb olunur. Ədəbiyyat üzərində işin həyata keçirilməsində bir neçə metodlar mövcuddur.

Ən məşhur metodlardan biri təkrarlama metodudur. Bu prosesdə oxunmuş mətni əzbərləmək də olar. Sadə, bəsit təkrar yaddaşa mexaniki, səthi təsir göstərir. Bu yolla qazanılan fakt və məlumatlar asanlıqla unudulur.

Daha səmərəli metod-kodlaşdırma metodudur. Bu metod oxunulmuş mətnin əzbərlənməsindən çox, mənimsənilməsinə, necə deyirlər, şüurda “emal edilməsini” nəzərdə tutur. Burada təfəkkür əməliyyatları əsaslı əhəmiyyətə malik olur, alınan informasiyaların yadda saxlanılmasından daha çox, qorunması, “mühafizəsi” başlıca amil yerində çıxış edir, yeni faktlar izah edilir, onların əhəmiyyəti açıqlanır, suallar qoyulur, əvvəlcədən məlum olan faktlarla tutuşdurulur, müqayisələr aparılır, ümumiləşdirmələr edilir (5, 62.)

İnformasiyanın mənimsənilməsinin yaxşılaşdırılması üçün düşünülmüş əlaqələrin, yeni faktların struktur-düzülüşünün əhəmiyyəti böyükdür.

Elmi tədris və digər ədəbiyyatların öyrənilməsi işçi qeydlərinin olmasını tələb edir. Qeydlərin forması müxtəlif ola bilər. Məsələn, sadə və ya genişləndirilmiş plan, tezislərini hazırlamaq, sitatlar götürməklə, həmçinin mətnin konspektini tutmaqla.

Plan sözü latın dilindən götürülüb hərfi mənası yastıqlıq, hamarlıq, müstəvi deməkdir. Plan məruzənin, elmi əsərin, romanın və sairənin layihəsi, əsas əlamətlərini əks etdirir. Plan hər hansı bir proqramın yerinə yetirilməsi, işin icrası, tədbirin keçirilməsi üçün qabaqcadan müəyyən olunmuş qayda, ardıcılıqdır. Plan həm də hansı bir şeyə, məsələyə yanaşma, baxış üsuludur. Onunla ardıcıl izahı müəyyənləşdirilir, yazı işinin prosesin daxili əlaqəsini şərtləndirir.

Plan olduqca qısa, konkret olur və buna görə də informasiya mənbəyinin məzmunundan çıxış edərək burada qeydlər sadə və çox geniş yayılmış formalardan hesab olunur. O məzmunun detalları səviyyəsində durur.

Planın başlıca əlamətləri aşağıdakılardır:

Birincisi, plan müəllif fikrinin məntiqini aydınlaşdırır, əsərin başlıca məqamlarını başa düşməyi asanlaşdırır;

İkincisi, plan əsərin quruluş mahiyyətini tez və dərinləndirən anlamağa kömək edir, onun məzmun istiqamətini başa düşməyə imkan yaradır;

Üçüncüsü, plan ona yenidən baxmaqla oxunmuşların yenidən canlandırılmasına kömək edir;

Dördüncüsü, planın köməyi ilə əsərdən, mənbədən vacib olan yeri, faktı, sitatı çox rahat, asanlıqla tapmaq olur və s.

Tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəlilik şərtlərindən biri də ədəbiyyatın oxunuşu prosesində tezislərin çıxarılmasıdır. Tezis (yunanca - mühakimə, müddəa) elmi əsərin, məqalənin, məruzənin və i.a. əsas müddəalarından biridir. Tezis öyrənilən materialın məzmununu yığcam ifadə edir.

Tezisi adi çıxarışlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tezis fikrin əsərdə gedən ardıcılığı ilə tərtib olunmuş müəyyən mətnin tamamlanmış və ümumiləşdirilmiş, qısa və ardıcılıqla ifadə edilməsidir;

2. Tezis ümumiləşmiş fikrin üstünlük təşkil etməsidir;

3. Tezis çox vaxt mətnin orijinalına yaxın qeydlər kimi üzə çıxır (2,114);

Tezislər formasına görə iki yerə ayrırırlar:

a) hərfi tezislər (mətnin olduğu kimi saxlanması);

b) sərbəst tezislər (mətni öz sözləri ilə ifadə etmə);

Tezisdə plan kimi sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə tezislərdə izlənen ideya, əsas məqsəd qısa, çox zaman da hər cümlə ilə ifadə olunur. Mürəkkəb tezislərdə isə yalnız əsas fikirlər deyil, müəyyən izahatlar da vardır.

Tezislərin planla müqayisəsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, hər halda tezis plandan çətin və mürəkkəbdir. Ona görə də plan düzəldib sonra tezis tərtib etmək iş prosesini bir qədər yüngülləşdirir.

Annotasiya (latınca qeyd deməkdir) kitab, məqalə və ya əlyazmasının məzmunu, ideya istiqaməti, məqsəd və əhəmiyyəti haqqında qısa məlumatdır. Annotasiyada əsərə rəy, habelə onun yaranma tarixi və müəllif haqqında məlumat da verilə bilər. Annotasiyalı bibliografik göstəricilər oxucunun mövcud ədəbiyyatdan səmərəli istifadəsinə kömək edir. Annotasiyalar üçün konkretlik və məzmunun yüksək səviyyədə ümumiləşdirilməsi xarakter xüsusiyyətdir.

Mətn üzərində müstəqil iş formalarından biri də xülasədir. Xülasə informasiya mənbəyinin (dərslinin, monoqrafiyanın, məqalənin) məzmununun öyrənilməsi üzrə qısa xarakteristikadır (2,126). Onun məzmununun əsasında alınmış nəticələr durur. Xülasə mahiyyətinə görə annotasiyalara olduqca çox yaxındır. Fərq yalnız bundadır ki, xülasə özündə informasiya mənbəyinin əsas məzmununu yox, onun nəticələrini, yekun fikirləri əks etdirir.

Müstəqil iş prosesində mətn üzərində işləməyin çox geniş yayılmış növü icmaldır. Təcrübə göstərir ki, ali məktəbdə bu forma digərlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. İcmal (konspekt) mətnin məzmununun mürəkkəbliyi ilə seçilən qeydlərdir. Öyrənilən materialın məzmununu təhlil etmək və düşünmək, ondakı əsas fikri, faktı və nəticələri yazılı şəkildə icmallaşdırmağı bacarmalı, tələbələrin müstəqil işlərinin əsasını təşkil etməlidir.

İcmallaşdırmanın aşağıdakı formalarda göstərmək olar:

1. Mətnə uyğun və ya hərfi icmallaşdırma. İcmalin bu növü öyrənilən materialın müddəalarını öz dəftərinə köçürməyin zəruri olduğu hallarda tətbiq olunur.

2. Sərbəst icmallaşdırma. İcmalin bu növü daha çox materialın əsas müddəalarının qısdılmış formada yazılması və öz sözləri ilə ifadə etmək zəruriliyi ilə bağlı olaraq tətbiq edilir. Bu zaman icmalın məzmununun möhkəmləndirilməsi üçün sitatların çıxarılmasına ehtiyac duyulur.

3. Mürəkkəb icmallaşdırma. Bu icmalın elə bir növüdür ki, burada tək qeydin bir neçə növünün birləşməsi deyil, həm də oxunmuş materialın müfəssəl təhlili əlavə və soraq ədəbiyyatlarının hesabına istifadə olunur.

Qeyd edək ki, kitabın müvəffəqiyyətlə icmallaşdırılması üçün onun məntiqi ardıcılığını və aparılma texnikasını bilmək lazımdır. İcmallaşdırmağa başlamaq üçün materialı ilk əvvəl diqqətlə oxumaq, materialın məzmununu, məna əhəmiyyətini başa düşmək, başlıca olanı ayırmaq və onun məzmununu açan və möhkəmləndirən səciyyəvi xüsusiyyətləri, dəlil-sübutları, nəticələri müəyyənləşdirmək lazımdır.

İcmal üzərində işləmək üçün aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

- materialın strukturunu müəyyənləşdirməli;
- struktura uyğun olaraq, mətnin orijinalını, məzmununu ifadə etmək;

- qeydlərin təhlilini aparmaq və onun əsasında əlavə qeydlərin digər mənbələrdən alınmış qeydlərlə tutuşdurmaq;

- Orijinal mətnin hər bir hissəsində qeydlərin nəticələrini formalaşdırıb başa catdırmaq;

Beləliklə, tələbələrə müstəqil iş bacarıqlarının öyrədilməsi ali məktəbin başlıca vəzifələrindəndir və bu proses tədris və təlim işlərinə əsaslanmalıdır. Müasir dövrün bu zəruri tələbinin yerinə yetirilməsi tələbələrin müstəqil iş fəaliyyətinə hazırlığının formalaşdırılması yolları, vasitələrinin çox zənginliyini və müxtəlifliyini də şərtləndirir. Ali məktəbdə tələbələrin müstəqil iş növləri ilə hazırlığının təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə aparılan işlərin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi həmişə əhəmiyyətli olmuş, bu gündə aktuallığını itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. I cild, Bakı, 2011
2. Bəşirov B. Ali məktəb didaktikası. Bakı, 1992
3. Əhmədov B.A., Rzayev A.Q. Pedaqogikadan mühazirə konseptləri. Bakı, 1983
4. Talıbov J. Tələbələrlə müstəqil işin təşkili (Tövsiyələr). Bakı, 1990
5. Загвязинский В.И. Методология и методы социально-педагогического исследования. Москва, 2001
6. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки. Москва, 2003

SUMMARY

Sema Mehdi

CONTENT OF THE INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND CHARACTERISTICS OF THE WORK ON LITERATURE

The article deals with the pedagogical base of the *students' independent work* during the teaching of foreign languages at the university and characteristics of the work on literature in education and training. It shows that the implementation of such tasks as the improvement of individual creativity, independent knowledge *searching* depends on the level of *students' independent work*. From this point of view, self improvement and the ability to independently acquire new knowledge are the key of the day, and students should be prepared for it. The article also discusses the types, methods and other characteristics of the work on literature in the organization of independent work of students.

Key words: High school, independent work of students, work on literature, repetition and coding methods, plan, thesis, summary and summarization

РЕЗЮМЕ

Сема Мехти

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ПО СОДЕРЖАНИЮ И ЛИТЕРАТУРЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье раскрываются педагогические основы самостоятельной работы студентов при преподавании иностранных языков в высшей школе, рассматриваются особенности работы над литературой на учебно-тренировочных занятиях. Показано, что выполнение таких задач, как индивидуальное творчество, самостоятельные поиски знаний и их совершенствование, зависит от уровня подготовки студентов к самостоятельной работе. С такой точки зрения владение самосовершенствованием, самостоятельное овладение новыми знаниями является требованием дня, и студенческая молодежь должна быть к этому готова. В статье также описаны виды, методы и другие особенности работы над литературой в организации самостоятельной работы студентов.

Ключевые слова: Высшая школа, самостоятельная работа студентов, работа над литературой, методы повторения и кодирования, план, тезис, резюме и интерпретация

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

FUADA ALLAHVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

fuada@gmail.com

UOT:159.9

İNFORMASİYALASHMA PROSESİNDƏ ÜNSİYYƏTİN TRANSFORMASIYASI

Məqalədə fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları izah olunmuş, şəxsiyyətin sosiallaşması məsələsini aydınlıq gətirilmişdir. Psixologiya elmində şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər izah olunmuş, informasiya cəmiyyətində ünsiyyət məsələsinin mahiyyəti təhlil edilmişdir. Kompüter texnologiyasının insanların ünsiyyət məsələsinə təsiri, meydana çıxan problemlər təhlil olunmuş, gənclər arasında maarifləndirmə işinin aparılması zərurəti vurğulanmışdır.

Açar sözlər: fərd, şəxsiyyət, sosiallaşma, transformasiya, virtual gerçəklik

Sosio-humanitar tədqiqatlarda “fərd-fərdiyyət-şəxsiyyət” problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem fəlsəfə, sosiologiya ilə yanaşı, psixologiya və sosial psixologiya elminin də diqqət mərkəzindədir. Problemin elmi-nəzəri həlli əsas etibarilə bu suala müncər edilir: şəxsiyyətin inkişafında ilkin təbii şərtlərin və ictimai şəraitin rolu nədən ibarətdir? Bu sualın cavabı isə bilavasitə sosiallaşma anlayışının izahı ilə bağlıdır.

“Sosiallaşma” anlayışının və bilavasitə bu tədqiqat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “informasion sosiallaşma” anlayışının məzmununun aydınlaşdırılmasına keçməmişdən öncə zəruri terminoloji dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. belə ki, bu sahədə aparılan tədqiqatlarda daha çox “şəxsiyyətin sosiallaşması” terminindən istifadə edilir. Lakin fikrimizcə bu konsepti birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Çünki söhbət şəxsiyyətdən gedirsə, onun artıq sosiallaşması bu anlayışın məzmununda ehtiva edilmişdir. Burada iki variant təklif etmək olar: a) şəxsiyyətin inkişafı; b) fərdin sosiallaşması. Fikrimizcə, sonuncu variant: fərdin sosiallaşması, yaxud ümumiyyətlə sosiallaşma termini daha məqbuldur. Çünki sosiallaşma termini daha əhatəli anlayışı olub həm fərdin şəxsiyyətə çevrilməsini, həm də şəxsiyyətin bütövlükdə inkişafını ehtiva edir.

Psixologiya elmində şəxsiyyətin inkişafında iki amil xüsusi qeyd edilir: endogen və ekzogen.

“Endogen” (yun. daxili mənşə) nəzəriyyələr şəxsiyyətin inkişafını bioloji amillərlə əlaqələndirərək irsiyyətin roluna xüsusi əhəmiyyət verir. Ekzogen (yun. xarici mənşə) nəzəriyyələrdə isə insan bir növ tabula rasaya (ağ lövhəyə) bənzədilir, şəxsiyyət ancaq sosial amillərin: mühit və tərbiyənin təsiri ilə izah olunur. (1, 134)

İndi isə “sosiallaşma” anlayışının məzmununa diqqət yetirək. İlk növbədə qeyd edək ki, psixoloqlar arasında bu anlayışın məzmununun müəyyənləşdirilməsində yekdil, birmənalı rəy mövcud deyil. Fikrimizcə, rus tədqiqatçısı Q.M.Andreyevanın təklif etdiyi tərif daha məqbul hesab edilə bilər: “Sosiallaşma – iki tərəfli proses olub, özündə iki cəhəti ehtiva edir: bir tərəfdən bu fərdin sosial mühitə, sosial əlaqələr sisteminə daxil olmaq yolu ilə sosial təcrübəni mənimsəməsidir; digər tərəfdən isə fərdin aktiv fəaliyyəti, sosial mühitə aktiv qoşulması hesabına sosial əlaqələr sistemini aktiv təkrar istehsalıdır.” (2, 269)

Sosiallaşmanın bu tərifinə ona çoxsaylı müəlliflər tərəfindən verilmiş təriflərin ümumiləşdirilməsi kimi də baxmaq olar.

İnformasiya cəmiyyətinə keçidin zəruri şərtlərinən biri olan yeni informasiya texnologiyaları dünyanın iqtisadi, siyasi və sosial inkişafının mühüm amili olmaqla yanaşı, fərdlərin sosiallaşması prosesinə də öz təsirini göstərməkdədir. Məhz yeni müasir insanın bütün informasiya məkanını transformasiya edir, sosiallaşma agentləri kimi götürülən kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolunu

kökündən dəyişir. Bununla əlaqədar olaraq müasir elmi diskursda “informasion sosiallaşma” termini özünün qanunauyğun yerini tutmaqdadır.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlarda informasion sosiallaşma problemi təkcə elm üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün aktual mövzuya çevrilmişdir. Gənc nəsillər artıq “informasiya mədəniyyətinin” mücərrəd termin deyil, əyani gerçəklik olduğu anlamaqdadır. Lakin informasion sosiallaşma və informasiya məkanı anlayışları psixoloji deyil, daha çox sosioloji və kulturoloji tədqiqatların mərkəzi mövzusu olmuşdur. Bu sahədə aparılan araşdırmalarda psixologiyanın tədqiqat sahəsi daha çox internet-kommunikasiya, internet-asılılıq problemləri ilə məhdudlaşmışdır. Ancaq kifayət qədər aydındır ki, informasiya məkanı anlayışı internet-kommunikasiya məkanından daha geniş anlayışdır. Eyni zamanda informasiyaya, müxtəlif informasiya sahələrinə, o cümlədən internetə münasibət çoxobrazlı psixoloji problemlərlə əlaqədardır. Belə problemlərə nümunə olaraq, ünsiyyət və qarşılıqlı təsirin müxtəlif formalarında təzahür edən mümkün identiklik problemlərini, qruplararası və nəsillərarası transmissiya zamanı ideal, norma və dəyərlərin yeni transmissiya variantlarına aid problemləri göstərmək olar.

Gənc və tələbələrin informasion sosiallaşmasının öyrənilməsi iki istiqamətdə təhlil aparılmasını özündə ehtiva edir. Bu ilk növbədə informasiya mühitinin sosial inkişafın tam yeni resursu kimi öyrənilməsidir. Yəni yeni informasiya texnologiyalarının bütövlükdə sosiallaşma prosesinin tədqiq edilməsidir. Özlüyündə daha maraqlı görünsən ikinci xətt isə sosiallaşma prosesinin virtual mühitdə baş verməsi şəraitində əsas sosiallaşma proseslərinin transformasiyasının öyrənilməsini nəzərdə tutur. Hər iki xəttin birləşdirilməsi onu ehtiva edir ki, yeni informasiya texnologiyaları müasir gənclərin inkişafının həm vasitəsi, həm də bu inkişafın gerçəkləşdiyi mühit rolunu oynayır.

Belə fərz edirik ki, yeni informasiya məkanının formalaşması gənclərin sosiallaşmasında özünəməxsus səciyyəyə malik olmaqla yanaşı, sosiallaşmanın məzmununda əhəmiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnir. Onları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Əvvəla, bu sosial informasiyanın qavranılma və kateqoriyalaşdırılması prosesində baş verən dəyişikliklərdir: internetdən fəal istifadə zamanı audiovizual kanal və “klip təfəkkürü” təcrübəsinin qanunauyğun üstünlüyü refleksivliyin azalmasına səbəb olur ki, bunun da nəticəsində sosial dünya haqqında təsəvvürlərin əsas tərkib hissəsi obrazlar olur. Maraqlıdır ki, nəzəri baxımdan bu qədər aşkar olan bu prinsip (yəni təcrübə əldə etməyin müxtəlif üsulları dərk etmə proseslərinin səciyyəsinə təsir göstərir) hələ ki, ətraflı empirik sübut bazasını tapmamışdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, informasiya epoxasında gənclərin “perseptiv-intellektual” xüsusiyyətləri haqqında tezis kütləvi informasiya vasitələrində tirajlandığı və ictimai şüura yeridildiyinə baxmayaraq, aktiv internet-kommunikasiya şəraitində koqnitiv proseslərin transformasiyasının tədqiqi ziddiyyətli nəticələr verir. Oxşar tədqiqatların ümumi icmal Q.V.Şukova tərəfindən ətraflı şərh olunmuşdur. Bu sahədə aparılan çoxsaylı tədqiqatlara diqqət şəkən Q.V.Şukova qeyd edir ki, müasir gənclərin informasiyanı qavrama və mənimsəməsində əvvəlki nəsillərlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dəyişikliklərin mövcud olmasına baxmayaraq, onların ümumilik və radikalıq dərəcəsi empirik olaraq təsdiqlənmişdir. (4)

İkinci (və öncədən qeyd edək ki, daha çox öyrənilmiş), informasiya epoxasında daha məzmunlu dinamikaya malik olan sosiallaşma istiqaməti gənclərin kommunikativ təcrübəsinin transformasiyasıdır. İnternet-kommunikasiyanın səciyyəsinin tədqiqi artıq ənənəvi olaraq psixoloji tədqiqatlarda üstünlük təşkil etməklə yanaşı, “İnternetin psixologiyasının” əsas hissəsini də təşkil edir. (5)

Son on ildəki tədqiqatlarda virtual ünsiyyətin əsas səciyyəvi parametrləri müəyyənləşdirilmiş, onun aktiv iştirakçılarının psixoloji xüsusiyyətləri və kommunikasiya üzrə tərəfdaşlarının obrazlarının formalaşması qaydaları öyrənilmiş, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi zamanı qarşılıqlı təsirlərin özünəməxsusluğu göstərilmişdir.

Qeyd edək ki, birinci halda olduğu kimi, empirik məlumatlar kifayət qədər ziddiyyətlidir. Məsələn, bir nöqtəyi-nəzərə görə, şəbəkə kommunikasiyası zamanı insanlar sosial normalara riayət olunmasına az diqqət yetirirlər (tərəfdaşın anonimliyi və onun fiziki təqdimolunmazlığı səbəbindən) və belə ünsiyyəti daha az formal olur. (6) Digər bir mövqeyə görə isə şəbəkə kommunikasiyasının

qeyri-müəyyənliyini azaltmağa cəhd edən istifadəçilər sosial normalara riayət olunmasına tərəfdardırlar və öz davranışlarını nəinki daha normativ qururlar, hətta onlar bu zaman daha çox öz sosial identikliyinə əsaslanırlar. (7)

Analoji ziddiyyət şəbəkə kommunikasiyası normalarının məzmun cəhətlərinə aid olan tədqiqatlarda da müşahidə olunur. Belə ki, qeyd olunan qarşılıqlı kömək norması (kooperasiyanın üstünlük təşkil etməsi, razılıq nümayiş etdirilməsi, dostsevərlik və oxşar kommunikativ davranış hesabına istifadəçinin öz şəbəkə statusunu yüksəltmək imkanı) kommunikasiyada aqressiya təzahürləri ilə asanlıqla qovuşur.(8) Qeyd edək ki, həm birinci, həm də ikinci nəticə üçün interpretasiya çərçivəsi praktiki olaraq eynidir. Hər iki halda onlar internet-kommunikasiyanın qeyri-müəyyənlik dərəcəsi və bunun da nəticəsi olaraq hər bir istifadəçinin “Mən”inin sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi ilə izah oluna bilərlər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, empirikliyin qeyri-birqiymətliyinə baxmayaraq, bu gün fəal istifadəçinin yeni kommunikativ təcrübəsinin olmasına heç kim şübhə ilə yanaşmır. İnternet-kommunikasiyanın aşkar xüsusiyyətləri isə ona gətirir ki, “kompüter dili” yeni kommunikasiya normalarının yaranması və istifadə olunmasını törədən diskursiv praktikanın xüsusi növü kimi qəbul edilir və tədqiq olunur.

Gənclərin informasiya sosiallaşmasının məzmun əhəmiyyətinə malik olan üçüncü mümkün vektoru mənlilik şüuru sferasının dinamikasıdır. İnternet psixologiyasının yarandığı ilk günlərdən insanın virtual ünsiyyət və qarşılıqlı təsirlər kontekstində özü haqqında təsəvvürləri başlıca tədqiqat suallarından biri olmuşdur. Birinci halda olduğu kimi, mövzunun populyarlığının əsasında kifayət qədər qanunauyğun nəzəri fərziyyə dayanır. Bu fərziyyəni belə ifadə etmək olar: rol eksperimentləşdirilməsinin genişləndirilmiş imkanları (məsələn, kompüter şəbəkə oyunları vasitəsilə) və maksimal idarə olunan özünü nümayişdirmənin miqdarının artırılması (bloq və sosial şəbəkələrdə şəxsi profil və səhifələrin yaradılması vasitəsilə) istifadəçiyə həm özünü dəqiq müəyyənləşdirmə üçün yeni əsaslar, həm də “Mən” dəyişikliyi üçün yeni səbəblər verə bilər. Lakin bununla belə, bu gün üçün mövcud olan empirik mənzərə o qədər də birqiymətli deyil. Belə görsənir ki, informasiya sosiallaşmanın mümkün psixoloji və sosial-psixoloji nəticələrinə münasibətdə məlumatların əhəmiyyətli dərəcədə ziddiyyətliyi tədqiqat mövqeyinin formulirovkasındakı çıxış dixotomiyası ilə müəyyənləşir. Fikrimizcə, onların bütün müasir spektri iki tip mümkün fərziyyəyə gətirilir. Onu da qeyd edək ki, bu bölgünün əsasında reallıq və virtuallığın prinsipcə aksioloji anlaşılması dayanır. Yəni müəyyən şərtliliklə onları defisitərlik fərziyyəsi və komplemetarlıq fərziyyəsi kimi işarələmək olar.

Birinci tip fərziyyənin əsasında belə bir ümumi fərziyyə dayanır ki, özünün obyektiv və texnoloji xüsusiyyətləri sayəsində internet-kommunikasiyanın reallığı müasir insanın bəzi “defisitlərini” aradan qaldırır və bir sıra tələbatlarını ödəməyə imkan verir. Bu tələbatları üç qrupa bölmək olar: 1) stimulyasiyaya olan tələbat; 2) yeni duyğulara olan tələbat; 3) təhlükəsizliyə olan tələbat. Bununla belə, tələbatların internet-kommunikasiyada belə ödənilməsi kompensasiyaedici kimi qiymətləndirilir. Uyğun olaraq belə qiymətləndirmə aktiv istifadənin digər mümkün psixoloji və sosial-psixoloji aspektlərinə də şamil edilir.

İkinci tip hipotezin – komplemetarlıq hipotezinin əsasında isə belə bir müddəa dayanır ki, internet-kommunikasiya nəinki insanın sosial gerçəkliyinin müxtəlif “defisitlərini” kompensasiya etmir, sadəcə müəyyən şəxsi atributları yenidən qurmağa prinsipial yeni imkanlar verir. Belə fərziyyələr o qədər də çoxsaylı deyil və tədqiqatlarda o qədər də əksini tapmayıb. Ümumiyyətlə, belə fərziyyələr iki tipdə olur: şəxsiyyətin tələbat-motivasiya sferasına müraciət edən və mənlilik sferasına müraciət edən fərziyyələr. Birinci fərziyyə nöqtəyi-nəzərinə internet-kommunikasiya insana tələbat-motivasiya sferasının dinamikası kontekstində yeni imkanlar vermir, sadəcə idrak fəaliyyəti üçün yeni motivasiya verir. İkinci traktovka isə internet-kommunikasiyanın identiklik nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla təhlili ilə əlaqədardır.

Beləliklə, informasiya sosiallaşma ilə bağlı yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq müəyyən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

-müasir gənclərin informasiya məkanına, ilk növbədə internet sosial şəbəkələrində kommunikasiya proseslərinə aktiv qoşulması onlarda bu yaş üçün, cins, yaşayış məskəni və sosiallaşma institutlarının dəyişməsi ilə bağlı olan ənənəvi sosiallaşma xüsusiyyətlərini aradan qaldırır;

-bu yaşda olan əksər istifadəçilər üçün sosial şəbəkələrdə kommunikasiyanın səciyyəsi real ünsiyyətin analoji səciyyəsi ilə üst-üstə düşür ki, bu uyğun yaşda virtual və real kommunikasiyanın getdikcə güclənən qarşılıqlı əlaqəsi haqqında danışmağa imkan verir;

-gənclərin psixoloji sağlamlığının tədqiq edilmiş parametrlərinin böyük əksəriyyəti sosial şəbəkələrdə kommunikasiyanın xüsusiyyətləri ilə əlaqəli deyil; burada yalnız tənhalıq yaşantısı və dostcasına ünsiyyətin harmonik tezliyi istisna təşkil edir.

Cəmiyyətin ən zəruri mövcudluq şərtlərindən biri ünsiyyətdir. Demək olar ki, ünsiyyətsiz cəmiyyət yoxdur. Onun forma və növləri fəvqəladə dərəcədə çoxobrazlıdır: ictimai nəqliyyatda replikalarla təsadüfi və anonim mübadilədən tutmuş yaxın insanla ürək və səmimi söhbətə qədər.

Ünsiyyəti müxtəlif bölgələr əsasında təsnif etmək mümkündür. Burada əsas diqqət çəkilən məqam onun tarixən dəyişməsi, ictimai inkişafın fərqli mərhələlərində müxtəlif forma və növlərlə təzahür etməsidir.

Əvvəlcə ünsiyyətin nə olmasına diqqət yetirək. Ən geniş, fəlsəfi anlamda ünsiyyətə belə tərif verilir: “Ünsiyyət insanlar arasında (əsasən birbaşa) qarşılıqlı təsirdir.”(1, 131) Bilavasitə psixologiyaya aid ədəbiyyatda ünsiyyətə verilmiş nisbətən geniş tərif belədir: “iki və ya daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.”(2, 502)

Müasir psixologiya ünsiyyətin üç tərəfini – kommunikativ, interaktiv və perspektiv tərəflərini xüsusi qeyd edirlər. Bizi bu məqalədə əsasən birinci tərəf – kommunikativlik maraqlandırır. Kommunikativlik isə ünsiyyətin informasiya mübadiləsi kimi səciyyələndirilir. Informasiya mübadiləsində baş verən keyfiyyət dəyişikləri isə informasiya inqilabı anlayışı bilavasitə səciyyələndirilir. Ə.Rüstəmovaya görə “informasiya inqilabı informasiya emalı sahəsində əsaslı çevriliş nəticəsində ictimai münasibətlərin dəyişməsi kimi başa düşülməlidir.”(3, 11) Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar bəşər sivilizasiyasının öz tarixində beş informasiya inqilabının baş verməsini qeyd edirlər: dilin meydana gəlməsi; yazı; kitab çapı; teleqraf, radio və televiziya; kompüterin yaranması. Hər bir inqilabın baş verməsindən sonra ünsiyyət müxtəlif formaya malik olmuş və fərqli mahiyyət daşıyıb.

Bizim əsas məqsədimiz virtual gerçəklikdə baş verən ünsiyyətin psixoloji aspektlərini araşdırmaq olduğu, onun isə əsas etibarilə kompüter texnologiyaları vasitəsilə formalaşdığını nəzərə alaraq, kompüter inqilabından sonrakı dövrdə baş verən ünsiyyət üzərində dayanacağıq.

Dünyanın sürətlə dəyişməsi insanın dünyanı anlamasını da dəyişdirir. Son 30-40 il ərzində yeni “post-qeyri-klassik” adlandırılan psixologiya yaranıb; elmdə yeni, sinergetika, ekologiya və s. kimi yanaşmalar meydana gəlib; yeni-yeni peşələrin meydana gəlməsinə səbəb olan və insanın praktiki fəaliyyətinin bir çox növlərini dəyişən informasiya texnologiyaları yaranıb.

Elmin inkişafının müasir mərhələsi üçün mürəkkəb, çoxölçülü obyektlərin tədqiqinə dönüş xarakterikdir. Belə bir dönüş, özündə bir çox elm və elmi istiqamətləri birləşdirən və mürəkkəb obyektlərin tədqiqinə yönələn bir sıra fənlərin birgə fəaliyyəti çərçivəsində mümkün olmuşdur. Belə elmi-nəzəri fənlər komplekslərindən biri də özündə mühəndis, fəlsəfə, psixoloji, kulturoloji və digər elmi istiqamətləri birləşdirən virtualistika olmuşdur. Virtualistika XX əsrin 80-90-cı illərində yaranmış və xüsusilə psixologiya qarşısında bir sıra mühüm məsələlər qoyan virtual gerçəkliklə əlaqəli çoxsaylı problemlərin həlli ilə məşğul olmuşdur.

“Virtual gerçəklik” anlayışını iki aspektdə nəzərdən keçirmək olar:

1. Gerçək dünyanın kompüter modeli və yaxud imitasiya (onlara kompüter incəsənət əsərləri, dəbilqə, xüsusi eynək, trenajorlar və s. aiddir);
2. İnsanın məxsusi qərarlarını qəbul etdiyi və gerçəkləşdirdiyi, müəyyən tələbatlarını ödədiyi həyat fəaliyyətinin şərti mühiti.

Süni gerçəklik anlayışını elmi dövriyyəyə ilk dəfə amerikalı kompüter rəssamı Mayron Krüger 1960-cı illərin sonlarında daxil etmişdir. O virtual gerçəklik sahəsində tədqiqatların pioneri hesab edilir. Polşa yazıçısı, filosof və fantast Stanislav Lem isə “Texnologiyaların külliyyatı” adlı fundamental əsərində “fantomologiya” terminindən istifadə etmişdir. Bu əsərində o belə bir suala cavab axtarır: “zəkali vücudlar üçün onların yaşamalması olduğu, normal gerçəklikdən heç nə ilə fərqlənməyən, lakin başqa qanunlara tabe olan gerçəkliyi necə yaratmaq olar?”

İlk virtual gerçəklik sistemi 1977-ci ildə Massaçusets Texnoloji İnstitutunda yaradılmış “Aspenin kino xəritəsi” olmuşdur. Bu kompüter proqramı Aspen şəhərində gəzintini simulyasiya etmişdir. Virtual gerçək-liyin daha kamil və bu gün də müəyyən mənada standart hesab edilən modeli Den Sendin, Tom de Fanti və Karolina Kruz-Neyra tərəfindən yaradılmışdır. Onlar “The Cave” adlanan virtual mağara yaratmışlar. Bu mağarada tamaşaçı stereoskop – eynəklər taxmaqla süni üçölçülü gerçəklik mühitinə düşürdülər. İlluziya o qədər səhih olur ki, bu mühitə daxil olan insan hətta virtual predmetlərə toxuna bilir.(4)

Beləliklə, ilk əvvəl virtual gerçəklik dedikdə süni, yaxud elektron gerçəklik, yaxud texniki vasitələrlə yaradılmış dünya başa düşülürdü. Belə bir dünya insana onun duyğuları vasitəsilə: görmə, dadbilmə, iybilmə və s. vasitəsilə ötürülür.

Hal-hazırda virtual gerçəklik texnologiyaları insan fəaliyyətinin layihələşdirmə və dizayn, faydalı qazıntıların hasilatı, hərbi texnologiyalar, tikinti, marketinq və reklam və s. kimi müxtəlif sahələrində tətbiq edilir. Bu gün dünyaya virtual texnologiyaları bazarının həcmi il ərzində 15 milyard dollara çatır.

Virtual gerçəkliyin psixoloji problemləri ilə məşğul olan və “virtual psixologiya” kimi elmi cərəyanın banisi rus psixoloqu N.A.Nosov olmuşdur. 1990-cı ildə yazdığı “Pilotun səhvi: psixoloji səbəblər” adlı əsərində o, təyyarəçilərin səhvlərinin virtual mexanizmlərini tədqiq etmişdir.

Ümumiyyətlə, ənənəvi təbii-elmi anlamda gerçəklik “ətrafımızdakı maddi dünyanın məcmusu olub, hiss üzvlərimizlə qavranılır və bizim şüurumuzdan asılı deyil.” Yəni bu baxımdan gerçəklik obyektiv varlıq kimi müəyyənləşdirilir. Deməli, kompüter vasitəsilə yaradılan “varlıq” bura daxil olmur. Problem ondadır ki, virtuallıq həm gerçək mövcud olan (obyektivlik), həm də xəyalidir (təxəyyüldə olan). Bu baxımdan “əslində olan” gerçəkliyi natural gerçəklik, “şüurda olan” gerçəkliyi isə virtual gerçəklik adlandırırlar.

Burada zəruri bir qeyd edək. Virtual gerçəklik yalnız kompüter epoxasının törəməsi deyil. Əgər “virtual” (lat. virtus – potensial, mümkün) sözünün mənasına müraciət etsək, bütün yazılı ədəbiyyatı da virtual adlandırmaq olar. Hər bir niyyət virtual gerçəklikdir. Belə ki, hər hansı maşının layihəsi, görüləcək işin planı virtual gerçəklikdir. Belə demək olar ki, natural gerçəklik virtual gerçəkliyin təcəssümüdür. Daha dəqiq, natural gerçəklik şüur məhsulunun təcəssümüdür. (5)

Hal-hazırda insanın həyat fəaliyyətini çətin ki, kompütersiz təsəvvür etmək olar. Müasir cəmiyyətdə informasiyalaşdırma və kompüterləşdirmə daha böyük sürət götürmüşdür. Kompüterlər insan həyatının bütün sahələrinə daxil olur. Bununla birlikdə yeni texnologiyalar insanın ayrı-ayrı sahələrdəki davranışını yox, onun psixi proseslərinə təsir göstərməklə bütün insan fəaliyyətini dəyişir.

İnsanın yeni informasiya texnologiyaları (kompüterlər, proqram təminatı, yeni növ kütləvi informasiya vasitələri və s.) ilə ünsiyyəti nəticəsində fəaliyyətin yeni işarə sistemləri və vasitələri ilə vasitələnməsi baş verir. Kompüterləşdirmənin neqativ nəticələrinə həsr olunmuş müasir psixoloji tədqiqatlarda daha çox yeni vərdişlər, konkret hərəkətlər, ayrı-ayrı psixi proseslər tədqiqat predmetinə çevrilir. Buna misal olaraq, M.Koul, S.Peypert, O.K.Tixomirovun tədqiqatlarını göstərə bilərik. Eyni zamanda generalizasiya, şəxsiyyətin qlobal dəyişmələri kimi problemlərə az diqqət yetirilir. Bu mövzu ilə bağlı problemlər daha çox nəzəri planda öyrənilir, eksperimental tədqiqatlar az aparılır.(6)

Virtual psixologiya psixologiyada yaranmış yeni istiqamət olsa da geniş populyarlıq qazanmışdır. Bu ilk növbədə bizim həyatımızın daha çox sahələrinin texniki vasitələrlə, ilk növbədə kompüter və internetlə birbaşa bağlı olması ilə əlaqədardır. N.A.Nosovun verdiyi tərifə görə: “virtual psixologiya psixoloji virtual gerçəkliyi öyrənən elm sahəsidir.”(7, 396)

“İnsan - virtual gerçəklik” sistemində virtual psixologiya aşağıdakı problemlərlə məşğul olur:

- İnsanın müxtəlif virtual dünya və kibernetik məkanlarda psixi xarakteristikası;
- İnsanların fəaliyyətinə münasibətdə stereotip və qaydaları, bu fəaliyyətdə obyektlərin qarşılıqlı təsiri informasiyanın elektron daşıyıcıları ilə şərtlənir;
- Fəaliyyətin bu sahəsinin psixoloji mahiyyəti;
- Psixologiya, fəlsəfə, tarix, sosiologiya, kibernetika və etologiyanın qovşağında insan və cəmiyyətin davranışı.

Virtual psixologiya ümumpsixoloji metodoloji prinsiplərə əsaslanır və ümumi psixoloji metodologiya və nəzəriyyədən istifadə edir. Virtual psixologiyanın əsas fəlsəfi ideyası poliontiklikdir. Poliontikliyə görə insan psixikası ontoloji fərqli, bir-birinə gətirilməyən gerçəkliklərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Onu da qeyd etmək ki, daha çox gerçək görsənən virtual gerçəklik olan internet insanların məskunlaşdığı bir məkandır və onu insanlardan ayrı təsvir etmək qeyri-mümkündür. Virtual dünya insan tərəfindən və insan üçün yaradılıb. İnsanlar bu yeni dünyanın əsas meyarı və onun əsas sərvətidir. İnternet şəbəkələrində insanın fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə sosialdır və daha çox şəxsiyyətlərarası ünsiyyətlə bağlıdır. (8) Sosial şəbəkələr internet virtual gerçəkliyində insanların ünsiyyəti üçün əsas alətə çevrilmişdir.

XXI əsr bəşəriyyət üçün informasiya əsri olmuşdur. Sürətlə artan və inkişaf edən informasiya texnologiyaları insan və cəmiyyəti hər yerdə və bütünlüklə əhatə etməkdədir. İnsan və cəmiyyətin həyatının ənənəvi sosial və bioloji cizgiləri yeniləri ilə əvəzlənir. Eyni zamanda ictimai təşkilatlanmanın müxtəlif formaları əvəzinə tədricən yeni cəmiyyətin – informasiya cəmiyyətinin qaydaları gəlməkdədir.

XX əsrin ikinci yarısında yaranmasına baxmayaraq internetin artım tempi və inkişafı heyrətləndiricidir. 50 milyon auditoriya toplaması üçün radioya 38 il, televiziyaya 13 il, internetə isə cəmi 4 il kifayət etmişdir. Müasir cəmiyyətin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onda kompüter informasiya kommunikasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sistemlərinin sürətli inkişafıdır. Son illərdə bu sahədə, xüsusilə internetin yaranması isə keyfiyyət sıçrayışı baş vermişdir. Qeyd etmək ki, artıq internet fəvqəlböyük həcmli informasiyanın saxlanması və ötürülməsi vasitəsi yox, daha çox gündəlik gerçəkliyin və böyük miqdarda insanların həyat fəaliyyətinin yeni sferası olmuşdur. Nəticədə gündəlik vaxtlarının əhəmiyyətli hissəsini virtual məkanda keçirən kompüter şəbəkələri istifadəçilərinin yeni maraqları, motivləri, məqsədləri, qaydaları və ən əsası bu yeni məkana bilavasitə əlaqəli olan psixoloji forma və sosial aktivliyi yaranır.

İnsan və təbii dünya arasında hansısa vasitəçi-mühit yaranmışdır. Bu vasitəçi-mühit tədricən əsl gerçəkliyi əvəz edən öz-özünə kafi, müstəqil gerçəkliyə çevrilməkdədir.

Texnoloji şərh olunan “virtual gerçəklik” istisnasız olaraq texnogen fenomenlər sferasına aid olma statusunu itirir və “metaforik gerçəkliyə” çevrilir. Bu isə onu vasitəsilə postmodern dövrdə insanın üzləşdiyi və öyrənilməsi aktual olan sosial fəlsəfi, antropoloji və kulturoloji əhəmiyyətli gerçəkliklərin çərçivələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sürətlə inkişaf edən yeni kommunikasiya vasitələri ilə onların geniş auditoriyaya, xüsusilə bu vasitələrin əsas istifadəçiləri olan gənclərə təsiri arasında ziddiyyət yaranır. Xüsusilə gənclər, təhsil olan, peşəkar biliklərə yiyələnən tələbə-gənclər bir sıra səbəblərdən bugünkü internetin əsas auditoriyası olurlar. Yalnız internetdə yeni kommunikasiya formalarının kommunikativ münasibətlərin subekti olan gənclərin psixologiyasına təsiri hərtərəfli öyrənilmədən sonra bu formaların sonrakı inkişafının səciyyəsi haqqında mühakimə yürütmək olar.

Şəbəkə resursları içərisində onlayn sosial şəbəkələr əsas rol oynayır. Onlayn sosial şəbəkə üzvləri arasında ünsiyyət, fikir mübadiləsi və informasiya əldə etmək funksiyaları ilə yanaşı, son zamanlar informasiya idarəetmə obyektinə çevrilməkdədirlər. Yaxın gələcəkdə onlayn sosial şəbəkələrin əhəmiyyətli informasiya təsiri vasitəsi, o cümlədən şəxsiyyətin, sosial qrupların və bütövlükdə cəmiyyətin manipulyasiya məqsədi üçün alətə çevriləcəyi labüddür.

Ümumiyyətlə, sosial şəbəkə nədir? “Sosial şəbəkə termini “Mançester məktəbinin” nümayəndəsi sosioloq Ceyms Bornsın 1954-cü ildə yazdığı və “İnsan münasibətləri” toplusuna daxil edilmiş “Norveç ada kilsəsində siniflər və toplantılar” əsərində işlətməmişdir. O, hələ XX əsrin 30-cu

illərində ixtira edilmiş insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin sosioqromlar, daha doğrusu, vizual diaqramların köməyi ilə tədqiqinə yanaşmanı inkişaf etdirmişdir. Bu tədqiqat üsulunda ayrı-ayrı şəxslər nöqtələr, onlar arasında əlaqələr isə xətt şəklində göstərilmişdir. Sosiometriya –kolektivdə yolların paylanması aydınlaşdırılması üçün tətbiq edilən psixoloji metod isə bu yanaşmaya əsaslanmışdır. 70-ci illərdə isə sosial şəbəkələrin müasir təşkilinin elmi təməlini təşkil edən tədqiqatın sosioloji və riyazi metodlar kompleksi qəti şəkildə formalaşır.

Sosial şəbəkə - çoxsaylı istifadəçilərə malik olan interaktiv sayt olub onun məzmununu (kontent) istifadəçilər təşkil edir, bu istifadəçilər isə hansısa ayrıca insan haqqında müəyyən informasiya verə bilər və bu istifadəçinin akkauntu (səhifəsi) şəbəkənin digər istifadəçiləri tərəfindən tapıla bilər. (8, 21) Sosial şəbəkə sosial qrup, şəxslər, fərdlərdən ibarət qovşaqlar qrupundan təşkil olunan sosial strukturdur.

Sosial şəbəkə onlayn xidmət olub, müəyyən prinsiplər üzrə insanların birləşməsinə şərait yaratmaqla onlara rahat ünsiyyət və özünüifadə imkanı verir. Daha sadə şəkildə desək, sosial şəbəkə müəyyən maraqlar ətrafında bir-biri ilə tanışlıq quran insanlar birliyidir. İnternetdə sosial şəbəkə müəyyən qrupda insanların qarşılıqlı əlaqədə olduğu meydança, xidmətdir.

İnsanların ünsiyyət və kommunikasiyasına sosial şəbəkələrin təsiri mübahisəli məsələdir. Bir tərəfdən sosial şəbəkələr münasibətlər qurmağı gerçəkdən asanlaşdırır, yeni tanışlıq, dost axtarma, iş tapmaq imkanlarını genişləndirir. Digər tərəfdən isə sosial şəbəkələrdə ünsiyyət istifadəçilərin gerçəklikdən uzaqlaşması, ailə ilə ünsiyyətdən çəkilməsi kimi problemlər yaradır. Bunun əvəzində istifadəçi öz vaxtının böyük bir hissəsini kompüter arxasında keçirir ki, bu da canlı ünsiyyətin azalmasına səbəb olur.

Müasir cəmiyyətdə fərd yeniyetməlik yaşlarında kütləvi informasiya vasitələrinin təsirinə daha çox məruz qalır. Bu da öz növbəsində onun şəxsi qaydalarının dəyişməsinə deformasiyasına səbəb olur.

Bir sıra tədqiqatçılar sosial şəbəkələrin neqativ cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bir çox hallarda istifadəçilər şəxsi akkauntlarında öz haqlarında çoxlu informasiya verir, şəkillərini yerləşdirirlər. Bu isə müəyyən təhlükələr törədir, belə ki, onun öz haqqında kifayət qədər informasiya verməsi sonradan öz əleyhinə çevrilə bilər.

Daha aktual problemlərdən biri də sosial şəbəkələrdən asılılıqdır. İnteraktiv resurslardan asılılıq adı kompüter oyunlarından asılılıqdan daha güclüdür. Belə ki, xüsusilə gənclər öz virtual dostlarının səhifələrinə göz gəzdirmək, müəyyən kommentlər yazmaq, şəbəkədə yazışmaqla daha çox vaxt itirirlər. Beləliklə, sosial mediadan asılılıq özünü iki formada təzahür etdirir: istifadəçi onlayn məkanda ondan kənarında olduğundan daha çox vaxt keçirir; əgər istifadəçinin əsas yaşantıları (sevinc, həyəcan, kədərilmə) virtual məkanda gerçəkləşirsə, daim şəbəkəyə qoşulmaq arzusu, son məlumatları izləmək həvəsi baş qaldırır. Deməli, sosial şəbəkələrdə ünsiyyət bütövlükdə ünsiyyəti tamamlamayıb, canlı insanlarla birbaşa ünsiyyəti əvəzləyir.

Onu da qeyd edək ki, bu gün dünyaya milyarddan çox istifadəçi sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçib və onların böyük əksəriyyəti özünü onsuz təsəvvür etmir. Eyni zamanda sosial şəbəkələr sağlamlığa ziyan vurur, psixika pozuntularına yol açır, ailələr dağılır, karyeranı korlayır və ən nəhayət, insan üçün çox dəyərli olan vaxt itkisinə səbəb olur. Və bütün bunlar qlobal miqyasda gerçəkləşir.

Bu gün müasir gəncliyin bir sıra problemi mövcuddur. Onlardan biri də sosial tənhalıq hissidir. Nəticədə gənclər öz ünsiyyət sahəsini genişləndirməyə cəhd edirlər. Cəmiyyətin kompüterləşdirilməsi müasir kommunikativ şüurun formalaşmasının əsas amilidir. Bununla da gerçək həmsöhbətin virtual həmsöhbətlə əvəzlənməsi baş verir. Son nəticə olaraq həm virtual kommunikasiyanın, həm də sosial şəbəkələrin populyarlığı artır. Bu isə öz növbəsində gənclər arasında neqativ halların artmasına səbəb olur. Məhz bu baxımdan istər orta, istərsə ali məktəblərdə yeniyetmə və gənclər arasında maarifləndirmə işlərinin aparılması zərurətə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Çinar-çap, 2006, 620 s. (s. 134)
2. Андреева Г.М. Социальная психология. М., Аспект Пресс, 2004, 365 с. (с.269)
3. Маклюен М. Галактика Гутенберия. Становление человека пегатоюшего. М., Акоден. прескт, 2005
4. Шукова Г.В. Интенсивность цифрового опыта и возрастные особенности когнитивных процессов. Психологические исследования, 2013, 6(27), 6. <http://psystudy.ru>
5. Войскунский А.Е. Психология и Интернет. М., Акрополь, 2010
6. Birnie S.A. Psychological predictors of Internet social communication. Journal of Computer-Mediated Communication, 2002, 7(4)
7. Postmes T. Social influence in computer-mediated communication: the effects of anonymity on group behavior. Personality and Social Psychology Bulletin, 2001, 27(10), 1243–1254
8. Кузнецова Ю.М., Чудова Н.В. Психология жителей Интернета. М., Издательство ЛКИ, 2008

SUMMARY

Fuada Allahverdiyeva

TRANSFORMATION OF COMMUNICATION IN THE
PROCESS OF INFORMATIZATION

The article comments on the concepts of individual, individuality, personality, and clarifies the issue of socialization of personality.

In the science of psychology, factors affecting the development of personality are explained, the essence of the issue of communication in the information society is analyzed. The influence of computer technology on the communication of people, and the problems existed in this process have been analyzed and the need for educational work among young people is emphasized.

Key words: individual, individuality, personality, socialization, transformation, virtual reality

РЕЗЮМЕ

Фуада Аллахвердиева

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИНФОРМАТИЗАЦИИ

В статье откомментированы понятия индивидуум, индивидуальность и личность, привнесена ясность вопросу социализации личности. В науке психологии разъяснены факторы, влияющие на развитие личности, анализирована сущность вопроса общения в информационном обществе. Проанализировано влияние компьютерных технологий на общение людей, возникающие при этом проблемы и подчеркнута необходимость проведения просветительских работ среди молодежи.

Ключевые слова: индивидуум, индивидуальность, личность, социализация, трансформация, виртуальная реальность.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva
Məqalə daxil olmuşdur: 4 may 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

XAQANI İSMAYILOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:796

**FİZİKİ TƏRBİYƏ ÜZRƏ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏR
VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏRBİYƏVİ TƏDBİRLƏR**

Məqalədə tərbiyə üzrə fəaliyyət və şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Burada mühüm rol oynayan növlərindən biri kimi sinifdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyə işlərini göstərmək olar. Həmçinin məktəblilərin dərslə və dərslənkənar işlər zamanı hərəkət keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasından da söhbət açılır.

Açar sözlər: *Sinifdənkənar tərbiyə, ünsiyyət, praktik fəaliyyət, təlim prosesi*

Tərbiyə üzrə fəaliyyət və şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Burada mühüm rol oynayan növlərindən biri kimi sinifdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyə işlərini göstərmək olar.

Sinifdənkənar tərbiyə işləri tədrisdənkənar vaxtlarda şəxsiyyətin sosiallaşması üçün zəruri şərtlərin təmin edilməsi, onların müxtəlif növ fəaliyyətinin təşkili prosesidir. Bu növ işlər müəllimin müstəqil şəkildə tərbiyə tədbirləri, dərslə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsidir. Sinifdənkənar işlər fənn müəllimi, valideynlər və fəal şagirdlər tərəfindən aparılır.

Məktəbdənkənar tərbiyə işləri isə yetişən nəslin təhsil və tərbiyə sisteminin tərkib hissəsidir. Bu növ işlər şəxsiyyətin qabiliyyət və maraqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə tədrisdən (məktəbdən) kənar həyata keçirilən tədbirlərdir. Bu zaman idraki tələbatlar, ünsiyyət, praktik fəaliyyət, gücün bərpa edilməsi və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi işləri diqqətə çəkilir. Məktəbdənkənar işlər məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi ilə, yaşayış yerləri üzrə tərbiyə işlərilə və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri ilə sıx əlaqədədir.

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlər öz məqsəd, vəzifə, məzmun və metodikasına görə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu növ işlərin həyata keçirilməsində bir sıra prinsiplər özünü göstərir.

Hər şeydən əvvəl sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlər könüllülük prinsipi əsasında qurulur. Bu zaman şagirdlər öz maraqları əsasında məşğələ formasını seçir. Bu cəhət fakultativ məşğələlər, dərnlər, bölmələr və digər sinifdənkənar iş formaları, həmçinin məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri üçün xarakterikdir.

Təşəbbüskarlıq, müstəqillik (sərbəstlik), özfəaliyyət isə ikinci prinsip, tələbdir. Tərbiyə işinin gedişində şagirdlərin arzu və istəyi tam şəkildə nəzərə alınmalı, onların hərəkət fəaliyyəti və təşəbbüskarlığı yüksək dərəcədə təmin olunmalıdır ki, sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlərin keçirilməsi zamanı hər bir şagird müəyyən növ fəaliyyəti yerinə yetirə bilsin.

Fəaliyyətin oyun formasından, romantik rəmzlərdən, əyləncəlilik və emosional situasiyalardan istifadə edilməsi sinifdənkənar və məktəbdənkənar məşğələlərin nəzərə alınması vacib olan prinsiplərdir. Bu prinsiplər yüksək oyun priyomlarına ehtiyac olduqda daha geniş şəkildə istifadə edilir. Kiçik və orta məktəb yaş dövründə bu prinsip xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da vacib prinsiplərdən biridir. Bu cəhət sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlərdə istifadə olunan forma və metodlarda, tərbiyəçilərin və tərbiyə olunanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin xarakterində əks olunur.

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyəvi işlərdə aşağıdakı tələblərin nəzərə alınması da tövsiyə edilir.

- müəllim və məktəblilərin fəaliyyətinin üzvi əlaqəsi;
- tərbiyə işində məktəbin, ailənin və ictimaiyyətin fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması;
- könüllülük əsasında uşaqların dərnlə və bölmələrə kütləvi şəkildə cəlb olunması;
- uşaqların yaradıcılıq fəaliyyətinin xarakterini sərbəst, azad şəkildə seçməsi;
- kütləvi, qrup və fərdi tərbiyəvi iş formalarının biri-birilə uzlaşdırılması;
- uşaqların fəaliyyətinin, tərbiyə işinin səmərəli maarifləndirmə metodlarının əlaqələndirilməsi və uzlaşdırılması.

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyə işləri aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir:

1) fiziki tərbiyə üzrə biliklərin möhkəmləndirilməsi, zənginləşdirilməsi, dərinləşdirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi, özünütəhsil bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması;

2) şagirdlərin idmanın müxtəlif sahələri üzrə fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, meyl və həvəslərinin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi;

3) şagirdlərin asudə vaxtlarının, mədəni istirahətinin düzgün təşkil edilməsi;

4) müxtəlif tərbiyə istiqamətləri üzrə şagirdlərə tərbiyəvi təsirlərin artırılması;

5) idman və bədən tərbiyəsi – sağlamlaşdırıcı işlərə kütləvi maraq və adətlərin formalaşdırılması;

6) bədən tərbiyəsi dərslərində əldə edilmiş biliklərin, hərəkət bacarıq və vərdişlərin praktik fəaliyyətdə tətbiq edilməsi;

7) fiziki tərbiyə və idmanın şagirdlərin, valideynlərin, məktəblilərin yaşadıkları ərazidəki (mikrorayonda) əhalinin arasında geniş təbliğinə nail olunması;

8) şagirdlərin bədən tərbiyəsi və idman məşğələlərinə meyl və maraqlarının sistemli şəkildə aparılmasına nail olunması.

Sinifdaxaric tərbiyə işləri üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyəvidir: a) ciddi rəqlamentin mövcudluğu, tərbiyə işinin keçirilməsi metod və vasitələri, forma və məzmunun sərbəst şəkildə seçilməsi; b) pedaqoq-müəllimin böyük məsuliyyəti, tərbiyə fəaliyyətinin istiqamətinin müstəqil şəkildə işlənilib hazırlanması, onun məzmununun baza planı və proqramı əsasında formalaşdırılması; c) işin nəticələrinə nəzarətin olmaması, bu isə bir tərəfdən fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin çətinləşməsinə, digər tərəfdən işin təbii gedişinə, münasibət və əlaqələrin qeyri-formallığının aradan qaldırılmasına kömək edir; ç) valideynlərin sosial təcrübəyə cəld edilməsi üçün geniş imkanların yaranması ; d) sinifdaxaric vaxtlarda (fasillərdə, bayram və istirahət günlərində, təillərdə) keçirilməsi.

Sinifdənkənar fiziki çalışma məşğələləri üçün idman istiqaməti xarakterikdir. Əgər tədris prosesində gün rejiminin məşğələləri bir sinifə məxsus şagirdlərlə aparılırsa, sinifdənkənar məşğələlər müxtəlif siniflərin uşaqlarını əhatə edir.

Sinifdənkənar bədən tərbiyəsi və idman işləri müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu növ tərbiyə işləri özündə müxtəlif cür fəaliyyəti birləşdirir və şagirdlərin üzərində tərbiyəvi təsir imkanlarını genişləndirir:

Birincisi, sinifdənkənar müxtəlif növ fəaliyyət növləri uşağın fərdi qabiliyyətlərinin aşkar olunmasına kömək edir.

İkincisi, uşağın müxtəlif növ sinifdənkənar işlərə qoşulması onun şəxsi təcrübəsini zənginləşdirir, insan fəaliyyətinin müxtəlifliyi haqqında biliklərini artırır, uşağda zəruri bacarıq və vərdişlər formalaşır.

Üçüncüsü, sinifdənkənar tərbiyə işlərinin müstəqilliyi uşaqların müxtəlif növ fəaliyyətə marağının inkişafına kömək edir, fəal və səmərəli işə qoşulmasına və yaradıcı olmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, öz xüsusi fəaliyyətini müstəqil şəkildə qurmağa, asudə vaxtından istifadənin effektivinə zəmin yaradır.

Dördüncüsü, uşaqların müxtəlif növ sinifdənkənar iş formaları yalnız fərdi qabiliyyətləri üzə çıxartmır, həmçinin uşağı kollektivdə iştirak etməyə, digər yaşlıları ilə əməkdaşlıq etməyə, insanın, dostunun, yoldaşının qayğısını çəkməyə, özünü başqasının yerində görə bilməyə və s. köməklik göstərir. Hər hansı bir sinifdənkənar tərbiyə işi uşaqlarda yaradıcı, şüurlu, əməksevər, idmançı keyfiyyətlərinin yaranmasına xidmət edir.

Hazırda fiziki tərbiyə üzrə bir çox sinifdənkənar iş formalarından istifadə olunur ki, həmin formalardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Ekskursiyalar, gəzintilər, yürüşlər.

Sinifdənkənar işlərin bu formaları böyük təhsil və tərbiyə əhəmiyyətinə malikdir. Bu zaman uşaqlar təbiətin, doğma diyarın görməli yerləri ilə tanış olur. Bu tədbirlər uşaqların yerləş, qaçış və oyun, bədən möhkəmləndirilməsi kimi vərdişlər qazanmasına, özünəxidmət vərdişlərinin yaranması və möhkəmlənməsinə kömək edir. Ekskursiya, gəzinti və yürüşlər uşaq kollektivinin yaranması və möhkəmlənməsinə, dostluq və yoldaşlıq hissəsinin tərbiyəsinə müstəsna dərəcədə təsir göstərir.

Ekskursiyalar müəyyən təhsil məqsədlərinə malik olur və əvvəlcədən qeyd olunmuş mövzu üzrə həyata keçirilir. Gəzintilər isə konkret təhsil məqsədləri ilə yox, sadəcə təbiətin ağışında, açıq havada istirahət kimi təşkil olunur. Yürüşləri ekskursiyalardan fərqləndirən cəhət isə təhsil vəzifələrinin həyatı əhəmiyyətli məsələləri təşkil etməsidir. Məsələn, çadır qurmaq və orada “yaşamaq”, yemək hazırlamaq, çətinliyi bölüşmək və s.

Gəzinti və ekskursiyalar ibtidai məktəbin hər hansı bir təlim-dərs günü aparıla bilər. Bu tədbirlərə diqqətlə hazırlaşmaq lazımdır. Tədbirin keçirilməsi üzrə ətraflı plan işlənilib hazırlanmalı və tədbir buna uyğun keçirilməlidir. Planda tədbirin vəzifələri müəyyənləşdirilir, marşrut, istirahət yeri, məşğələ və oyunlar və s. məsələlər ətrafı şəkildə müəyyən olunur. İştirakçılar əvvəlcədən xəbərdar edilir. Bu zaman müəllim iştirakçıların hər birinin fiziki hazırlığını yoxlamalıdır. Qrupun hərəkət sürəti və marşrutun seçilməsi göstərilən cəhətlərdən çox asılıdır.

Müəllim gəzinti, yürüş və ekskursiyalar zamanı şagirdləri tədbirin məqsəd və vəzifələri, marşrutun istiqaməti və s. məsələlər haqqında məlumat verməlidir. Təchizat məsələləri yaxşı təşkil olunmalıdır. Uşaqlar mütləq isti yeməklə təmin olunmalıdırlar. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi işində çox mühüm məsələlərdən biri də sanitar-gigiyenik tələblərin gözlənilməsidir.

2. Əyləncəli oyunlar.

Əyləncəli oyunlar sinifdənkənar tədbirlərin ən sadə və kütləvi formasıdır. Bu cür oyunlar bir sinifin çox da böyük olmayan qrupundan təşkil olunur. Oyunların keçirilməsi, necə deyirlər, əvvəlcədən müəyyən olunmuş “oyun saatları”nda təşkil olunur və ümumi rəhbərlik müəllim tərəfindən həyata keçirilir. Əyləncəli oyunlar sinifdənkənar vaxtlarda və tətil dövründə aparılır. Uşaqların oyunlarda iştirakı üçün günün və saatin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman oyunların keçiriləcəyi yer - məktəb, yaxud meydançanın da dəqiqləşdirilməsi vacibdir. Oyunlar açıq havada, küləksiz və soyuq olmayan günlərdə təşkil olunmalıdır. Oyunların keçirilməsi yaşa və uşağın hazırlıq səviyyəsinə uyğun aparılmalıdır. Oyunlar uşaqların marağı və meyllərinə uyğun təşkil edilməli, onun məzmunu sadə şəkildə şərh olunmalıdır.

Oyunları yalnız müəyyən olunmuş, xüsusi saatlarda keçirməklə kifayətlənmək olmaz, həm də səhərlər, bayram və ekskursiya gəzintilərində də təşkil oluna bilər.

3. İdman yarışları.

İdman yarışları fiziki tərbiyə üzrə sinifdənkənar işlərin maraqlı və əyləncəli formalarından biridir. Bu cür yarışlar fiziki məşğələlər üzrə ev çalışmaları, kollektivdə fiziki mədəniyyət tərbiyəsini, uşaqların fiziki hazırlıq səviyyəsinin yüksəlməsini, uşaq kollektivinin birləşməsinə, onlar arasında bağlılığı təmin edir. İdman yarışları da, digər növ məktəbin ümumi illik planına daxildir. Tədris işinin başlanğıcında yarışların proqramı və müddələri, keçirilmə vaxtı dəqiq müəyyənləşdirilir.

İdman yarışlarının ən yaxşı vaxtı tətillərdə – qış, yaz, yay və payız tətillərində keçirilməsidir. İbtidai məktəbdə yüngül atletika, gimnastika üzrə yarışlar daha yüksək səmərə verir. Proqramda nəzərdə tutulan yarışlar üzrə oyunlar kimi mütəhərrik oyunların öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Mütəhərrik oyunlar üzrə yarışlarda bütün sinfi cəlb etmək mümkündür.

Orta və yuxarı siniflərdə idman yarışları siniflər üzrə, yaxud məktəblər arası keçirilməklə şagirdlərin fiziki və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına əsaslı təsir göstərir.

Yüngül atletika üzrə yarışlar da isə qaçmaq, tullanmaq, topu tutmaq və s. hərəkətlər icra olunur. Bu növ yarışları ilin bütün vaxtlarında meydança və zalda aparmaq mümkündür. Bu növ yarışların spartakiadalar şəklində təşkili yüksək səmərə verir.

4. Bədən tərbiyəsi dərnəkləri.

Fiziki tərbiyə üzrə dərnəklər məktəbin şagirdləri üçün təşkil olunur. Dərnəyin şərtləri və kəmiyyətinə asılı olaraq, iştirakçıların arzusuna görə hər bir sinif üçün ayrıca dərnək təşkil oluna bilər. Dərnəyin daxilində 20-25 olmaqla qruplar kompleksləşdirilir. Məşğələlər həftə ərzində iki-üç dəfə keçirilir. Keçirilmə müddəti 60-90 dəqiqə davam edir.

Məktəbdə dərnəklərin müxtəlif növlərindən istifadə olunur: 1) mütəhərrik oyunlar üzrə dərnəklər; 2) fiziki mədəniyyət tərbiyəsi üzrə dərnəklər.

Mütəhərrik oyun üzrə dərnəklər zalda, meydançalarda, dəhlizdə, tənəffüslərdə həftədə 2-4 dəfə təşkil oluna bilər. Oyunun müddəti 30-45 dəqiqə (ibtidai siniflər üçün), yuxarı siniflərdə 60 dəqiqə ola bilər.

Bu prosesdə elə mütəhərrik oyunlardan istifadə olunur ki, onlar iştirakçılar üçün tanış və maraqlı olsun.

Fiziki mədəniyyət üzrə dərnəklər qrup şəklində keçirilir, iştirakçıların istəyi ilə müxtəlif variantlarda təşkil oluna bilər. Sinifdən xaric işin bu növü şagirdlərin hərəkəti rejimini aktivləşdirir, şagirdlərin hərəkəti bacarıqlarını və fiziki mədəniyyət üzrə spesifik biliklərini genişləndirir, fiziki məşğələlər üzrə çalışmalara marağın artmasına kömək edir.

5. İdman bölmələri.

İdman bölmələri şagirdlərin müəyyən idman növündə məşğul olmaq istəyi, meyl və marağı əsasında yaradılır. İdman bölmələrinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir.

- şagirdləri sistemli olaraq idman məşğələlərinə cəlb etmək;
- şagirdlərin seçdiyi idman növü üzrə fiziki təkmilləşməsinə kömək etmək;
- şagirdləri sinifdən xaric yarışlara hazırlamaq;
- iştirakçıların yarışların hakimi olmaq və bu növ işlərə təlimatçı olmaq, göstərişlər vermək üçün bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmalarına nail olmaq.

Bölmələrdə yaşa görə (6-7, 8-9, 10-11, 12-13, 14-15, 16-17) qruplar yaradılır. Bu bölmələrdə cinsə görə (kişi-qadın) qruplarda fərqləndirilir.

Sinifdänkənar iş forması kimi “Sağlamlıq günü və idman”, “Bədən tərbiyəsi və idman bayramı”, “Məktəbdə bədən tərbiyəsi və idman həftəsi”, “Fiziki hazırlığa baxış” və s. tədbirləri də göstərmək olar.

“Sağlamlıq günü və idman” sinifdənxcaric iş forması ilk növbədə sağlamlıq istiqaməti, şagirdlərin hərəkəti rejiminin yüksəldilməsinə kömək məqsədilə təşkil olunur. Bu formanı digər sinifdənxcaric iş formalarından fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Tədbir kompleks xarakterlidir və əksər ixtisas fənni üzrə müəllimlərin, valideynlərin, sponsorların səylərinin əlaqələndirilməsini tələb edir;

2. Məktəbin bütün heyəti ilə açıq havada təşkil olunur və sağlamlıq - məişət və təhlükəsizlik məsələlərinin həllini tələb edir;

3. Fiziki tərbiyə üzrə demək olar ki, bütün iş formalarını özündə birləşdirir (turizm, yarışlar, səhər gimnastikası), şagirdlərin, müəllimlərin, sponsorların fiziki tərbiyə üzrə ciddi hazırlığını tələb edir.

İndiki şəraitdə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində əsas vəzifə sağlamlığın elmi şəkildə sistemini yaratmaq, yetişən nəslin fiziki tərbiyəsini formalaşdırmaq, uşaq idmanın inkişafı, fiziki mədəniyyətin və sağlam həyat tərzini təbliğ etməkdən ibarətdir. Fiziki tərbiyə sistemində şagirdlərin məktəbdänkənar iş formalarının yeri və rolu böyükdür. Bu növ tədbir formaları özündə bir neçə istiqaməti birləşdirir:

1. Uşaq-gənclər idman məktəblərində sistemli tədris – məşq məşğələləri, uşaq və gənclər yaradıcılıq saraylarında idman cəmiyyətləri, idman bölmələri və dərnəkləri;

2. Təlim – məşq məşğələləri, kütləvi bədən tərbiyəsi və sağlamlıq tədbirləri;

3. Yaşadığı yerlərdə, idman klublarında bədən tərbiyəsi məşğələləri və idman yarışları;

4. Mədəniyyət və istirahət parklarında, uşaq idman meydançalarında və digər külləvi istirahət yerlərində bədən tərbiyəsi və idman tədbirləri.

Məlumdur ki, şagirdlərin fiziki tərbiyəsi prosesində idman hazırlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fiziki inkişafını, intellektual qabiliyyətlərini və əxlaq keyfiyyətlərini, gələcək professional fəaliyyətə psixi-fiziki hazırlığını, idman fəallığını və hərəkəti mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsini, fiziki iş qabiliyyətlərini formalaşdırmaq məqsədi ilə özlüyündə alt sistem olan məktəbdänkənar tərbiyəvi tədbirlərinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Məktəbdänkənar fiziki tərbiyə və idman işləri üzrə əhəmiyyətli formalardan biri uşaq idman məktəbləridir. Uşaq idman məktəbləri məktəbdänkənar tərbiyə müəssisəsi kimi rayon, şəhər təhsil şöbələri tərəfindən təşkil olunur. İdman məktəblərinin başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaqlara fiziki tərbiyə və idmanın inkişafı haqqında nəzəri biliklər verir, uşaqlar müxtəlif idman növlərinin tarixi haqqında geniş şəkildə məlumatlandırılır. Bu məktəblərdə uşaqlar bilavasitə idman texnikası, taktikası və metodikasına da yiyələnirlər ki, bu da onların məktəbdə qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişlərinin daha da zənginləşməsi və dərinləşməsinə kömək edir. Məktəbdə verilən nəzəri biliklər uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq iki istiqamətdə aparılır.

İdman məktəblərində pedaqoq-məşqçilər iştirakçıların maraq və meyllərini nəzərə alır, onların hər hansı hərəkətə şüurlu yanaşmalarına xüsusi səy göstərirlər. Şagirdlərin məşğələ zamanı hər bir hərəkətini ölçüb-biçməsinə, ən incə detallara diqqət yetirməsinə, səhvlərini düzəldə bilməsinə, texniki ustalığının təkmilləşdirməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu məktəblərdə ixtisas üzrə ədəbiyyatın öyrənilməsi, müəyyən mövzular, texniki elementlərlə bağlı soraq-məlumat kitabları ilə tanışlıq da nəzərdə tutulur.

Uşaq yaradıcılıq birliyi və mədəniyyət evlərində bədən tərbiyəsi və idman tədbirləri də məktəbdänkənar tədbirlər kimi əhəmiyyətli formadadır. Burada ayrı-ayrı idman nözləri üzrə bölmələr fəaliyyət göstərir.

Uşaq yaradıcılıq birliklərində və mədəniyyət evlərində müxtəlif gimnastika işləri, bədən tərbiyəsi bayramları keçirilir. Bu yaradıcılıq birliklərində maraq doğuran cəhətlərdən biri görkəmli idmançılarla görüşlərin təşkili, idman ustaları ilə müəyyən problem haqqında söhbət və müzakirələrin keçirilməsidir. Yaradıcılıq birliklərinin iş xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, digər məktəbdänkənar müəssisələrdə uşaqlarla aparılan işlərə metodik köməyin göstərilməsidir.

İstirahət və mədəniyyət parklarında da bədən tərbiyəsi və idman üzrə bəzi işlər təşkil edilir ki, burada fərdi və kollektiv məşğələlər, oyunlar keçirilir. Uşaqlar parklardakı qurğulardan, avadanlıqlardan istifadə edərək qrup şəklində məşğələlər keçir, rəqslər ifa edirlər.

Məktəbdänkənar iş forması kimi mənzil-istismar sahəsində, bələdiyyə idarələrində bədən tərbiyəsi üzrə bölmələrin fəaliyyəti də diqqətəlayiqdir. Təcrübə göstərir ki, uşaqların fiziki tərbiyəsi o zaman səmərəli ola bilər ki, aşağıdakı şərtlərə əməl edilsin:

a) uşaqların yaşadıkları ərazidə bədən tərbiyəsi sağlamlıq və külləvi – idman işlərinin idarə edilməsinin vahid sistemi olsun;

- b) bədən tərbiyəsi – sağlamlıq, kütləvi – idman işlərinin keçirilməsində bədən tərbiyəsi təşkilatları, bədən tərbiyəsi - sağlamlıq üzrə təhsil orqanlarının iştirakı təmin edilsin;
- c) şagirdlərin bədən tərbiyəsi və idman üzrə işlərini əmək və ictimai faydalı fəaliyyətə daxil edilsin;
- ç) bədən tərbiyəsi və idman üzrə təbliğat işi genişləndirilsin;
- d) bədən tərbiyəsi və idman üzrə məşğələlər (tədbirlər) üçün maddi baza yaradılsın;
- e) bədən tərbiyəsi üzrə iştirakçıların (uşaqların) tibbi – pedaqoji nəzarəti təmin edilsin.

Məktəblilərin yaşayış yerlərində bədən tərbiyəsi ilə müxtəlif təşkilatlar – inzibati, ictimai, pedaqoji və s. məşğul olurlar. Məktəblilərin bədən tərbiyəsi – sağlamlıq işlərinin əsasında xüsusi avadanlıqlarla təchiz olunmuş uşaq meydançaları durur ki, bu işdə mənzil – istismar idarələri xüsusi rol oynayır.

Beləliklə, qeyd edək ki, bu gün sinifdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri fasiləsiz təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi uşaqların istedad və qabiliyyətlərinin inkişafına, onların maraq və meyllərinə, mənəvi tələbatlarına və professional özünü müəyyən etmə ehtiyaclarına istiqamətlənmişdir. Fiziki tərbiyə üzrə sinifdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə tədbirləri məktəb təhsili kimi yetişən nəslin ahəngdar inkişafına, fiziki və mənəvi kamilliyinə xidmət edir, gənc nəslin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, vətənin müdafiəsi işinə hazırlayır, onların sağlam həyat tərzinə qoşulmalarının başlıca faktoruna çevrilir.

Sual və tapşırıqlar.

1. Sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlər anlayışlarının mahiyyətini izah edin.
2. Sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlərin əsas vəzifələri hansılardır?
3. Sinifdənkənar iş formaları kimi ekskursiya, gəzinti və yürüşlərin fərqli cəhətlərini izah edin.
4. Məktəbdə fəaliyyət göstərən idman bölmələrinin təsvirini verin.
5. Məktəbdənkənar iş formaları hansılardır?
6. İdman məktəblərinin xüsusiyyətlərini şərh edin.
7. “Yaşayış yerlərində uşaqların fiziki tərbiyəsi üzrə iş” mövzusunda referat hazırlayın.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev H.H, Hüseynov C.C. Azərbaycan uşaq mütəhərrik oyunları, Bakı, 1989
2. Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2013-2020-ci illər üzrə milli strategiyanın layihəsi, 30 yanvar 2013-cü il
3. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 2002

SUMMARY

Khagani Ismayilov

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

AND OUT-OF-SCHOOL EDUCATIONAL ACTIVITIES ON PHYSICAL EDUCATION

The article deals with the implementation of educational activities and personal development in different ways. Extracurricular and extracurricular activities can be cited as one of the most important types of these activities. The article also studies the formation of students' motor skills in class and during extracurricular activities.

Key words: communication, practical activity, learning process, extracurricular education

РЕЗЮМЕ

Хагани Исмаилов

ВНЕКЛАССНЫЕ РАБОТЫ ВНЕШКОЛЬНЫЕ ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ

В статье обосновывается, что воспитательная деятельность и развитие личности осуществляются по-разному. Внеклассное и внешкольное воспитание можно назвать одним из видов, которые играют здесь важную роль. Также ведутся разговоры о формировании двигательных навыков у учащихся в классе и во время внеклассных занятий.

Ключевые слова: внеклассное воспитание, общение, практическая деятельность, процесс обучения.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva
Məqalə daxil olmuşdur: 7 may 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

HÜZÜRƏ HACIZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:373

**İNTERAKTİV TƏLİM METODU İLƏ KEÇİRİLƏN DƏRSLƏRİN
MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Interaktiv təlim metodunun mərhələləri yəni-problemin qoyulması, tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, informasiyanın müzakirəsi, nəticə-ümmümləşdirmə, yaradıcı tətbiqetmə, refleksa və ya qiymətləndirmə təlimin təkmilləşməsinə zəmin yaradır. Bu zaman şagirdlərin yaddaşı yeni elmi biliklərlə zənginləşir, həm də təfəkkürün inkişaf etdirilməsi əsasında biliklərin müstəqil əldə edilməsi və tətbiqi, həmçinin şagirdlərin bacarıqları, müxtəlif qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması təşkil edilir.

Açar sözlər: yeni təlim texnologiyaları, interaktiv təlim metodu, mərhələlər, dərslər, müəllim, şagird, bilik

Təlim prosesinin mahiyyəti, təlim metodlarının məzmunu ictimai şərait inkişaf etdikcə dəyişdiyindən, Azərbaycan Respublikası azad, müstəqil inkişaf yoluna keçdikdən sonra inkişafın xarakterinə uyğun olaraq, təlim metodları da forma və məzmunca yeniləşməyə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı yeni təlim metodlarından, təlim texnologiyalarından istifadənin elmi, pedaqoji- psixoloji əsaslarının işlənilməsinə əsas problem kimi qarşıya qoymuşdur. Təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəldən əsas amildir.

Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı edər, şagirdləri, əsasən, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilirlər. Yeni təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini prof. Ə.Ə. Ağayev belə göstərir: "...dərslər tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillik güclənir".

Məlum olduğu kimi, interaktiv təlim metodları ən yeni texnologiyalardan biri sayılır. Təlim texnologiyası deyəndə pedaqoji prosesdə təlimin ən yeni və ən səmərəli metodlarından, priyom, tərz və vasitələrindən istifadə etməklə yüksək elmi-intellektual səviyyəyə və nümunəvi mənəvi-əxlaqi normalara malik olan şəxsiyyətin yetişdirilməsi nəzərdə tutulur. "İnteraktiv" latın sözü olub, iki mənada təqdim olunur. Birincisi "intero" şəklində, yəni "daxili", "içəri" mənasında, ikincisi isə "inter-naşın" şəklində yəni "ara", "qarşılıqlı əlaqə", "dialog" "beynəlxalq" mənasında işlədilir. "Aktiv" və ya "akt" sözü isə beynəlxalq status almış "aktivləşin" sözündən olub, "fəaliyyət", "fəal", "fəallıq", "fəallaşmaq" mənasında işlədilir. "İnteraktiv" "qarşılıqlı əlaqə", "anlaşma", "əməkdaşlıq", "dialog" deməkdir. Bu prosesdə hər iki tərəfin fəallığı mühüm yer tutur. Bu fəallaşma adi və normal fəallaşma kimi deyil, çevik və dinamik fəallaşma kimi başa düşülür. Bu prosesdə hər bir şagirdin öz müstəqil fikri, düşüncəsi və ideyası olur və hər bir zəif şagird də fəallaşır. Bütün bunlar da, heç şübhəsiz, təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə, təkmilləşməsinə bilavasitə təsir göstərir, şagirdlərin mənimsəmə keyfiyyətini artırır. İnteraktiv təlim bilik, bacarıq, təcrübə və vərdislərə yiyələnməyə, cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual təfəkkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir.

İnteraktiv təlim metodu ilə keçirilən dərslər bir neçə bir-birilə üzvi şəkildə bağlı olan mərhələlərdən ibarətdir. Həmin mərhələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: Dərsin I mərhələsi – "Motivasiya, probleminin qoyulması" adlanır. Hər bir dərslərin əvvəlində tədqiqatı başlamaq üçün

problem müəyyənləşdirmək lazımdır. Yəni mövzu ətrafında problem qoyulmalıdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları da yoxlamaq üçün ilk növbədə tədqiqat sualları formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə aparan bələdçi, “yolgöstərən ulduz” rolunu oynayır. İnteraktiv təlimin ilk mexanizminə əsasən məhz problemin olması şagirdlərin idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur. Bəs nə üçün biz dərslərin bu mərhələsini motivasiya adlandırırıq? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici, təhrikedici qüvvədir. Motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı fəal dərslərdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir. Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmənin sərbəstliyi və müstəqilliyidir: Uşaq öz fikrini “Zənnimcə...”, “Mənə belə gəlir ki...”, “Mən belə hesab edirəm ki...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir. Dərslərin II mərhələsi – “Tədqiqatın aparılması” adlanır. Problemin həlli üzrə irəli sürülən fərziyyələr təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edən biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna – şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışmalar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır. Bunun üçün problem fərziyyələrlə həll edilməyə başlayır. Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün sinflə bircə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və ya fərdi şəkildə aparıla bilər. Lakin interaktiv təlim anlayışının özü ənənəvi təlimdə tətbiq edilən frontal və ya fərdi formalarla müqayisədə daha fəal iş formalarının mövcudluğunu özündə ehtiva edir. Təlimin interaktiv xarakteri kiçik qruplarda və ya cütlük şəklində aparılan işlərdə daha qabarıq formada təzahür edir. Dərslərin III mərhələsi: “İnformasiya mübadiləsi” adlanır. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat – həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır. Dərslərin IV mərhələsi – “İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili” adlanır. Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün bilik, bacarıq və vərdislərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır. Dərslərin V mərhələsi – “Nəticə, ümumiləşdirmə” adlanır. Beləliklə, şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq: konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirməni aparmaq işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə (bu nəticə həmin suala cavab verir mi?) və irəli sürülmüş fərziyyələrlə (onların arasında düzgün olanı varmı?) müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Bu çox mühüm məqamdır. Dərslərin kuliminasiyasını bilikləri məhz uşaqların özləri axtarıb tapdıqları, kəşf etdikləri üçün onların duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir. Dərslərin VI mərhələsi – “Yaradıcı tətbiqetmə” adlanır. Biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Buna görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmə dərhal mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yolunu sona qədər, keçmək tələb olunursa, deməli, bu yolu keçmək lazımdır. Lakin son nəticədə yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin, bu halda həmin bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunar. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərslə məhdudlaşdırılmaya da bilər, yəni onun həyata keçirilməsi sonrakı dərslərdə də mümkündür. Dərslərin VII mərhələsi – “Qiymətləndirmə” və ya “Refleksiya” adlanır. Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşmək üçün vaxtında öz qüsurlarını və öz

nailiyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və nələrin kömək etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətini qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri məhz bu məqsədə xidmət etməlidir. Refleksiya – artıq başa çatmış prosesin şüurda inikasıdır. Təlim prosesinin refleksiyası biliklərin mənimsənilməsinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və dərinlən başa düşməyə imkan verən başlıca mexanizmlərdən biridir. Refleksiyayı həyata keçirmək üçün şagirdlərə onları yeni bilginin kəşfinə gətirib çıxarmış təlim hərəkətlərinin alqoritmini izləməyə kömək edə biləcək bir neçə sual vermək kifayətdir. Nəticədə şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini və komponentlərini, nailiyyət qazanmaq üçün amilləri dərk etmiş olur. Yuxarıda göstəriləyi kimi, interaktiv təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biri şagirdlərin müstəqil təlim, müstəqil özünüinkışaf, müstəqil düşünmə bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməsinə imkan yaratmaqdır. Dərs başa çatdıqdan sonra göstərilmiş fəaliyyətlərdən birini- qiymətləndirmə və ya refleksiyanı həyata keçirərkən müstəqil öyrənmə proseslərinin nəzərdən keçirilməsi və bunun nəticəsində öz öyrənmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bəzən qiymətləndirmə və refleksiyanı dərslərin müxtəlif mərhələlərinə daxil etmək olar, bunun özü də təlim prosesinin daha uğurla keçməsinə kömək edər. Şagirdlərin işi effektivlik dərəcəsinə görə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə qiymətləndirilə bilər və bu müxtəlif metodlarla və müxtəlif formalarla həyata keçirilə bilər. Lakin müəllim yadda saxlamalıdır ki, qiymətləndirmə ilk növbədə şagird üçün özünüqiymətləndirmə və özünənəzarət vasitəsi rolunu oynamalıdır. Özünüqiymətləndirmə vərdişlərini formaləşdirmaq məqsədilə bütün sinfin və müəllimin qarşısında şagirdlərin özlərinə qiymət verməsi təcrübəsindən, habelə qarşılıqlı qiymətləndirmədən istifadə etmək olar. Bundan əlavə, qiymətləndirmə meyarlar üzrə aparılmalıdır, yəni konkret meyarlara əsaslanmalıdır. Müəllim şagirdləri öncədən bu meyarlarla tanış edə və ya qiymət verməklə onu əsaslandırma bilər. İnteraktiv dərslərin mərhələlərinə müvafiq nəticələrin dəyərləndirilməsi: İnteraktiv metodla aparılan dərslərin quruluşunu ümumi, sistemli şəkildə qavramaq üçün və dərsləni apararkən onun məqsədə uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün müəyyən pedaqoji meyarlar da lazımdır. «Hər mərhələdə əsas hadisələr hansılardır?» və «Hər mərhələnin nəticəsində nə alınmalıdır?» sualları məhz bu meyarlar kimi çıxış edə bilər. Təlim prosesində fasilətasia qaydalarına əməl olunmalıdır ki, o qaydaları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Fikri təhrikətmə qaydaları:

Motivasiya mərhələsində şagirdləri dərslərin mövzusunun müəyyənləşdirilməsinə cəlb etməli;

Dərsə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü və elmi-tədqiqat vərdişlərini inkışaf etdirən tapşırıqları daxil etməli;

Qapalı suallardansa, açıq suallardan daha çox istifadə edilməlidir;

İştirakçılar tərəfindən ifadə olunan fikirləri anlamağa çalışmaq və öyrəndiyiniz, oxuduğunuz, yaratdığınız fikirləri zorla qəbul etdirmək olmaz;

Fasilətasia zamanı konkret misallardan, müqayisə və qarşılaşdırma, analogiya üsullarından istifadə etmək, istiqamət verməyən “kar” sualları az sayda verməyə çalışmaq lazımdır;

Mənaca yaxın olan yönəldici suallardan istifadə etməli, lakin bilavasitə yönəldici suallardan istifadə edilməməlidir;

İştirakçının deyə biləcəyi sözü və ya fikri onun əvəzinə ifadə etməməli, məndə əsas fikri müəyyən etmək və onu öz sözləri ilə ifadəsi, ümumiləşdirmə, öz fikrini ifadə və yenidən ifadə etmə bacarığı üzərində işlənməlidir. Öz fikirlərini daha dəqiq ifadə etməyə iştirakçıları təhrik etmək və onlara köməklik göstərmək lazımdır. Bunun üçün sərf edilən vaxta təəssüflənmək lazım deyil! Bu prosesi nüməyış etdirmək və iştirakçıların diqqətini buna cəlb etmək lazımdır.

İştirakçıların əvəzinə onların məhsulunu izah etməməli, digər iştirakçıların işinə öz fikir və münasibətlərini ifadə etməyə hər bir iştirakçıya imkan yaradılmalıdır.

İştirakçıların cavablarının formal dinlənilməsinə yol verilməməli, iştirakçıların əsas fikirlərini ümumiləşdirib, digərlərini onların şüuruna çatdırmaq lazımdır.

Fasilətasia zamanı iştirakçıların cavablarını dəqiqləşdirib şərh etməli (qiymətsiz, məzmununa görə), problemlə hallarda onların həllinə iştirakçılar cəlb edilməlidir.

Fasilitasiya zamanı psixoloji dəstəkləmənin qaydaları:

Müsbət dil ifadələrindən istifadə etmək, müzakirədə və qrup işində iştirak etmələrinə görə iştirakçılara minnətdarlıq bildirmək lazımdır (pozitiv münasibət və hörmət).

Danışanları diqqətlə dinləmək, hər bir iştirakçıya öz fikrini söyləməyə imkan yaratmaq lazımdır. Qrupun yalnız yüksəkdən danışan iştirakçılarını deyil, bütün qrupun iştirakçılarını diqqətlə dinləməyə hazır olmağı nümayiş etdirmək lazımdır (fəal dinləmə vərdişi).

İştirakçılarla birlikdə işləyib hazırlanan qaydalara riayət etmək lazımdır. Unutmaq olmaz ki, trening zamanı məşqçi davranış nümunəsi kimi çıxış edir.

İştirakçılara adları kimi müraciət etmək və onların gözlərinə baxmaq lazımdır (fərdi yönəlmə).

Konstruktivliyi dəstəkləyib qarşıdurmaya şərait yaradılmalıdır.

İştirakçıların fikirləri ilə səmimi maraqlanmaq lazımdır.

Yalnız liderlərin və ən fəalları yox, bütün iştirakçıların nöqteyi-nəzərinə eyni dərəcədə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Hər hansı bir fikirlərin qiymətləndirilməsinə, məzəmmət və lovğalığa imkan verilməməlidir.

Lazımsız olaraq qrupun işi qiymətləndirilməməlidir. Fasilitatorun qiyməti onun şəxsi fikrini əks etdirməli və qiymətləndirmə üçün yox, fasilitasiya üçün bir vasitə olmalıdır! O, iştirakçıların fikirləri ilə razı olmadıqda bunu onlarla müzakirə etməyi təklif etməlidir. Lakin fasilitator işi mütləq qiymətləndirməli olduqda, o bunu meyarlar əsasında etməlidir. Təşkilati dəstəkləmənin qaydaları:

1. Müzakirəni təşkil etdikdə yeni biliyi əldə etmək üçün hər kəsin fikrinin vacib ola bilməsini bütün şagirdlərə çatdırmaq lazımdır. Bunu həyata keçirmək üçün iştirakçıları aşağıdakı suallar vasitəsilə müzakirəyə cəlb etmək olar: “Bu haqda siz nə fikirləşirsiniz?”, “Kim razıdır, kim razı deyil?”, “Başqa cür bunu demək (və ya etmək) olardı mı?” və s.

2. Dərsdə öz fəaliyyətlərini planlaşdırmağı və təşkil etmək bacarığını formalaşdırmaq lazımdır;

3. Lövhdə və ya kağız üzərində qrup işi zamanı müəyyən edilən əsas halları qeyd etmək məqsəduyğundur. Unutmaq olmaz ki, qrup işinin nəticələri sonrakı mərhələdə məlumatın müzakirəsi üçün lazımdır (“körpülərin” quraşdırılması);

4. Öz razılığını və ya narazılığını ifadə etmək üçün şagirdlərə xüsusi işarələr təklif edilməli (məsələn, baş barmağın yuxarı və ya aşağı vəziyyəti) və onlarla müzakirə zamanı əks əlaqəni verməyə təhrik etmək lazımdır;

5. Disskusiya cəhdlərinin, artıq danışmağın, qeyri-adekvat və ya məqsəduyğun olmayan söhbətlərin qarşısı alınmalıdır. Bunun üçün iştirakçıyı mədəni surətdə dayandırıb ona öz fikirlərini qısa və məzmunə uyğun çatdırmaq qaydası xatırlatılmalıdır. Diskussiyanın lideri olmaq lazımdır.

Nəticə: Müəllim interaktiv təlimin mərhələlərini bilməklə və dərsdə tətbiq etməklə dərsin keyfiyyətini yüksəltmiş olur və həmçinin dərs həm müəllim və həm də şagirdlər üçün maraqlı və səmərəli olur. Problemin qoyulması, problemin həlli üçün tədqiqat aparılması, problemi həll edərkən yeni biliklərin əldə edilməsi, onların tətbiqi və nəticələrə varılması, nəticələrin qiymətləndirilməsi dərs prosesinin nailiyyətli bir şəkildə təşkil edilməsidir.

Xülasə: İnteraktiv təlim metodunun mərhələləri, yəni problemin qoyuluşu, tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, informasiyanın müzakirəsi, nəticə-ümumiləşdirmə, yaradıcı tətbiqetmə, refleksa və ya qiymətləndirmə təlimin təkmilləşməsinə zəmin yaradır. Bu zaman şagirdlərin yaddaşı yeni elmi biliklərlə zənginləşir, həm də təfəkkürün inkişaf etdirilməsi əsasında biliklərin müstəqil əldə edilməsi və tətbiqi, həmçinin şagirdlərin bacarıqları, müxtəlif qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması təşkil edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Ağayev, Y. Talıbov, A. Eminov, İ. İsayev. Pedaqogika. Bakı, 2006
2. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyaları dərslərdə. Şəki, 2006
3. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı, Elm, 2010
4. R.Hüseynzadə. Pedaqogika. Bakı, 2013
5. Ə. Paşayev, F. Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı, 2002

SUMMARY**Huzure Hajzade****STAGES AND SPECIFIC FEATURES OF LESSONS, CONDUCTED WITH AN INTERACTIVE TEACHING METHOD**

Stages of interactive learning methods, such as problem-solving, research, information sharing, negotiation of information, result-generalization, creative application, reflex or evaluation, improve training. At the same time, students 'memory is enriched with new scientific knowledge, as well as the independent acquisition and application of knowledge as well as the development of students' abilities and different abilities based on the development of thinking.

Key words: new learning technologies, interactive learning method, milestones, lesson, teacher, student, knowledge

РЕЗЮМЕ**Хузуре Гаджизаде****ЭТАПЫ УРОКОВ И ИХ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ, ПРОВОДИМЫХ ИНТЕРАКТИВНЫМ МЕТОДОМ ОБУЧЕНИЯ**

Этапы интерактивных методов обучения, таких как решение проблем, исследования, обмен информацией, обсуждение информации, обобщение результатов, творческое применение, рефлекс или оценка, улучшение обучения. В то же время, память студентов обогащается новыми научными знаниями, а также независимым приобретением и применением знаний, а также развитием способностей студентов и различных способностей, основанных на развитии мышления.

Ключевые слова: новые технологии обучения, интерактивный метод обучения, вехи, урок, учитель, ученик, знания

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 8 may 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NİLUFƏR HÜSEYNOVA

Bakı Slavyan Universiteti

nihuseynova12@mail.ru

UOT: 372.8:811.112.2

ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİNİN ÜMUMİDİDAKTİK ƏSASLARI

Didaktik oyun alman dilini öyrənməkdə azərbaycanlı şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almağın ən təsirli yollarından biri olmaqda davam edir. Oyun və öyrənmə arasındakı əlaqə yalnız məktəbdəki şagirdlər üçün deyildir: oyun bir şagirdin ikinci dərəcəli fəaliyyətinə çevrilir, uşaqların nitq inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində aparıcı element olmaqla uşaqların ümumi inkişafındakı rolu əvvəlki kimi vacibdir.

Açar sözlər: Alman dili, didaktik oyunlar, ümumididaktik əsaslar, idrak fəaliyyəti, kurikulum

Azərbaycan məktəbində alman dilinin tədrisinin başlanğıc mərhələsində didaktik oyunların təşkili və aparılması ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi problemi müasir cəmiyyətin tələbi kimi məktəbdə təliminin yenidən qurulması və ümumi özünüdərk etmə prosesində alman dili dərslərinin yeri və rolu zərurəti ilə bağlı olan sosial-pedaqoji bir məsələdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının orta məktəblərində tətbiq olunan fənn kurikulumunun da əsas qayəsi yeni nəslin təhsilinə töhfə verən fənlərin tədrisinin məzmunu və təşkilini yüksək standartlarla milli zəmində həyata keçirməkdir [1].

Odur ki, hazırda alman dilinin tədrisinin az səmərəli, son nəticəni təmin etməyən ənənəvi təlim sistemi – alman dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi praktiki mənimsənilməsi modeli yenidən işlənməlidir.

Bu global didaktik problemin alt sistemləri mövcuddur. Bunlardan biri və ən əsası bizim tədqiqatımızın obyektinə – Azərbaycan məktəbində təhsilin ilkin mərhələsində didaktik oyunların təşkili və keçirilməsinin alman dilinin səmərəli şəkildə mənimsənilməsi vərdişlərinin inkişafında mühüm vasitə rolunu yerinə yetirmək imkanlarının araşdırılması problemdir.

Didaktik oyunların sisteminin inkişafı və onların təhsil prosesində sistemli istifadə edilməsi doğma olmayan dilin tədrisinin linqvistik, psixoloji və linqvodidaktik əsasları əsasında ilkin məlumatları nəzərə almaqla aparılmasını tələb edir. Xarici dillərin, o cümlədən alman dilinin tədrisində dərslərdə didaktik oyunların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyun dili öyrətmək, danışmaq bacarıqları və vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Hər hansı bir başqa fəaliyyət növü kimi, oyun motivasiya edən bir səbəbdən (motivdən) başlayır, müəyyən bir məqsədi güdür, uşaq üçün başa düşülə bilən konkret bir məzmunla və icra hissəsinə - oyun fəaliyyətinə malikdir [3].

Əmək fəaliyyətindən fərqli olaraq, didaktik oyun son nəticələrə əsaslanmır. Oyunun motivi oyun hərəkətinin tərkibində, oyunun prosesindədir. Oyun şəraitində şagirdlərdə öyrənilən xarici dildə, belə halda alman dilində danışmaq üçün daxili motiv formalaşdırırlar.

Təlimdə oyun əyləncəli bir priyom olaraq təlimin motivi kimi idraki maraqların tərbiyəsi problemi ilə sıx bağlıdır. Oyun dilin təlimində şagirdləri nitq hərəkətinə stimullaşdıran biliklərin möhkəmləndirilməsi priyomlarını nəzərdə tutur. Bu tələblərə təkcə oyun anları deyil, həm də dərslərdə nitq vəziyyəti ilə cavab verir. Alman dilində bir çox oyunda nitq vəziyyətində olduğu kimi süni bir dil mühiti yaradılır və uşaqlar rahatlıqla iştirak edirlər. Həm oyun, həm də tədris nitq vəziyyəti ümumi xarakterə - əyləncəliyə malikdir. Hər iki iş priyomu şagirdləri ruhlandırır, onlarda emosional əhval-ruhiyyə yaradır.

Didaktik oyun həmişə uşaq fəaliyyətinin xüsusi bir forması olmuş və olacaq, tədris məqsədləri üçün oyun priyomundan bacarıqlı istifadəsi şagirdləri aktivləşdirir, dil bacarıqları və vərdişlərinin mənimsənilməsində çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Didaktik oyun dil təliminin, ibtidai nitq ünsiyyətinin, müəyyən bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üsulu və formasıdır. Didaktik oyun, həmçinin şagirdlərdə diqqətin, müşahidənin, yaddaşın formalaşmasına, əqli təfəkkürün, müstəqilliyin, təşəbbüskarlığın inkişafına kömək edir. Dərslərdə istifadə olunan didaktik oyunlar mühüm pedaqoji vəzifələri həll edir: yeni materialların öyrənilməsi, keçilmiş dərslərin təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi, təcrübədə dilə dair biliklərin istifadəsi və s. Əyləncəli elementlərin, oyun məqamlarının şagirdlərin ciddi tədris əməyinə daxil edilməsi qavrama prosesini daha məhsuldar edir.

Təlimin ilkin mərhələsində, yəni V-VII siniflərdə alman dili dərslərində didaktik oyunların keçirilməsi şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarını formalaşdırır və tədrisin kommunikativ istiqamətlərini təmin edir.

Təlimin didaktik metodlarından birincisi kimi oyunların əhəmiyyəti tamamilə uşaqların həyatında xüsusi bir hadisə kimi oyunun təbiətindən və mahiyyətindən irəli gəlir. Oyun müasir mövqelərdən nəzərdən keçirilərkən, onun mahiyyətini insanın əməkdaşlıq qabiliyyəti haqqında məlumatları özündə daşıyan davranışın sosial formalarının modelləşdirməsi və gücləndirməsində görməmək mümkün deyil. Oyun vəziyyəti hər bir iştirakçıdan müəyyən ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmağı tələb edir. Didaktik oyunlardan dərslərdə istifadə konsepsiyaların və anlayışların elementar təməlinin yaradılmasına yaxşı təsir edir, oxuya olan marağı və öyrənmə arzusunu həvəsləndirir və dəstəkləyir, uşaqların nitqinin inkişafına kömək edir. Oyun eyni zamanda zehni, estetik, mənəvi və fiziki tərbiyə üçün adekvat vasitədir. Oyun metodikaları şagirdlərin psixoloji gərginliyini aradan qaldırır, yorğunluğu azaldır. Lakin oyunun öz məqsədləri mövcuddur, geniş məlumat axını və güclü avtomatlaşdırılmış vərdiş və yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşması üçün səmərəli bir üsul kimi şagirdləri nitq fəaliyyətinə hazırlamaqdır. Tədris prosesində didaktik oyunların istifadəsi məktəblilərə ətraf mühitin təhlili və dünyadakı ayrı-ayrı hadisələrin alman danışq dilində möhkəmləndiril-məsinin mürəkkəb prosesini asanlaşdırır. Uşağa təlim vəziyyətində verilməsi çətin olan şeylər oyunda onun üçün həm əlçatan, həm də arzu olunandır.

Didaktik oyunların keçirilməsi dinləmə, oxu, danışq, yazı kimi nitq fəaliyyəti növlərinin, mürəkkəb psixoloji-linqvistik proseslərin baş verməsini sürətləndirməyə və asanlaşdırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, alman dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi güclü mənimsənilməsinin bilik və bacarıqlarının əldə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Şagirdlərin nəzarətini və özünü idarə etmək bacarıqlarını formalaşdıran didaktik oyunlar mövcuddur. Fərqli çətinlik dərəcələrinə malik alman dili materiallarına əsaslanan oyunlar müxtəlif səviyyəli biliklərə malik şagirdlərə təlimə fərqli bir yanaşma tətbiq etməyə imkan verir.

Mütəmadi şəkildə təşkil edilən və dərslərdə aparılan didaktik oyun şagirdlərin intellektual fəaliyyətinin inkişafına kömək edir, şagirdlərin alman dilində nitq fəaliyyətinin formalaşdırıldığı təbii tədris situasiyaları yaradır.

Azərbaycan VI-VII siniflərində alman dilinin tədrisində didaktik oyunlardan istifadə üzrə işin təşkili baxımından hazırkı tədris planı və dərslərin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onlar ümumilikdə alman dilinin tədrisi mühitinin yaradıldığı bir çox situativ mövzuları ehtiva edir. Məktəb təcrübəsi və apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bir dərstdə müəyyən bir mühitin yaradılması alman dilinin tədrisi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə atmosfer yaratmaq üçün ən uyğun və səmərəli vasitə məhz didaktik oyunların təşkili və keçirilməsidir.

Azərbaycan məktəbində təlimin ilkin mərhələsində didaktik oyunların təşkili və keçirilməsinin ümumididaktik əsasları barədə yazılanları ümumüləşdirərək, aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik:

- didaktik oyun alman dili dərslərində şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alan səmərəli formalardan biri kimi mühüm sosial-psixoloji amildir;

- məktəblərdə şagirdlər üçün yalnız oyun və təlim arasındakı əlaqələr dəyişir: oyun uşaqların psixoloji inkişaf səviyyəsini müəyyən edən aparıcı elementdən məktəblinin ikinci dərəcəli fəaliyyətinə çevrilir, lakin uşaqların psixoloji inkişafında onun rolu hələ də əhəmiyyətini itirmir;

- tədris fəaliyyəti məktəbdə uşağın əsas məşğuliyyət növü olsa da, idman, bədii və hətta əmək fəaliyyəti müasir uşaqlar üçün fakültətivdir, oyun uşaqların müstəqil fəaliyyətinin, demək olar ki, yalnız bir sahəsi olaraq qalır və bu aktı məktəbdə qiymətləndirməmək olmaz;

- həm özünütəşkil, həm sərbəstlik, həm müəyyən qaydalara könüllü tabe olmaq, həm ehtiraslarını və istəklərini idarə etmək bacarığı, həm digər uşaqlarla əməkdaşlıq təcrübəsi, bir sözlə, tədris işində belə çətinliklə yaranan hər şey artıq davranışın oyun tənzimlənməsi səviyyəsində mövcuddur və inkişaf edir. Uşaq öyrənmə vəziyyətində nəyisə çətinliklə mənimsəyirsə, oyunda bu onun üçün əlçatan, həm də arzuolunandır [2].

Alman dili dərslərində aparılan müşahidələr göstərir ki, müəllimin uşaq oyunları dünyasına müraciəti təkcə həmin sinif şagirdlərinin diqqətini çəkmir, eləcə də alman dilinin tədrisində yekun nəticənin effektivliyi üçün orta məktəbdə yuxarı siniflərdə də didaktik oyunlardan istifadə olunmasını aktuallaşdırır. Çünki didaktik oyunların istifadəsi dərs ilə maraqla işləməyi öyrətməyə, həvəslə öyrənməyə kömək edən, ən səmərəli metodlar, üsul və priyomların yollarını aktiv şəkildə araşdıran müasir məktəb üçün əhəmiyyətlidir.

Nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki olaraq reallaşdırılmış didaktik oyunlar sisteminin təbii şagirdlərin rəhbərliyi, yəni konkret dil situasiyası və şəraiti ilə bağlı olan nitq inkişafı üzrə mürəkkəb iş sistemi kimi səciyyələndirilsə də, bacarıqlı müəllimin gündəlik tədris fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Didaktik oyunların təşkili nümunəvi tədris və real vəziyyətləri, habelə öz məzmunu və strukturu ilə real ünsiyyət şərtləri ilə əlaqələndirilən mümkün tədris fəaliyyət növlərini ehtiva edir. Didaktik oyunların keçirilməsi bu prosesi daha da səmərəli edir. Bundan başqa, didaktik oyuna olan əsas tələb bu yaşdakı uşaqlara onun əlçatanlığı və dil təliminin mərhələsinə uyğun olmasıdır. Şagirdlər lazımi şərtləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər hazır olmalıdırlar. Digər tərəfdən ağır zəhmət tələb edən tapşırıqlar oyuna olan marağı azaldır.

İstənilən oyunun uyğun tempi və ritmini müşahidə etmək vacibdir. Sürətli temp şagirdlərin əksəriyyətinin geridə qalmasına səbəb olur, yavaş temp öz növbəsini uzun müddət gözləməyə, üzüntüyə, marağın itirilməsinə səbəb olur.

Didaktik oyun şagirdləri həyəcanlandırır, ona görə də dərslərin sonunda, xüsusilə də hər hansı hərəkətlə əlaqəli oyunların keçirilməsi çox məqsədəuyğundur. Ancaq oyunun bəzi növləri (sözün formalaşması, təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi) dərslərin istənilən mərhələsində istifadə edilə bilər.

Alman dilinin inkişaf etmiş tədris sisteminin səmərəliliyi yalnız nitq zamanı alman leksikasının incəliklərindən istifadə etməklə deyil, həm də şagirdlərin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə qiymətləndirilməlidir. Buna görə didaktik oyunların təşkili və keçirilməsi zamanı hər sinif üçün yalnız leksik minimum deyil, həm də ölkəşünaslığa dair mühüm nəzəri məlumatlar nəzərə alınmalıdır. Bu isə son mərhələdə şagirdin alman dilində şifahi və yazılı nitqinin daha sərbəst, daha asan olmasını təmin edir.

Didaktik oyunların təşkili və keçirilməsi dil təlim kursunun strukturlaşdırılmasına əsaslanmalı, eləcə də onun əlaqələrinin bir-birinə olan bağlılığını və bu işin hər bir hissəsində məqsədəuyğunluğunu təmin etməlidir.

Beləliklə, alman dili dərslərində didaktik oyunlardan istifadə probleminə ümumididaktik aspektdən nəzər salsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, didaktik oyunlardan istifadəyə dair işlənilmiş hazırlanmış təlim sistemi ona görə səmərəlidir ki, o:

- a) şagirdlərin alman dilində nitqini zənginləşdirir;
- b) onların ümumi nitq mədəniyyətini artırır;
- c) məntiqi tənqidi təfəkkürün formalaşmasına köməklik göstərir;
- d) Azərbaycan məktəbi şagirdlərinin idrak və nitq fəaliyyətini daha da aktivləşdirir.

Bu problem üzrə gələcək tədqiqatların perspektivi tədris vəsaitlərin və təlimatların hazırlanmasından, alman dilinin əsas dərslərindən əlavə, təlimat materialının müəllimin köməyinə

təqdim ediləcəyi və didaktik oyunların təşkili və aparılması üçün metodik təlimatlar, eləcə də Azərbaycan məktəbinin yuxarı siniflərində didaktik oyunlardan istifadə üçün elmi və metodik əsasların yaradılmasından, metodik təlimatlardan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013, 86 s.
2. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, Maarif, 1967, 115 s.

SUMMARY

Nilufer Huseynova

GENERAL DIDACTIC BASES FOR ORGANIZING DIDACTIC GAMES IN GERMAN LANGUAGE CLASSES

The didactic game continues to be one of the most effective ways to take into account the age characteristics of Azerbaijani students in learning the German language. The relationship between play and learning changes only for students at school: play becomes a secondary activity of a student, a leading element in determining the level of speech development of children, but its role in the overall development of children is still important.

Key words: German, didactic games, general didactic foundations, cognitive activity, curriculum

РЕЗЮМЕ

Нилуфар Гусейнова

ОБЩЕДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА ЗАНЯТИЯХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Дидактическая игра продолжает оставаться одним из наиболее эффективных способов учёта возрастных особенностей азербайджанских учащихся при изучении немецкого языка. Соотношение между игрой и обучением меняется только для учеников в школе: игра становится второстепенной деятельностью ученика, ведущим элементом в определении уровня речевого развития детей, но ее роль в общем развитии детей по-прежнему имеет важное значение.

Ключевые слова: Немецкий язык, дидактические игры, общедидактические основы, познавательная деятельность, куррикулум

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NƏRMİN İBRAHİMLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti
nermin.iskenderova.92@gmail.com

UOT: 373.(075)

TƏLİM MATERIALLARININ SEÇİLMƏSİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

Məqalədə tədris prosesində düzgün təlim materiallarının seçilməsindən bəhs edilir. Təlim materialları təlim prosesinin ən vacib komponentidir. Təlim materialı seçilərkən tələbənin yaş və bilik səviyyəsi ilə yanaşı, onun fənnə olan tələbatı, marağı və öyrənmə üsulları nəzərə alınmalıdır. Düzgün müəyyən edilmiş təlim materialı səmərəli öyrənmə prosesinin ən əsas göstəricisidir.

Açar sözlər: təlim materialı, bilik səviyyəsi, tədris prosesi

Hər bir tarixi dövrdə təhsilin məqsədi mövcud ictimai münasibətlərin xarakteri, konkret səviyyəsi və inkişaf perspektivləri əsasında müəyyən edilir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, şagirdə verilməli bilik, bacarıq və vərdislər, aşılmalı münasibətlər müəyyənləşdirilir. Təhsilin məzmunu onun qarşısında duran məqsədə çatmaqdan ötrü vasitə yerində çıxış edir. Elmin sistemi, təhsilin məqsədi və şagirdlərin imkanları qarşılıqlı əlaqədə təhsilin məzmununu müəyyən edir. Təlim təhsilin həyata keçirilməsi prosesidir, təlim materialının məzmunu ilə təhsilin məzmunu anlayışları eynigüclüdür. Təlim materiallarının əsas məzmununu məlumatlar, anlayışlar, prinsiplər, qaydalar, bacarıq və vərdislər təşkil edə bilər. Həmin məzmunun düzgün seçilməsi təlimin səmərəliliyi üçün zəruridir. Təlim materialları məzmunca dolğun, anlayışları dəqiq açacaq, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən təlim prosesinin məzmununa müəllimin fəaliyyəti, şagirdlərin fəaliyyəti və təlim materialının məzmunu daxildir. Təlim materialının məzmunu özündə başlıca olaraq dörd elementi-biliklər sistemini, bacarıq və vərdislər sistemini, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsini, münasibətlər sistemini əhatə edir. Bu dörd element qarşılıqlı münasibətə girərək bəşər təcrübəsinin zəruri hissəsini özündə saxlayan təlim materialının məzmununu əmələ gətirir. Təlim materialı seçilib sistemləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınır: 1. Elmin tarixi inkişafında anlayış, qanun, prinsiplər hansı ardıcılıqla əldə edilmişdirsə, tədris fənnində də həmin ardıcılıq əsasən gözlənilir; 2. Tədris fənninin məzmunu elmin nailiyyətləri baxımından müəyyən edilir; 3. Tədris fənninin məzmunu şagirdlərin əqli inkişafı baxımından formalaşdırılır. Təlim materialı şagirddə düşüncə qabiliyyəti ilə hazırcavablılığı birləşdirməyə kömək etməlidir. Bu iki keyfiyyət bir adamda birləşdikdə ecazkar bilik ən qiymətli, yeni bir keyfiyyəti, ağılı yaradır (Kant). Təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması onun, təlimin başlıca funksiyasıdır, təhsilləndirici vəzifəsidir. Təlim materialının məzmunu bu funksiyaya xidmət etməlidir. Həmçinin təlimin digər komponentləri kimi təlim materialının məzmunu tərbiyə və şagird şəxsiyyətinin inkişafı funksiyasına müvafiq gəlməlidir.

Keyfiyyətli dərsin təşkil edilməsi üçün məqsədin reallaşdırılmasına xidmət edən, dəqiq düşünülmüş təlim materialları və təlim tapşırıqları müəyyən edilməlidir. Müəllim dərsin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən, tələbələrin hazırlıq səviyyəsindən çıxış edərək öyrənilən materialın həcmi, çətinlik dərəcəsini, başlıca məsələlərini, fənlərarası əlaqə imkanlarını müəyyənləşdirməli, dərş zamanı məzmunun mənimsənilməsinə nail olmalıdır.

Tədris prosesinin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillər təlim materialının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Çoxlu sayda belə xüsusiyyətlər mövcuddur. Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar həmin xüsusiyyətlərin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Təlim materialını öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amil kimi mühüm bir xüsusiyyəti onun formasıdır. Adətən, təlim materialları müxtəlif formaya malik ola bilər. Forma etibarilə o, əşyavi, obrazlı, sözlü və simvolik

şəkildə ifadə edilir. Təlim materialının göstərilən formalarının hər birinin özlərinə məxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də təlimin həmin formalarından və onların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, öyrənmə, mənimsəmə də müxtəlif şəkildə gedir. Müəyyən yaş dövründə təlim materialının müvafiq formasından istifadə olunması öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Psixoloji tədqiqatlar əsasında materialın formaca düzgün tərtib edilməsinə verilən psixoloji tələblər müəyyənləşdirilmişdir. Bu tələblərə düzgün əməl edilməsi təlim materiallarını şagirdlərin səmərəli şəkildə öyrənmələrinə imkan yaradır. Belə tələblərdən biri fikri istinadların, mətnin quruluş «vahidinin» qabarıq şəkildə verilməsidir. Bu tələbə görə təqdim edilən təlim materialının əsas cəhətlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Material elə tərtib olunmalıdır ki, əsas cəhətləri bir-birindən dərhal fərqlənə bilsin, onları birləşdirmək, qruplaşdırmaq və ümumiləşdirmək mümkün olsun (A.A.Smirnov).

Tədrisin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən xarici amillərdən biri də təlim materiallarının çətinlik dərəcəsidir. Öyrənmənin səmərəliliyinə, onun sürətinə və düzgünlüyünə bu amilin böyük təsiri vardır. Materialın çətinliyi onda olan informasiyaların tələbənin idrak imkanlarına müvafiq olmaması ilə müəyyən edilir. Materialın ayrı-ayrı üsürləri arasında əlaqənin zəif olması, onun bir tərkib hissəsinin özündən sonra gələn tərkib hissəsinə ətraflı aydınlaşdırma bilməməsi, səbəb-nəticə əlaqəsinin pozulması, ardıcılığın itməsi, mətn daxilində qayda və tərifləri üzə çıxarmaq imkanını verən ümumiləşdirmənin zəif olması materialın çətinlik dərəcəsinə artırır. Ona görə də bu cür materiallar şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilir. Təlim materialının öyrənməyə təsir edən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun əhəmiyyətidir. Materialın əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlif sahələrlə bağlı ola bilər. Material, ola bilsin ki, tələbələrə təqdim edilmiş digər materialları mənimsəmək, qarşıda duran məsələni həll etmək, yeni məlumatlar əldə etmək, tələbələrdə şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və s. baxımından əhəmiyyətli olsun. Bunların hamısında materialdan insanın faydalanması nəzərdə tutulur. Çox vaxt dərslərdə və ya şagirdlərə təqdim olunan əlavə ədəbiyyatdakı materiallar bu tələbə cavab vermədiyinə görə şagirdlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmır, əksinə asanlıqla psixoloji doyumluluq yarada bilirlər. Ümumiyyətlə götürdükdə təlim materialının əhəmiyyətliliyi qnostik (idraki), praktik (əməli), etik (əxlaqi), estetik (bədi), sosial (ictimai), tərbiyəvi (pedaqoji) sahələri əhatə edir. Lakin buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, materialın tək-cə öz-özlüyündə əhəmiyyətli olması onun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə təmin edə bilər. Dərsin daha müvəffəqiyyətlə tədris edilməsi üçün material tələbə üçün əhəmiyyətlik kəsb etməli, onun tələbat və maraqlarına cavab verməlidir.

Təlim materialının anlaşılıqlığı da onun öyrənilməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Psixoloqların apardıqları müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, anlaşılıqlıq dərəcəsi yüksək olan materiallar daha tez mənimsənilməklə yanaşı, bu prosesdə buraxılan səhvlərin miqdarı da az olur və həmin material uzun müddət yaddan çıxır. Anlama öyrənmənin səmərəli yollarından hesab olunur. Materialın mənasını dürüst və dərindən anlayaraq öyrənmənin mexaniki öyrənmədən fərqli olduğu şübhəsizdir. Şagird dərindən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənanı anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün daha çox təkrar tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası anlaşılaraq öyrənilən materialdan tez unudulur. Adətən, hər bir idrak məsələsi, fikri məsələ beyində sual və suallar sistemi kimi əks olunur. İnsanda yaranmış sual nəyi isə anlamaq tələbatını ifadə edir. Belə sualın cavabı məlum olduqda anlama dərhal baş verir, məlum olmadıqda isə cavabın fəal şəkildə axtarılması və ya anlama prosesinin yaranması başlanır. Anlama yarandıqda öyrənmə də bir o qədər səmərəli olur. Lakin bununla yanaşı olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, materialın anlaşılıqlığı mənimsəmə subyektindən asılı olmayan təcrid edilmiş keyfiyyət deyildir. Materialın anlaşılıqlı olması eyni zamanda şagirdin həmin materialı anlaması üçün zəruri anlayış və işlərə nə dərəcədə yiyələnməsindən də asılıdır. Bununla yanaşı, anlaşılıqlığın səviyyəsi də müxtəlif ola bilər. Bütün bunlar müəllimin həmin prosesi idarə etməsinə tələb edir. Təcrübə göstərir ki, bəzən şagird müəllimin izahında müstəqil oxuyub öyrəndiyi materialda hər hansı bir cəhəti anlamadıqda, onu müəllimdən xəbər almayıb başa düşmədən mexaniki olaraq öyrənir ki, bu da biliyin keyfiyyətinə

mənfi təsir göstərir. Ona görə də müəllim öz şagirdlərinə başa salmalıdır ki, aydın olmayan, az anlaşılan məsələlərin üstündən keçməmək, onları tamamilə anlayıb öyrənmək vacibdir. Ən düzgün və səmərəli yol fikirləşə-fikirləşə öyrənməkdir. Məhz buna görə də L.N.Tolstoy haqlı olaraq yazmışdır ki, bilik yalnız o zaman bilikdir ki, o, tək-cə hafizə ilə deyil, həm də adamın öz fikirlərinin gücü ilə qazanılmış olsun. Tədris materialının strukturu, quruluşu da onun öyrənilməsinə, yaxşı və ya pis mənimsənilməsinə öz təsirini göstərir. Materialın bu xüsusiyyəti onun anlaşılıqlığı ilə sıx bağlıdır. Materialın anlaşılıqlığı yeni ilə köhnə, məlum olmayanla məlum olan arasındakı əlaqəyə, materialın strukturu isə bu əlaqənin necə, hansı yollarla yarandığına əsasən müəyyən edilir.

Materialın həcmi də onun qavranılmasına təsir edən mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Materialın həcmi dedikdə ona daxil olan üsürlərin miqdarı nəzərdə tutulur. Mənasız materialda yadda saxlanılacaq üsürlərin miqdarını müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyildir. Mənalı yadda saxlanılacaq materialın həcmi müəyyənləşdirmək isə çətinləşir. Burada fikri proseslərin iştirakı lazım gəlir. Şagirdin təcrübəsi və biliyindən asılı olaraq həmin material sistemləşdirilir. Öyrənilən materialda ikinci dərəcəli məsələlər atılır, fikri dayaqlar– mətnin struktur vahidləri ayrılır, onun bütün bir hissəsi ümumiləşdirilir. Ona görə də təlim materialının həcmi tək-cə onun üsürlərinin miqdarı ilə ölçmək olmaz. Çünki şagirdlər dərslərdə yazılanı olduğu kimi deyil, mətni fikrən işləmək əsasında onda alınan formada, öz təcrübəsinə uyğun şəkildə öyrənir, yadda saxlayırlar. Şagirdlərin hər birində bu proses özünəməxsus şəkildə gedir. Mənalı təlim materialının həcmi yalnız mənimsənilməsi tələb olunan yeni anlayış və işlərin miqdarı ilə ölçmək mümkündür. Bu cür materialın həcmi eyni zamanda onda müəyyənləşdirilən əlaqələrin və mühakimələrin miqdarı ilə də ölçmək mümkündür. Materialın həcmi həddindən artıq şişirdilməsi, şagirdlərdə yorğunluq, materiala qarşı ikrah hissi yaradır. Şagirdlər belə materialdan birtəhər yaxa qurtarmağa çalışırlar. Materialın həcmi az olduqda, daha doğrusu, buradakı yeni anlayış və əlaqələrin miqdarı həddindən aşağı olduqda material şagird üçün maraqsız olur.

Nəhayət, təlim materialının emosionallıq dərəcəsi də tələbələrin həmin materialı mənimsəmələrinə təsir edən xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Buraya materialın cazibədarlığı, tələbələrdə müəyyən hissə və emosiya yarada bilmə xüsusiyyətlərini aid etmək olar. Adətən, şagirdlərdə qüvvətli müsbət hissi hal yaradan material cansıxıcı materiala nisbətən asan öyrənilir və yadda saxlanılır. Mənfi emosional təsirə malik olan material isə bəzən pis, bəzən də cansıxıcı materiala nisbətən yaxşı yadda saxlanılır.

Müasir təlim prosesinin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal-interaktiv təlim metodlarından və təlim materiallarından istifadə edərək, pedaqoji prosesi belə aspektdə qurulmalı, keyfiyyətli təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Brumfit, C. J. General English syllabus design. Oxford: Pergamon press, 1984
2. Richards, J.C. Curriculum development in language teaching. Cambridge: Cambridge university press, 2001
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, 1993, səh.62-80
4. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, 2006, səh. 29-44
5. Qədimova X. Interaktiv təlim metodlarının tətbiqi yolları. Bakı, Nur, 2003
6. www.wikipedia.com // www.google.az

SUMMARY**Narmin Ibrahimli****RECOMMENDATIONS FOR SELECTING INSTRUCTIONAL MATERIALS**

The article deals with the selection of the relevant instructional materials in teaching process. The materials are essential components of the teaching process. The individual needs and varied interests, abilities, socio-economic backgrounds, learning styles of the students must be taken into consideration while selecting instructional materials as well as their level of maturity and knowledge. Well-defined teaching materials are the main indicators of the effective learning process.

Key words: instructional material, level of knowledge, teaching process

РЕЗЮМЕ**Нармин Ибрахимли****РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ВЫБОРУ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Статья про выбор учебных материалов при преподавании. Учебный материал основной компонент процесса обучения. Выбирая учебные материалы необходимо учитывать не только возраст и уровень знаний, но и наряду с этим потребность и интерес к предмету. Правильный выбор вышеуказанных факторов является основным указателем эффективного процесса преподавания.

Ключевые слова: учебные материалы, уровень знаний, процесса преподавания.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MİRVARİ VERDİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet

UOT: 372.8:91

ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN COĞRAFI TƏFƏKKÜRƏ MALİK OLMASINDA YARANAN PROBLEMLƏR VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

Məqalədə göstərilir ki, müasir dövrdə qəbul olunmuş dövlət sənədlərində dünyəvi təhsilə malik olmaq və şagirdləri şəxsiyyətyönümlü tərbiyə etmək üçün prioritet hədəflər müəyyən edilmişdir. İstər müəllimlərin peşə hazırlığında və istərsə də məktəblərin şagirdyönümlü fəaliyyətində qarşıya konkret vəzifələrin qoyulmasına baxmayaraq, dünyaya inteqrasiya olunmaqda olan təhsildə çoxlu sayda müasir problemlər mövcuddur. Bu problemləri aradan qaldırmadan XXI əsrin qlobal dünyagörüşə və coğrafi təfəkkürə malik şəxsiyyətini yetişdirmək mümkün deyildir. Dünyanı xilas etməyin yeganə yolu gənc nəsli qlobal düşüncəli, coğrafi təfəkkürlü yetişdirmək aktualıq kəsb edir. Bunun üçün coğrafiya fənninin əhəmiyyətinə diqqət etməklə, bütün mövzular üzrə diyarşünaslıq prinsiplərini həyata keçirmək həlli vacib olan məsələdir. Vətəndaşın coğrafi təfəkkürü siyasi, iqtisadi və hərbi düşüncələrinin qloballaşmasına imkan verir. Bu da dünyada sülhün, barışın, tolerantlığın, təbii sərvətlərdən mühafizəkarcasına istismarın həyata keçirilməsinə əlverişli mühit yaradır. Nəticədə, təhsil XXI əsrin yeni gənc nəslinin modelinin yaranmasına hədəflənmiş olur.

***Açar sözlər:** təhsil hədəfləri, coğrafi təfəkkür, diyarşünaslıq prinsipləri, müasir gənc nəsli modeli*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası: Təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün stimullaşdırıcı mexanizmlərin yaradılmasını, idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, təhsil proqramlarının və dərslərlərin müasir tələblər baxımından yenilənməsini, müəllim amilinin həlledici əhəmiyyətini nəzərə almaqla, müəllim hazırlığının güclənməsinə xüsusi diqqətin ayrılması kimi prioritet hədəflər müəyyən etmişdir. [1] Belə mütərəqqi hədəflərə nail olmaq üçün iki istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərmək olduqca vacibdir. İlk öncə ali pedaqoji məktəblərdə gənc müəllim siyasətini düzgün həyata keçirmək lazımdır. Bunun üçün fənn müəllimlərinə peşə hazırlığını hərtərəfli inkişaf etdirəcək fənlərin düzgün seçilərək tədris planına salınmasını, yeni fənn standartlarının, dərslərlərin və metodiki ədəbiyyatın yazılmasını həyata keçirmək aktualıq kəsb edir. İkinci istiqamət isə hərtərəfli bilik və bacarıqlara malik olan gələcəyin vətəndaşının müstəqil həyata hazırlanmasıdır. Ölkənin gələcək vətəndaşı müasir dünyada qlobal təfəkkürlü, siyasi, hərbi, iqtisadi dünyagörüşə malik vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşdırılmalıdır. Bu keyfiyyətlərə malik olan vətəndaşı yetişdirmək üçün ilk gündən şagirdlərin qabiliyyətlərini üzə çıxarıb, inkişaf etdirməklə bərabər, yeni qabiliyyətlərin əldə edilməsinə imkan verəcək mühiti formalaşdırmaq həlli vacib olan məsələdir.

Coğrafiya yeganə fəndir ki, yuxarıda sadalanan hədəflərə nail olunması üçün coğrafi bilik və bacarıqların verilməsi ilə asanlıqla şəraitin yaranmasına imkan verir. Coğrafi bilik və bacarıqlara yiyələnmiş müasir ölkə vətəndaşı qlobal dünyagörüşə sahib olur. Vətəndaşın coğrafi təfəkkürü siyasi, iqtisadi və hərbi düşüncələrinin qloballaşmasına imkan verir. Ölkə vətəndaşı müstəqil fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində coğrafi təfəkkürünün sayəsində lazım olan mövqedən çıxış edir. Dövlətinə münasibəti, xalqının adət-ənənələrinə sadıqlığı, tolerantlığı, təbiətə mühafizəkarcasına münasibəti, iqtisadi və hərbi fəaliyyətindəki düzgün seçimi XXI əsrin yeni gənc nəslinin modelinin yaranmasına hədəflənmiş olur.

Coğrafiya fənninin köməyi ilə müasir dünyanı qlobal problemlərdən xilas etmək mümkündür. Bunun üçün coğrafiya fənninin tədrisinin əhəmiyyətini dərk edərək, diyarşünaslıq prinsiplərinə əməl

edib, coğrafi müşahidə və təcrübələri həyata keçirməklə, müasir gənci şəxsiyyətyönümlü tərbiyə etmək olar. Ətraf mühiti müstəqil tədqiq etmək, müşahidələr aparmaq, tədqiqatlara cəlb olunmaq, təbiətin qorunması istiqamətində kollektiv fəaliyyəti həyata keçirmək üçün dünyanın bütün təhsilverənlərini və təhsilalanlarını bir araya gətirməklə, yeni dünya yaratmaq imkanı əldə etmiş olarıq. Bunun üçün coğrafi təfəkkür, coğrafi mədəniyyət, bilik və bacarıq yeganə açar rolunu oynamaq əhəmiyyəti daşıyır.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası dünya təhsilinə inteqrasiya olunmasını həyata keçirmək üçün müasir hədəfləri özündə cəmləyən yeni “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu qəbul etdi. [2] Təhsil Qanunu təhsilverənlər və təhsilalanlarla yanaşı, valideyinlər qarşısında da yeni vəzifələr qoymuş oldu. Təhsil sisteminin uğurları müəllim-şagird-valideyin üçbucağının qarşılıqlı fəaliyyətinin keyfiyyətindən asılıdır. Təhsilalanın bir tərəfində valideyin, digər tərəfində təhsilverən dayanır. Bunlardan biri öz mövqeyində lazımı fəaliyyət göstərməsə, təhsilalanın bilik və bacarıqları müstəqil mənimsəməsində və şəxsiyyətyönümlü inkişafında problemlər yaranar. Təhsilalan sinifdən-sinfə keçdikcə, böyüdükcə həyatı dərk etməyə və bilik-bacarıqlara yiyələnməyə başlayır. Yiyələnmə prosesində qloballaşan dünyada diqqəti kənar təsirlərə yönəlir və təhsildə ləngimələr, geriləmələr baş verə bilər. Valideyin və təhsilverən elə bir diqqətə sahib olmalıdır ki, təhsilalanın geriləməsini, ləngiməsini vaxtında aşkarlaya bilsinlər və zamanında köməyə gələ bilsinlər, problemin aradan qalxmasına yardımçı olsunlar. Lakin bəzi hallarda valideyinlərin və ya təhsilverənlərin özləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən problemləri aradan qaldırmağa kömək etmək əvəzinə, özləri problem yaratmış olurlar.

Uşaqlar təbiətlə həmahəngdirlər və qarşılıqlı təsirə malikdirlər. Təbiət ünsürlərində dəyişkənliyi görən valideyin uşaqları qorxutmaqla, təhsil almasına mane olmağa başlayır. Əgər valideyin hava şəraitinin dəyişməsinin təbiətə təsirinin izah edib, özünün bildiyini övladına başa salmış olsa, şagirdlərə əlavə bilik və bacarıq öyrətmiş olar. Valideyinlərin çoxu hava “yağmurludur”, “küləkli”, “soyuqdur” və s. deməklə, uşaqları qorxudaraq, məktəbə getməsinə əngəlləyir. Halbuki, yağışın, küləyin, havanın isti və ya soyuq olmasının insan həyatındakı əhəmiyyətini öyrətməklə, uşaqların şəxsiyyətyönümlü tərbiyə edilməsində rol oynayır.

Coğrafiya müəllimi tədris etdiyi bütün mövzuları ətraf mühitlə əlaqəli öyrətmiş olsa, şagirdləri təmasda olduğu təbiətin öz həyatına təsirini və özünün də təbiətə təsirini daha yaxşı dərk edir. Lakin bu günün coğrafiya müəllimləri mövzuları təbiətin qoynunda deyil, sinif otaqlarında öyrətməyə daha çox meyillidirlər. Coğrafiya kainatdan bəhs edən bir fəndir. Təhsilalanlar isə bu kainatın içərisində yaşayırlar. Yaşadıkları mühiti yalnız nəzəri cəhətdən deyil, həm də əyani olaraq öyrənməlidirlər. Bunun üçün də coğrafi bilik və bacarıqların alınması üçün təhsilverənlərin və təhsilalanların sinif otağı elə təbiətin özü olmalıdır.

Proqressivizm fəlsəfi cərəyanının tərəfdarları hesab edirlər ki, təhsil, məzmunə böyük əhəmiyyət verməlidir, diqqət mərkəzində daha çox uşaq olmalıdır. Şagirdlər ideyaları fəal təcrübə yolu ilə sınaqdan çıxarmalıdırlar. Təcrübə zamanı yaranan suallara cavab axtaran zaman təlim daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu passiv olmayan, fəal təlimdir. Öyrənən özünün fərdi təcrübəsində fiziki və mədəni kontekstdən məna çıxarır və problemi həll edir. Yaradıcı müəllimlər şagirdlər üçün elə bir təcrübə mühiti yaradırlar ki, şagirdlər təcrübə keçə-keçə öyrənirlər. Təhsil mühiti həyatın özü olmalıdır. Burada şagirdlər həyata hazırlanmamalı, həyatın içində öyrənməlidirlər. Bu da şagirdlərin əsl həyatı öyrənməsinə, coğrafi təfəkkürə malik olmasında şərait yaradır.

Uzun illər uşaq psixologiyasını öyrənməyə çalışan Amerikanın klasik psixoloqu, Amerika Psixoloji Assosiasiyasının Prezidenti Karl Ransom Rocer 1969-cu ildə nəşr olunmuş “Azad öyrənmə” əsərində qeyd edirdi: - Öyrənmə o zaman əhəmiyyətli olur ki, öyrənmə obyektinə şagird və ya tələbələrin şəxsi məqsədləri üçün əhəmiyyət kəsb edir. (Şagirdə ilk öncə keçdiyi mövzuların onun gələcək həyatı üçün əhəmiyyətli olduğunu öyrətmək vacibdir.) [3] Coğrafiya yeganə fəndir ki, hansı peşəni seçməyindən asılı olmayaraq, şagirdin coğrafi təfəkkürü, bilik və bacarıqları gələcək həyat fəaliyyətində daima köməyinə gələcəkdir.

Müasir qloballaşan dünyada istər siyasi-iqtisadi və istərsə də hərbi sahədə coğrafi təfəkkürə malik olmadan uğur qazanmaq olmaz. Uzaq ölkələrdə baş verən təbii fəlakətlər, müharibələr dünya əhalisinin hər birinin həyatına dolayısı yolla da olsa təsir edir. Bu təsiri coğrafi təfəkkürə malik insanlar daha yaxşı anlaşırlar. İqlimin istiləşməsi, ərzaq problemi, sülhün təhlükə qarşısında qalması, meşə yanğınları, sunamilər yalnız baş verdiyi regionda deyil, bütün dünyanın probleminə çevrilir. Problemin aradan qaldırılması üçün bütün dünya əlbir olaraq fəaliyyət göstərməlidir. Qarabağda, İraqda, Suriyada, Ukraynada, Əfqanıstanda baş verən müharibələrin fəsadları bütün dünyanın həyatına təsir edir. Türkiyədə, İsraildə, Qafqazda baş verən terrorizm həmin ölkələrin deyil, bütün dünyanın problemidir. Belə problemlərin yaşanmaması üçün XXI əsrdə yeni gənc nəsil modelinin yaranmasına ehtiyac vardır. Kosmos əsrində formalaşdırılan yeni gənc nəsil mükəmməl coğrafi təfəkkürə malik olmalıdır. Coğrafi təfəkkürə malik olan insan coğrafi mədəniyyət qazanmış olur. Belə insanlar heç vaxt cinayət etmirlər, çünki coğrafi mədəniyyəti buna imkan vermir.

Hərbi əməliyyatlara qərar verən insanlar müharibələrin təbiətə vurduqları zərərin qədərini dərk edirlər və özlərinə təsirini anlaşırlar. Əfqanıstanda partlayan hər bir mərminin dalğasını atmosfer dövranı Amerikaya aparıb çıxardır. Avropa ölkələrinin çəlləklərdə Hind okeanına atdıqları atom qalıqlarını dəniz cərəyanları Atlantik okeanı vasitəsi ilə birbaşa Avropa sahillərinə geri qaytarır. Qarabağda ermənilərin istifadə etdikləri kimyəvi silahların zəhərli qazlarını cənub küləkləri pulsuz silah aldıqları Rusiyaya aparır. Orta məktəbdə coğrafi təfəkkürə malik olan insanlar qlobal düşüncəsi ilə dağdıcı qərarlar vermir. Daima xilas yolları arayır, yaranmış problemlərin həllini düşünür və aradan qaldırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Coğrafi təfəkkürə malik olan iqtisadçılar geni dəyişikliyə uğramış ərzaqlar istehsal edib əhalinin müxtəlif xəstəliklərə tutulmağına səbəb olmaqdan, yararsız torpaqların yararlı hala salınmasını, susuz yerlərə suyun çəkilməsini, bataqlıq ərazilərdən istifadəni və s. planlaşdırıb, həyata keçirməklə həm insanlığı fəlakətdən xilas etmiş olurlar, həm də iqtisadiyyatın sağlam inkişaf etməsinə şərait yaradırlar. İnsanlığın məhvini yönəlmiş hərbi silahların, narkotik maddələrin, zərərli dərmanların istehsalının əvəzinə, insanların xilasını naminə fəaliyyət göstərirlər.

Müqəddəs Qurani Kərimdə uca Tanrımız buyurur: - Allah ona (Şeytana) lənət etdi. O isə dedi: - Mən Sənin bəndələrinin bir qismini ələ alacağam... Onları hökmən çaşdıracağam, xülyalara salacağam... və Allahın yaratdıqlarına dəyişiklik verməyə əmr edəcəyəm! Allahı atıb Şeytanı özünə dost tutan şəxs, əlbəttə, ziyana uğramışdır. (Ən-Nisə surəsi, ayə 118, 119) [4] Coğrafi təfəkkürlü insanlar dərk edir ki, Tanrı kainatı qanunauyğun şəkildə yaradıb. Bütövlük qanunu birinci yerdə dayanır. Kainatın, Yer kürəsinin bütövlüyünü pozduqda, təbiətdə fəsadlar əmələ gəlir. Bu da insanların həyatında təzahür edir. İnsan orqanizmi də bütövlük qanununa tabedir. Əgər həkimlər süni şəkildə burun, mədə, bədən forması adı altında sağlam orqanizmdə cərrahi əməliyyat aparırlarsa, birbaşa Tanrının hökmlərini pozmuş olurlar və nəticədə bədəninin bütövlüyü pozulan insanlarda digər xəstəliklər yaranır. Coğrafi təfəkkürə malik olan həkimlər peşəsinə daha sağlam düşüncə ilə hörmət edərək, qazanc xətinə sağlam insanlar üzərində plastik cərrahi əməliyyatlar aparmazlar.

Müasir dövrdə coğrafi təfəkkürün yaranmasındakı problemlərin obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. İlk öncə dövlət öz vətəndaşını coğrafi təfəkkürə sahib olmasını təhsilin qarşısında prioritet hədəf kimi qoymalıdır. Çünki coğrafi bilik və bacarığa sahib olmadan dövləti əmin-amanlıq şəraitində idarə etmək qeyri-mümkündür. İnsanların siyasi dünyagörüşünün əsasını coğrafi bilik və bacarıq təşkil edir. Dövlət rəhbəri coğrafi təfəkkürə malik olmalıdır ki, ölkəni lazımı səviyyədə idarə edə bilsin. Seçilmiş millət vəkilləri təsərrüfatın istənilən sahələrinin inkişafına lazım olan qərarları qəbul etmələri və seçicilərinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına xidmət etməsi üçün coğrafi bilik və bacarığa sahib olmalıdır. Əks təqdirdə regionlarda, təsərrüfat sahələrində yaranmış problemləri görməyə və həlli üçün mütərəqqi qərarlar qəbul etməyə iqtisadi dünyagörüşü imkan verməyəcək.

XXI əsrdə güclü müasir silahlara sahib olan ölkələr belə dövlətçiliyinin mühafizəsinin təmin edildiyinə tam əmin ola bilməz. Çünki hal-hazırda dünya dövlətləri qütbləşməkdə, silahlanmaqda, güclü dövlətlər özündən zəif dövlətləri işğal etməkdə davam edir. Liderlər bir-biri nüvə silahları ilə hədələməkdədirlər. Müasir dünyada Yer kürəsini fəlakətlərdən xilas etməyin yeganə yolu XXI əsrin

gənc nəslinin modelini yaratmaq həlli vacib olan məsələdir. Bunun üçün ilk öncə coğrafi təfəkkürün qüdrətini bütün dünya ölkələrinin təhsili qəbul etməlidir. Ailə, məktəb və ali təhsil ocaqları üçün yeni, mütərəqqi və dünyəvi təhsil konsepsiyasını hazırlamaq lazımdır. “Yer kürəsi bütün xalqlarının birləşərək əmələ gətirdiyi dünyəvi bir ailənin yaşadığı məkandır. Məkanımızı qorumaq borcumuzdur!” kəlməsi təhsil konsepsiyasının devizinə çevrilməlidir. Təhsilli insanlar əqidəcə sağlam olurlar. Əgər təhsil hər bir şəxsin həyatında ona lazım olacaq bilik və bacarıqları verməyə, şəxsiyyəti yetişdirməyə, cəmiyyəti sağlamlaşdırmağa borcludursa, onda coğrafi təfəkkürlü insanların yetişdirilməsi aktuallığı ilə seçilir. Bunun üçün yaradılmış dünyəvi təhsil konsepsiyası hər bir ölkənin təhsil Qanununda öz əksini tapmalıdır. Qanundan irəli gələn mütərəqqi ideyalar yeni fənn proqramlarında, dərslərdə, ali və orta məktəblərdə tədrisi nəzərdə tutulacaq fənlərin seçilməsində, yazılmış dərslərin və iş dəftərlərinin məzmununda ehtiva edəcəkdir. Deyilənləri bir neçə misalla göstərmək yerinə düşər:

XXI əsrin gənc nəsli dünyəvi düşüncəyə, coğrafi təfəkkürə malik yetişdirmək üçün müasir məzmunlu dərslər yazılmalıdır. Məsələn: yeni tarix dərsləri hansı ölkənin şagirdləri üçün yazılmasından asılı olmayaraq, tarixi olduğu kimi təqdim etməlidir. Tarixi dövrlərdə baş vermiş hadisələrin, ölkələr arasındakı çəkişmələrin, dövlətlərin apardığı müharibələrin xalqlar üçün törətdiyi fəsadları göstərməlidir ki, yeni nəsəl o səhvlərdən düzgün nəticə çıxarsın. Heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən aparılmış təhlillər uşaqların düşüncəsini düzgün istiqamətə yönəlsin. Coğrafiya dərslərində verilmiş kəşfləri milliyyətindən asılı olmayaraq, alimlərin, səyyahların, elm xadimlərinin öz adı ilə adlandırmaq vacibdir. Çünki kimliyindən asılı olmayaraq, həmin alimlər dünyanın öyrənilməsində, qanunauyğunluqların kəşf edilməsində, bütün elmlərin yaranıb inkişaf etməsində əvəzedilməz xidmət göstərmiş şəxsiyyətlərdir. Onları tanımaq və onları hörmətlə yad etmək bütün millətlərin borcudur. Ədəbiyyat sahəsində çalışan ədiblər dünya xalqlarının dilinin zənginləşməsində böyük rol oynayıblar və hər biri dünyanın inciləri, fəxri olmağa layiqdirlər. İstər səmavi və istərsə də bəşəri dinlər insanlığı yaranan Tanrının qoyduğu bəşəri dəyərlərin qorunmasına, dövrümüzdə qədər gəlib çıxmasına çalışıblar. Dünyanın harasında yaşayıb, fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, memarlar bütün tarixi dövrlərdə bir-birindən kəskin fərqlənən, möhtəşəm tarixi abidə kimi qorunmağa çalışılan binalar, saraylar, məbədlər, məscidlər, kilsələr, qalalar tikiblər. Bu gözəlliyi qorumaq əvəzinə, onları dağıtmaq müasir düşüncəli insanlar üçün yolverilməzdir. XXI əsrin gəncləri isə hakimiyyətə gəldikdə, almanların vaxtında etdikləri kimi, yəhudi olduqlarına görə milyonlarla insanları məhv etməzlər. Ermənilər kimi saxta soyqırım kompaniyası təşkil edib, uşaqlarına: “Türklər bizim düşmənimizdir. Bizim tarixdə dənizdən-dənizə böyük Ermənistan dövlətimiz olub” kimi xülyələrlə gənclərin beyinlərini manqurtlaşdırmazlar və Türkiyədən, Gürcüstandan, Azərbaycandan ərazi iddiaları etməzlər. Vaxtı ilə onlara öz torpaqlarında məskunlaşmağa icazə verən, ağır günlərində yardım əlini uzadan, çörəyini bölüşən yerli xalqlara-türklərə sevgi ilə yanaşarlar. Amerika Birləşmiş Ştatlarında Avropadan gedənlərin nəsiləri hinduların torpaqlarında məskunlaşdıqlarını daima yad edirlər, dərisinin rənginə görə “ağlar”, “qaralar” deyər, seçməyib, hər kəsə insan olduqlarına görə hörmət edirlər.

XXI əsrin müasir təhsilçiləri diyarşünaslıq prinsiplərinə cəlb olunmaqla, istənilən fənlərin mövzularının mənimsənilməsini elə həyatın özündə təşkil etmək məqsədə müvafiqdir. Məsələn: Fizika müəllimi “Yerin ümumdünya cazibə qanununu” sinif otağında deyil, təbiətdə əyani olaraq göstərməklə tədris edə bilər. “Suyun potensial enerjisinin kinetik enerjiyə çevrilməsi” mövzunu şagirdlər su elektrik stansiyalarında müstəqil öyrənə bilərlər. Biologiya fənnindən fenoloji müşahidələr aparmaq, bitkilərin vegetasiya prosesi planetimiz boyda bir laboratoriyada nədən tədris edilməsin ki?! Kimya fənnində neftin qızması zamanı, ondan ayrılan maddələri sxemlər, multi-mediya vasitəsi ilə öyrətməkdənsə, neftayırma zavoduna ekskursiyaların təşkil edilməsi, prosesi əyani şəkildə izləməklə daha uğurlu və keyfiyyətli mənimsəməni təmin edir. Gələcəyin əsgəri orta məktəbdə hərbi bilik və bacarıqlarını çöl şəraitində daha mükəmməl mənimsəyə bilər. Göstərilən misallardan aydın olur ki, istənilən mövzunu orta məktəb təhsilçilərinə müstəqil mənimsətmək üçün mütləq diyarşünaslıq prinsiplərinə, əyaniliyə əməl etməklə keyfiyyətli nəticə əldə etmək olar.

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrin yeni gəncinin modelini yaratmaq üçün təhsilin qloballaşmasını, dünyəvi təhsilə çevrilməsini sənədlərdə yazmaq, çıxışlarda səsləndirməklə deyil, əməli işlə həyata keçirmək lazımdır. Bunun üçün bütün orta məktəb üçün

yazılmış dərsliklərdə dünyəvi mövqedən çıxış etmək lazımdır. Şəxsiyyətyönümlü tərbiyənin əsasını coğrafi təfəkkür təşkil etməlidir. Hansı ölkədə və məktəbdə oxumasından asılı olmayaraq, şagird istənilən məsələyə qlobal yanaşmağı bacarmalıdır. Təhlillər apararkən, dövlətləri, xalqları, insanların zahiri fərqlərini, dinləri tənqid hədəfinə çevirməyib, əsrlər boyu dünyada yaranmış problemləri görməyə və həlli yollarını düşünməyə çalışmalıdırlar. Hər bir müasir gənc bütün xalqlar üçün Yer kürəsinin Tanrı tərəfindən məskən yaradıldığını dərk etməlidir və dinc, yanaşı, qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamasına çalışmalıdır. Bütün bunlara nail olmaq üçün müasir gənclər coğrafi təfəkkürə, coğrafi mədəniyyətə sahib olmalıdır. Çünki gələcək gənclərin əlində olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası, 29 dekabr 2012, ARP, Fərmanı
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2009
3. К. Роджерс, Дж. Фрейберг. Свобода учиться. М., Изд-во: Смысл. 2002, Гл.8
4. Qurani Kərim, ərəb dilindən tərcümə, Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. 652 səh.

SUMMARY

Mirvari Verdiyeva

PROBLEMS ARISING IN HAVING GEOGRAPHICAL THINKING OF STUDENTS IN SECONDARY SCHOOLS AND THEIR SOLUTIONS

The article states that the state documents adopted in the modern era set the priorities for gaining secular education and educate personality-oriented students. In spite of assigned specific tasks for vocational teacher training and student-centered activities of schools, in education, which is being integrated into the world, there are still plenty of modern problems. Without solving these problems, it is impossible to cultivate a XXI century personality with a global worldview and geographical thinking. The only way to save the world is to bring up a young generation with global and geographical thinking. For this purpose, it is important to implement the principles of local history in all topics, with a focus on the importance of geography. Citizen's geographical thinking enables globalization of his political, economic and military thoughts. It also creates a favorable environment for peace, tolerance and conservative exploitation of natural resources in the world. As a result, education is being focused on creating a new young generation model of the XXI century.

Key words: educational goals, geographical thinking, principles of local history, contemporary model of young generation.

РЕЗЮМЕ

Мирвари Вердиева

ПРОБЛЕМЫ, СОЗДАВАЕМЫЕ ПРИ ОВЛАДЕНИИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В статье показано, что принятые в наше время государственные документы устанавливают приоритетные задачи светского образования и личностно-ориентированного обучения учащихся. Несмотря на конкретные задачи, поставленные перед профессиональной подготовкой учителей и ориентированной на учащихся деятельностью школ, существует много современных проблем в сфере образования, которые интегрируются в мир. Без преодоления этих проблем невозможно воспитать человека с мировоззрением и географическим мышлением XXI века. Единственный способ спасти мир - воспитать молодое поколение с глобальным мышлением и географическим мышлением. Для этого важно реализовать принципы этнографии по всем темам, обращая внимание на важность географии. Географическое мышление гражданина допускает глобализацию политического, экономического и военного мышления. Это создает благоприятные условия для мира, спокойствия, толерантности и консервативной эксплуатации природных ресурсов в мире. В результате образование направлено на создание модели нового молодого поколения XXI века.

Ключевые слова: цели образования, географическое мышление, принципы краеведения, модель современного молодого поколения.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

TAHİRƏ HÜSEYNOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT:159

ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Məqalədə insanlar arasında təmasın yaranmasına xidmət edən ünsiyyət prosesindən bəhs edilir. Ünsiyyət prosesi insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə müsbət təsir göstərir. Lakin bəzi hallarda ünsiyyət prosesinə mənfi təsir göstərən amillərdə ortaya çıxır. Bunlar da öz növbəsində, həmsöhbətlər arasında anlaşılmaqlığın yaranmasına səbəb olur.

Məqalədə məhz ünsiyyət prosesində qarşıya çıxan anlaşılmaqlıqlardan bəhs edilmiş, onların aradan qaldırılması yolları şərh edilmişdir.

Açar sözlər: ünsiyyət, münasibət, məna fəaliyyəti, çətinlik, məzmun, həmsöhbət

İnsanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyəti prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir-birlərinə çatdırır, qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birlərini qavrayır və anlayırlar. Ünsiyyət prosesi insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Bir çox hallarda ünsiyyət prosesi münaqişələrlə müşayiət olunur və qarşılıqlı münasibətə neqativ təsir göstərir. Hamımız olmasaq da, bəzilərimiz bu cür münaqişəli şəraitdən çıxmaq üçün müvafiq yol tapa bilmirik. Ünsiyyət zamanı baş verən bu cür maneələri aradan qaldırmaq yollarını nə orta, nə də ali məktəblərdə öyrətmirlər. Lakin sosial psixologiya və pedaqogikada bununla bağlı olduqca zəngin empirik və nəzəri məlumatlar toplanmışdır ki, onlardan istifadənin ünsiyyət maneələrinin qarşısını almaqda rolu inkarolunmazdır.

Ünsiyyət prosesinə mənfi təsir göstərən bu cür maneələrin bəziləri və onların qarşısını almaq yollarını qısaca nəzərdən keçirək.

Psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətdə olan adamlar arasında münaqişənin səbəblərindən biri kimi məna maneəsinin yaranmasını qeyd edirlər.

Məna maneəsi – eyni bir hadisə ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insanların müxtəlif məna vermələri nəticəsində onların arasında qarşılıqlı anlaşılmaqlığın yaranmasından ibarətdir. Məsələn, çox vaxt böyüklərlə uşaqlar arasında məna maneəsi ona görə yaranır ki, uşaq böyüklərin tələbini başa düşdüyü halda, həmin tələbi qəbul etmir, çünki bu tələb uşağın təcrübəsinə, baxışlarına, münasibətlərinə yaddır. Bəzən isə tərbiyəçinin uşağın davranışına münasibətdə seçdiyi düzgün olmayan tərbiyəvi tədbir taktikasından asılı olaraq, yarana bilər. Ümumiyyətlə, bəzən ünsiyyətdə olan tərəflərin baş verən hadisəyə verdikləri məna uyğun gəlmir və bu məna maneəsi kimi şəxsiyyətlərarası münaqişənin yaranmasına gətirib çıxarır.

Müəllim şagirdi onun davranışına uyğun olmayaraq, qeyri-obyektiv cəzalandırıqda şagirdə həmin müəllimə qarşı məna maneəsi yaranır. Bundan sonra müəllim nə qədər obyektiv hərəkət etsə də, şagird onu qəbul edə bilmir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif fəaliyyət növlərində bu cür maneələr müxtəlif şəkildə özünü təzahür etdirir. Məsələn, görkəmli psixoloq V.A. Kan – Kalik gənc müəllimlərin pedaqoji ünsiyyətində özünü göstərən çətinlikləri “psixoloji maneələr” adlandırmış və bunları pedaqoji fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmişdir. Şübhəsiz, həmin materialdan istifadə olunması gənc müəllimlərin pedaqoji ünsiyyətindəki çətinlikləri aradan qaldırmalarında onlara köməklik göstərə bilər.

Ünsiyyət zamanı diqqəti cəlb edən çətinliklərdən, maneələrdən biri də qavrayışla şərtlənən çətinliklərdir. Bir çox hallarda ünsiyyətdə olan adamlar bir-birlərini düzgün qavraya bilmirlər. Bu cür

maneələr ona görə meydana gəlir ki, ünsiyyət zamanı hər bir insan qeyri-ixtiyari olaraq onun üçün əhəmiyyətli olan cəhəti ayırır, ona fikir verir və münasibət bildirir. Nəticədə, ünvanlanmış məlumat təhrif olunur və anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Ona görə də ünsiyyətin əsas məqsədi olan məlumat bir növ düzgün dərk edilmir. Bu isə münaqişə ilə nəticələnir.

Qavrayışla yanaşı olaraq, ünsiyyətdə olan insanların təfəkküründə olan fərdi fərqlər də onların ünsiyyətini çətinləşdirir. Bu cür çətinliyi məntiqi səhvlərdən doğan çətinlik adlandırmaq olar. Ünsiyyətdə olanların əqli keyfiyyətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqli olmaları onların bir-birlərini başa düşmələrini çətinləşdirir. Məhz buna görə də bəzən ünsiyyət alınmır. Ünsiyyətdə olanların nitqlərindəki üslub səhvləri də bir maneə kimi ünsiyyət prosesini çətinləşdirir. Belə ki, bəzən insanların nitqində məlumatların çatdırılması forması onun məzmununa uyğun olmur və bu da ünsiyyət prosesini çətinləşdirir.

Bu cür çətinliyin qarşısını almaq üçün mütəxəssislər ünsiyyət zamanı bir sıra qaydalara əməl olunmasının vacibliyini irəli sürürlər. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Haşiyə qaydası. Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər cür işgüzar ünsiyyətin əvvəli və sonu dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Məqsəd qaydası: Bu qaydaya görə çatdırılan fikirlər tör-töküntü şəklində deyil, çox dəqiq şəkildə sıralanmalıdır.

Bunlarla yanaşı olaraq, ünsiyyətə girərkən nitqin əvvəlində həmsöhbəti maraqlandırmaya cəhd göstərilməli, maraqlı faktlarla, aforizm və nümunələrlə onun diqqəti cəlb edilməlidir. Yalnız bundan sonra əsas məsələyə keçmək faydalı olur. Əsas fikir çatdırıldıqdan sonra dinləyicinin etiraz və suallarını dinləmək və öz nitqini nəticələr və ya xülasə ilə başa çatdırmaq lazım gəlir.

Semantik (məna) səhvlər də ünsiyyətə mənfi təsir edən maneə kimi özünü göstərə bilər. Adətən bu cür səhvlər eyni sözün müxtəlif məna daşdığı zaman özünü göstərə bilər. Nəticədə dinləyici sözü eşitdikdə onu təhqir mənasında anlama bilər ki, bu da ciddi münaqişəyə səbəb olar.

Ünsiyyətin səmərəli keçməməsinə səbəb olan maneə kimi resipientin (dinləyici) xətrinə dəyən söz və ifadələrdən istifadə edilməsini də qeyd etmək olar. Şübhəsiz dinləyiciyə “Sən qorxaqsan, tənbəlsən, satqınsan” və s. Şəklində deyilən söz ciddi narazılığa səbəb ola bilər. Nitqdə tez-tez “həmişə”, “heç vaxt” kimi ifadələrin işlədilməsi də ünsiyyətə ciddi zərər göstərir. Aşağıdakı iki ifadə bir-birindən nə qədər fərqli səslənir: “Siz məşğələyə gecikmişiniz” və “Siz həmişə məşğələyə gecikirsiniz!”. Burada “həmişə” sözündən istifadə olunması, ona istinad edilməsi ünsiyyət məntiqinin pozulmasına səbəb olur. Bu sözdəki hər cür vəd və ya qadağa təmasın yaranmasına maneə ola bilər. Bunun üçün “Sən mənə heç vaxt bu cür hərəkət etməyəcəyini vəd etmişdin”, “Sən həmişə bunu yadda saxlaya bilmirsən!” kimi ifadələrin işlənməsi ünsiyyətin alınmaması üçün kifayətdir.

Həmsöhbətlərin hər hansı bir fikri başqa cür başa düşməsi də ünsiyyət üçün maneə rolunu oynaya bilər. Məsələn, “Sən sadəcə olaraq düşünürsən ki, mən...” ya da “Siz bilə-bilə gecikirsiniz görürsünüz ki, mən buna necə reaksiya verəcəm” və s. İfadələri buna misal ola bilər. Hətta əgər başqasının fikri düzgün başa düşülməzsə də, bunun hündürdən ifadə olunması, adətən, həmsöhbət tərəfindən özünün təhqir olunması və ya ona təzyiqlik göstərilməsi kimi başa düşüləcəkdir. Bu isə, şübhəsiz, təmasın inkişafına şərait yaratmayacaqdır. Ünsiyyətin səmərəliliyi və onun iştirakçılarının bu prosesdə qarşılıqlı təsirində maneə rolunu oynayan səbəblərdən biri də insanların həmin prosesdə ehtiyatlı hərəkət etməməsi, danışığında əmr üslubundan istifadə etmələridir. Xahiş, məsləhət şəklində müraciət tərzii – kimə müraciət etmələrindən asılı olmayaraq, əmr etməyə nisbətən olduqca az daxili etiraz, qarşıdurma yaradır. “Gətir!”, “Yadında saxla!”, “Dərhal yerinə yetir!” tipli müraciət formaları insanın mənliyinə ağır təsir göstərir, nəticədə ünsiyyət prosesi üçün maneə rolunu oynayır.

Ünsiyyət zamanı nitqdə olan fonetik səhvlər, səslərin təkrarı, tüfeyli sözlərdən (qıyası, deməli, zad və s.) istifadə edilməsi ünsiyyət prosesinə mənfi təsir göstərir. Bu cür hallar həmsöhbətin diqqətinin yayınmasına, həyəcanlanmasına, nitqi yanlış şəkildə qavrama və anlamasına səbəb olur.

Ünsiyyət zamanı mövcud ola biləcək maneələri azaltmaq və baş verə biləcək münaqişənin qarşısını almaq üçün “səmərəli ünsiyyət qaydaları”ndan istifadə olunması zəruridir. Mütəxəssislər bu cür qaydalara aşağıdakıları aid edirlər:

1. Öz çıxışınıza başlamazdan əvvəl dinləyicilərə nələri çatdırmaq istədiyini bildirmək, başqa sözlə, öz ideyalarını aydınlaşdırmaq zəruridir;
2. Qısa cümlələrlə (5-9 sözdən ibarət) danışmağa çalışın. Bu cür cümlələr qavrama və anlama üçün daha çox səmərəlidir;
3. Səsinizin daha çox ifadəli olmasına çalışın;
4. Öz nitqinizdə fasilələrdən istifadə edin;
5. Öz nitqinizdə aydın olmayan, ikimənalı ifadələrdən, eləcə də professionallıqdan qaçmağa çalışın;

6. Həmsöhbətinizin qeyri-verbal siqnallarına (mimika və jestlər və s.) nəzər salın;
7. Kateqoriyalıqdan qaçmağa çalışın. Nəzərə alın ki, sizin fikriniz yanlış ola bilər;
8. Ünsiyyətin yeri və vaxtını düzgün seçin;
9. Daima öz nöqtəyi-nəzərinizi dəyişdirməyə hazır olun;
10. Səmərəli dinləmə qaydasına əməl edin. Bu qaydalar isə aşağıdakılardan ibarətdir.
  - Həmsöhbətinizin sözünü kəsməyin;
  - Həmsöhbətinizə qarşı diqqətli olun;
  - Tələsik nəticə çıxarmayın;
  - Həmsöhbətinizin ifadəsinə sakit reaksiya verin;
  - Diqqətinizi yayındırmayın;
  - Təfəkkür tempinizi nitqə uyğunlaşdırın;
  - Həmsöhbətinizlə əks əlaqə yaratmağa çalışın.

Bir sözlə, hər bir insan ünsiyyət prosesində qarşı tərəfin psixologiyasına mənfi təsir göstərə biləcək söz və ifadələrdən istifadə etməməli, həmsöhbətinə uyğun ola biləcək şəkildə davranış nümayiş etdirməyi bilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Rüstəmov. Ə.Paşayev. Pedaqogika. Bakı, 2002
2. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2002
3. F.Sadiqov. Ümumi pedaqogika. Bakı, 2019
4. Qasıмова R. Mahmudova. Pedaqogika. Bakı, 2003

SUMMARY

Tahira Hüseynova

COMMUNICATION DIFFICULTIES AND THEIR LIQUIDATING WAYS

The article deals with communication processes that serve to the formation of connection among people. The process of communication influence positively to the joint activity, mutual relationships. But sometimes factors occurs that influence communication process negatively.

These factors can cause to misunderstand among interlocutors.

In the article mainly misunderstandings met in communication process were stated, their ways of liquidating were analysed.

Key words: communication, attitude, activity, difficulty, content, interlocutor

РЕЗЮМЕ

Тахира Гусейнова

ТРУДНОСТИ ОБЩЕНИЯ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

В статье говорится о процессе общения, служащем созданию речевого общения между людьми. Процесс общения положительно влияет на совместную деятельность людей и на их взаимодействие. Однако в некоторых случаях обнаруживаются факторы, негативно влияющие на процесс общения, что в свою очередь, может привести к недоразумениям между собеседниками.

В статье рассматриваются недоразумения, возникающие в процессе общения и откомментируются пути их устранения.

Ключевые слова: общение, отношение, деятельность, трудность, содержание, собеседник

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

GÜNAY SADIQOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

UOT:378

MÜASİR TƏLİM ÜSULLARININ ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN TƏTBİQİ

Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Məhz bu səbəbdəndir ki, ənənəvi üsulla yeni müasir üsulu birləşdirmək daha məqsədə uyğundur. Hər üsulun özündə olan müsbətləri cəm edib maraqlı dərslər nail olmaq şərtidir. Əyani və texniki vasitələrdən istifadə etmək dərsləri daha maraqlı edir. Məsələn, “beyin həmləsi” adlanan üsul dərslərdə 5-10 dəqiqə ərzində şagirdlərin öyrənilən mövzu, problemin həlli yolları üzrə müxtəlif ideyaları irəli sürməsi vasitəsi kimi istifadə olunursa, yaxşı qavrayır. Beyin həmləsi şagirdlərin yeni bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır.

Açar sözlər: təlim, tərbiyə, yeni üsul, beyin həmləsi, ali məktəb, müəllim, şagird, problem, müasir, ənənəvi üsul, kurslar, ünsiyyət

İstər ali təhsil müəssisələrində, istərsədə orta məktəblərin ən böyük problemlərindən biri müəllim-tələbə, müəllim-şagird münasibətlərində yaranan problemlərdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, təhsil müəssisələrində bəzən dərslərin çox hissəsi bu məsələnin həllinə sərf olunur. Tələbə psixologiyasını dərinlən bilməyən bəzi müəllimlər dərslər zamanı onları anlamaqdansa, dərslər onlarda maraq yaratmaqda dərsləri maraqsız, qalmaqallı bir hala salır. Nəticədə təlim-tərbiyə prosesi pozulur, tələbə və ya şagird elmdən uzaqlaşmağa başlayır. Hər bir müəllim dərslərdə tələbə və ya şagirdlərlə ünsiyyət qurmağa çalışarsa, dərsləri maraqlı etmək üçün əyanilik prinsipindən istifadə edərsə, bu zaman əlbəttə ki, həm dərslər yadda qalan olar, həm də dərslər ayrılan müddətdən səmərəli istifadə etmiş olar. Əslində asan sözlərlə yazılan bu məsələ heç də adi hal deyil, böyük problemdir, ancaq həlli mümkün olan problemdir. Həm ali məktəblərdə, həm orta məktəblərdə pedoqogika və psixologiyadan kurslar təşkil olunmalı və müasir anlayışlar tam olaraq müəllimlərə anladılmalıdır. Bu kurslardan keçmək onlar üçün məcburi olmalıdır. Qoy onlar məcburi də olsa, bu kurslardan keçsinlər, pedoqogika və psixologiyanın ən vacib qaydalarına bələd olsunlar.

Bu problemlərin həlli əslində ali məktəblərdə, əsasən də müəllim yetişdirən müəssisələrdə öz əksini tapmalıdır. Belə ki, onlar gələcəkdə dərslərini maraqlı, yadda qalan etmək üçün ali məktəbdə keçirilən dərslərdən bəhrələnməlidirlər.

Müəllim hazırlığı problemi ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin yüksək səviyyədə bilik və bacarıqlara yiyələnməsi müxtəlif kitablarda mənbələrdən istifadə etməklə, onların müstəqil işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların elmə aid dərslər və yeniliklərlə zəngin proqramlardan istifadəsi şərtidir.

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə qaldırılması baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Onlardan birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirməyə

köməklik edir. Beləliklə, gələcək üçün potensial imkanların yaranmasına şərait yaradır. İlk araşdırmalar göstərir ki, respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tətbiqinin həyata keçirilməsi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, ənənəvi üsulla yeni müasir üsulu birləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Hər üsulun özündə olan müsbətləri cəm edib maraqlı dərəcəyə nail olmaq şərtidir.

Əyani və texniki vasitələrdən istifadə etmək dərəcəsi daha maraqlıdır. Məsələn, Beyin həmləsi adlanan üsul dərəcəsi 5-10 dəqiqə ərzində tələbələrin öyrənilən mövzu, problemin həlli yolları üzrə müxtəlif ideyaları irəli sürməsi vasitəsi kimi istifadə olunursa, yaxşı qavranar. Beyin həmləsi tələbələrdə yeni bilikləri üzə çıxarmaqla, müzakirə olunan məsələyə onlarda maraq oyadır.

Bu metodun tətbiqi tələbələri fəallaşdırır, verilən suala tez və düzgün cavab tapmağa, müxtəlif ideyalar irəli sürməyə həvəs yaradır.

Əqli hücum tətbiq edilərkən müəllim həll olunmalı problemi elan edir. Sual lövhəyə yazılır və ya şifahi şəkildə verilir. Əqli hücum zamanı yeni mövzu ilə əlaqədar hər hansı bir fikrin, ifadənin tamamlanması üçün mümkün variantları müəyyənləşdirmək tapşırığı vermək də məqsədəuyğundur.

Müəllim mümkün qədər çox tələbənin fikir söyləməsinə nail olmalıdır. Tələbələr vaxt itirmədən problemlə bağlı yığcam şəkildə müxtəlif ideyalar, təkliflər irəli sürürlər. Söylənilən bütün mülahizələr heç bir şərh verilmədən, tənqidi münasibət bildirilmədən lövhədə qeyd olunur. Sonra təhlil, müzakirə mərhələsi gəlir. Müxtəlif ideyalar qiymətləndirilir, lehinə və əleyhinə fikirlər söylənilir. Tələbələr müzakirə olunan problemin həlli üçün faydalı hesab etdikləri ideyaları seçirlər.

Bu üsulların hər biri günü-gündən inkişaf edən respublikamızda gələcəyin müəllimləri üçün çox vacib məsələdir.

Respublikada hal hazırda bu yöndə islahatlar aparılır. Təhsilin maddi bazası, təhsil və tərbiyə işinin məzmununda, metodikasında, müəllim-şagird münasibətlərində, idarə etmədə böyük dəyişiklik baş verir. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun başlanması ilə pedaqoji nəzəriyyə və praktikada əvvəllər bərqərar olmuş stereotiplərin köhnəldiyi dərk edildi. Yeni pedaqoji konsepsiyalar, nəzəriyyələr irəli sürüldü. Yeni pedaqoji təfəkkür, milli qaynaqlar və ümumbəşəri dəyərlər zəmində yaranan məktəbin inkişafında təsir edəcək konsepsiyalar, nəzəriyyələr meydana çıxdı. Tələbənin bir şəxsiyyət kimi tam formalaşması təhsil sisteminin əsas vəzifəsi hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə., Talıbov Y., Eminov A., İsayev İ. Pedaqogika. Bakı, 2006
2. Bunyadova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı, 2000
3. Həsənov M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı, 2009
4. Nəzərov A. "Təhsilin müasir problemləri" fənni üzrə proqram. Bakı, 2010
5. Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti, Bakı, 2011
6. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007

SUMMARY

G.I.Sadigova

INTRODUCTION OF MODERN TEACHING METHODS FOR HIGH SCHOOL STUDENTS IN HIGH SCHOOLS

The country has accumulated considerable experience in the field of personality formation, achievement assessment, and education management as a result of the organization of both teacher and school activities in line with society's needs. Therefore, the generalization and use of these materials is of great importance for the national system of education in Azerbaijan.

This is why it is better to combine the new modern method with the traditional one. It is necessary to combine the positive aspects of each method and achieve an interesting lesson. Using visual and technical tools makes the lesson more interesting. For example, a method called brainstorming is best understood as a tool used by students during the course of 5 to 10 minutes to convey different ideas on the topic and the ways in which the problem is learned. The brainstorming of the brain causes students to discover new knowledge and interest in the subject under discussion.

Key words: training, upbringing, new methods, brainstorming, high school, teacher, student, problem, modern, traditional method, courses, communication

РЕЗЮМЕ

Г.И. Садыгова

ВНЕДРЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В стране накоплен значительный опыт в области формирования личности, оценки достижений и управления образованием в результате организации как учительских, так и школьных мероприятий в соответствии с потребностями общества. Поэтому обобщение и использование этих материалов имеет большое значение для восстановления национальной системы образования Азербайджана. Вот почему лучше сочетать новый современный метод с традиционным. Необходимо сочетать положительные стороны каждого метода и получить интересный урок.

Использование визуальных и технических инструментов делает урок более интересным. Проблема, называемая «атака мозга», хорошо понимается в течение 5–10 минут как, позволяющий студентам представить различные идеи по теме и способам решения проблемы. Мозговая атака мозга заставляет студентов открывать новые знания и интерес к обсуждаемому предмету.

Ключевые слова: обучение, воспитание, новые методы, мозговой штурм, вуз, преподаватель, студент, проблема, современный, традиционный метод, курсы, общение

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşən Babayeva
Məqalə daxil olmuşdur: 15 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

İNARA MAĞERRAMOVA

Нахчыванский Государственный Университет

UOT:782

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОПЕР

Предлагаемая во вниманию статья И.Маггеррамовой посвящается специфическим особенностям азербайджанских опер. В статье даются обобщенные сведения о пройденном сложном пути развития азербайджанской оперы, начиная с периода зарождения мугамных опер, т.е. с начала XX до начала XXI веков. Отмечается факт появления разножанровых произведений в этом процессе.

В статье рассматриваются также национальные черты ранних (мугамных) опер, определяется роль народно-национального искусства и использование классических оперных форм в операх общеевропейского типа.

Ключевые слова: азербайджанская опера, мугам, народная музыка, жанр, стиль

Как исторически первый жанр профессионального композиторского творчества музыкальный театр во все годы своего существования был глашатаем самых прогрессивных идей. Именно оперный жанр (наряду с ними и оперетта) оказал сильнейшее воздействие на зарождение и развитие всех других жанров профессионального музыкального искусства. Именно с оперой, в течение ряда лет ведущим жанром были связаны многие успехи национального искусства.

Путь развития азербайджанской оперы за 100 лет позволил ей за столь короткий (с исторической позиции) срок выйти на мировую арену, обратив на себя внимание, многими заслуживающими качествами, в числе которых ее национальное своеобразие. За короткий период композиторы Азербайджана внесли в известный своими канонизированными чертами традиционный жанр, черты своего народно-национального искусства, придавшие ей заметное своеобразие, позволившее выделить национальную оперу в особо интересную группу, с именно ей присущими качествами.

Роль и значение искусства народа в становлении и развитии азербайджанской оперы во все периоды были велики. Именно творчество народа, в его самых разных пластах, в самых эстетически высоких образцах, как мугамы, популярные песенно-танцевальные, ашугские формы, использованные композиторами придали операм тот свойственный им яркий, запоминающийся облик, который и составил отличающее ее своеобразие.

Общеизвестно, что авторы оперных произведений, известных мировому искусству, всегда опирались на творчество своего народа. Однако, далеко не всегда национальные фольклорные истоки в этих произведениях столь ярко, наглядно выражены и далеко не всегда они играют столь важную роль, наглядно обозримую в процессе зарождения и становления крупномасштабного жанра как опера.

Думается, что при всем наличии итальянской народной музыки в творчестве Верди, Пуччини, или немецкой в раннем творчестве Вебера, все же той наглядности воплощения, которую мы имеем в творчестве У.Гаджибейли или Ф.Амирова в операх не так легко найти. Возможно еще, что вся зарубежная музыка основана на функциональной основе, вся тональная

система держится на мажоре-миноре, а наша – на ладо-интонационном мышлении. Здесь вероятно играет роль и то, что по существу разделяет музыкальный строй Востока и Запада.

Таким образом, народное творчество с самого начала рождения жанра, было не просто почвой, опорой или просто одним из компонентов в построении целого, но и наглядно действенным живым участником драматургии в целом.

Только Азербайджан известен миру с оперой, в которой фундаментальное место заняли мугамы. Нет аналога такой оперы в тот период.

Отметим также, что заметным своеобразием отличаются далее и азербайджанские оперы не только известные как «мугамные», то есть ранние, но и созданные в последующие годы. Именно наглядное национальное своеобразие позволило придать азербайджанской опере «индивидуальное лицо», позволяющее, при заметном отличии жанров, стилей, разности мастерства авторов соединить в единую национальную группу все созданные в республике оперы. Они прочно опираются на творчество народа, органично воплощают дух, характер, эмоционально-образное содержание музыки народа, строй его мыслей, чувств – на черты музыкального языка своего народа с особенностями, свойственными музыке именно своего народа. И коренное отличие наших опер в том, что только у нас (в отличие от Европы) есть искусство мугама и национальная ладовая система, придающие музыке тот неповторимый облик, то национальное своеобразие, позволяющее сразу отличить музыку наших опер от многих европейских.

Овладев европейской оперной формой наши авторы «наполнили» ее сугубо восточным, азербайджанским колоритом, выделив в особую группу.

Наши оперы совершили заметный шаг в продвижении к синтезу Востока и Запада и заслуга азербайджанской оперы в этом велика.

Общеизвестно, что композиторский замысел, отражая действительность, формируется под воздействием исторически сложившихся национальных традиций художественной культуры, национальной школы. И вполне понятно, что стилистическое единство – удел только выдающихся значительных явлений, также как и реалистически художественное воплощение идейно-образного содержания. Таким выдающимся явлением стали «Кероглы» Узеира Гаджибейли, позже «Севиль» Фикрета Амирова. Однако, и в тех конкретных образцах произведений, которые по целому ряду причин далеки от совершенства, общность почерка, связывающее нередко многоликую группу явлений показывает себя не менее отчетливо. Разумеется, имеем в виду национальный стиль. Таковы и оперы, созданные после «Севиль», уступающие как «Севиль», так безусловно и «Кероглы». Эти произведения, не разрешившие до конца важнейшие проблемы, стоящие перед национальным искусством, тем не менее воздвигают фундамент для более смелых новаторских художественных образцов, становящихся важными вехами в истории развития оперного жанра.

Вскоре, творческим достижением авторов опер явилось музыкально-сценическое воплощение народных масс и индивидуальностей типических характеров в их взаимосвязи, обусловленной социальной сущностью современности. В этих произведениях рельефно высту-

тупила важная тенденция углубленной психологизации музыкальных характеристик – героев опер. В свое время, эта психологизация привела композиторов к сдвигу от обобщенного выражения состояния и ситуаций, представленных в монологах-мугамах ранних опер к обобщенному и индивидуально-конкретному воплощению в операх XX века.

Думается, что именно постоянная прочная опора на творчество и все углубляющиеся понимание и мастерство его претворения в оперной музыке стали основой профессионального синтеза в воплощении его с другими факторами, придавшими своеобразие, отличающие их стилистически.

От мугамной оперы к опере классического типа перешли в связи с важной задачей ставшей перед авторами в новых условиях жизни; требующих воплотить на сцене типические

индивидуальности, определенные личности. Как известно, в музыкальном звучании мугамных опер действующие лица выступали в той или иной драматургической ситуации как представители, или носители какого-либо переживания, радости или горя, надежды или отчаяния.

Все те мугамы, которые исполнялись в этих ранних операх по замыслу композитора (например, мугамы, которые пела Лейли, пел Меджнун и т.д.) выражали именно такие, обобщенные состояния; то есть, печаль любовь, радость, горе и т.д. При всем внутреннем психологическом богатстве самих мугамов, они по условиям своего существования не были предназначены для того, чтобы стать музыкальным воплощением типической индивидуальности. То есть стать воплощением не вообще радующегося или скорбящего героя (то есть здесь бывало важно показать чувство, эмоцию, а не личности поющего героя, являющегося определенной личности). Таким образом, мугамы, которые композиторы вкладывали (независимо от личности) в уста своих героев выражали обобщенное настроение, состояние. Сходство с оперой сериа, здесь безусловно есть и несомненное отличие в том, что композиторы опер сериа поручали своим героям петь арии, другое дело, что эти арии воплощали определенные эмоции, чувства; чувство любви, мести, гнева, мольбы и т. Д.

И только герои азербайджанских опер пели мугамы лирико-философские монологи, выражающие определенные чувства-мысли. Таким образом, партии героев наполнялись музыкой, имеющей народные основы, а точнее музыкой взятой из сокровищницы народного искусства. Поэзия была создана поэтами, чаще Физули.

К сдвигу от мугамной оперы к опере классического типа, разумеется привело стремление дать музыкально-сценическое воплощение именно определенным личностям, индивидуальностям. Разумеется, это было обусловлено общими процессами азербайджанской художественной культуры и безусловным контекстом всей культуры. На основе реалистической устремленности, определяющей прогрессивное развитие современного художественного творчества определялось существо и такого жанра нашего искусства как опера.

Так, как опера была одна из форм общения с широкими массами на уровне современной культуры, где было возможно показать личность, его внутренний мир.

Создание оперы «Наргиз» – первого произведения общеевропейского типа, поставило автора и перед необходимостью создания мелоса нового типа, для чего следовало творчески свободно претворить народно-национальный интонационный строй. Муслим Магомаев, к сожалению, успел лишь приступить к этой задаче и возможно поэтому, чуть позже это пришлось сделать и У.Гаджибейли, ставшему автором оперного мелодического стиля.

Написав первую оперу общеевропейского типа Магомаев, следуя тенденции оперного искусства 1920-1930-х годов бывшего Союза, сумел активно ввести азербайджанскую оперу в русло советского (русского) оперного творчества своего времени. Песенные эпизоды, маршевые интонации с характерно маршевыми ритмами, прозвучавшими в «Наргиз» поставили первую современную азербайджанскую оперу в ряды опер бывшего Союза, как интересный образец современной оперы.

Отказавшись от мугамных импровизационных партий, от мугамных фрагментов, не фиксированных нотной записью, Магомаев, как национальный композитор, безусловно, опирается на ладоинтонационные черты мугамов. В целом ряде оперных номеров мы наблюдаем преломление ладоинтонационных особенностей мугама, закономерностей мугамного принципа в структурах оперы, в драматургии.

Вполне понятно, что долгие годы опера занимала ведущее место в искусстве всех стран, входящих в состав Союза и что наши азербайджанские композиторы уделили ей, в определенный период творчества огромное внимание. Отметим также, что зарождение-становление профессионального композиторского творчества как и вершинная точка его развития в

течение долгих лет, была опера. От «Кероглы», как от классического образца национального искусства последовало дальнейшее развитие композиторского творчества во всех жанрах.

Авторы первых ранних образцов оперного жанра, приступив к сложной задаче, будучи сами еще неопытными, сумели учесть эстетические склонности и потребности неподготовленной к восприятию незнакомого жанра аудитории, преподнести ей новый для нее вид музыкально-сценического произведения в виде и форме искусства, завоевавшего сразу же любовь и внимание широких масс. Вдохновленный поэзией Физули У.Гаджибейли воплотил национальную тематику, строй мыслей и чувств национального слушателя в этически приемлемой ей форме. Стремление освоить оперный жанр, естественно подвело их к необходимости освоения и внедрения в свои оперные образцы обязательные компоненты оперы. Так, в мугамной опере оказались песенные фрагменты, монологические заменяющие арии, ариозо.

Композиторы Азербайджана выполняя свою «местную» задачу – овладеть оперным жанром, оперной формой, в начале XX века оказались одновременно вовлеченными и в общероссийские проблемы оперного искусства. Так, естественным являлось в 30-е годы вовлечение в жанр песенной оперы, широко культивируемой в советской России.

Крепкая опора на творчество своего народа, помогли азербайджанским авторам при опоре на традиции мировой классики, одновременно искать пути развития этих традиций в русле творческого претворения и традиций своей народной музыки. Народная музыка Азербайджана, национальные традиции интегрировались в традиционные, общеевропейские формы, каноны, выступая в синтезе с общеевропейскими. А чаще, наши авторы, стремились извлечь из национальной музыки особенности, которые можно было бы согласовать с общеизвестными оперными формами, канонами в традиционных формах европейской оперной классики.

Однако, отмечая вышеизложенные особенности первой азербайджанской оперы общеевропейского типа, мы должны особо отметить и совершенно новый – свободный подход – творческое претворение народно-национального интонационного строя. Отметим, что в 30-е годы, этот интонационный строй, соответственно новой исторической эпохе, преобразовывался. Сама народная музыка в 20-30-е годы заметно обогащалась. Это было связано с возникновением и воздействием особого интонационного «потока» революционно-массовой песенности (вспомним песню «Комсомолка» У.Гаджибейли и т.д.). Органическое единство обновленного интонационного строя лишь постепенно достигалось в процессе противоречивого развития в те годы, это сказывалось в известной расщепленности отдельных «слоев» народно-массового интонационного строя. Это наблюдалось также в интонационной «многослойности» музыкальных произведений, запечатлевших этот трудный процесс становления нового интонационного строя.

Вся наша оперная музыка, особенно в силу того, что очень крепко основана на нашем ладоинтонационном мышлении и в произведениях предстает синтез мажора-минора с ладовостью и музыка наших авторов становится наглядно своеобразной в восприятии европейского слушателя именно поэтому, своеобразны не только «мугамные» оперы, но и все созданные в последующие годы. Азербайджанская опера предстала в своих лучших образцах со своим наглядно воплощенным индивидуальным «лицом», обликом, который при наличии всех компонентов жанра, отличается национальным своеобразием. С первых своих шагов азербайджанская опера не пошла по пути претворения, как многие другие, песенно-танцевальных жанров (вспомним украинскую оперу, польскую, чешскую и т.д.), а связала свою судьбу с мугамом, как жанром составившем основу национального мышления.

И мугам в этом плане наложил отпечаток на всю оперу, даже на «Кероглы», в котором композитор широко использовал ашугскую музыку.

Стремление композиторов к сдвигу от мугамной оперы к опере классического типа, помимо известного их желания освоить жанр, стимулировалось и вполне естественным стремлением воплощать в рамках оперы именно определенные личности-индивидуальности.

Разумеется, это было обусловлено общими процессами азербайджанской художественной культуры и контекстом всей культуры. Существование такого жанра как опера определялось на основе реалистической устремленности, определяющей прогрессивное развитие современного художественного творчества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Из доклада музыковеда С.Касимовой на конференции, посвященной У.Гаджибекову в ССК Азербайджана. 1990, Баку
2. В.Виноградов. У.Гаджибеков, Москва. Музгиз, 1938
3. Касимова С. Из истории азербайджанской оперы и балета (1908-1988) Баку, Адильоглы, 2006

XÜLASƏ

İnara Məhərrəmovə

AZƏRBAYCAN OPERASININ ÖZÜNƏMƏXSUS CƏHƏTLƏRİ

İ.Məhərrəmovanın təqdim etdiyi məqalə Azərbaycan operalarının spesifik xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir.

Məqalədə muğam operalarının yarandığı dövrdən, yəni XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan operasının keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolu haqqında ümumi məlumat verilir, bu prosedə müxtəlif mövzulu və rəngarəng janrlı əsərlərin meydana çıxması faktı qeyd olunur.

Məqalədə, həmçinin ilk (muğam) operaların milli xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, milli-xalq sənətinin rolu və avropa tipli operalarda klassik opera formalarının istifadəsi müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan operası, muğam, xalq musiqisi, janr, üslub

SUMMARY

Inara Maharramova

SPECIFIC FEATURES OF AZERBAIJANI OPERAS

The present article deals with the specific features of the Azerbaijan opera. It informs about the complicated developmental way that the Azerbaijan opera has passed since the early XX century when the mugham-operas appeared till the early XXI century. It is noted that in this process appeared the works of different themes and colorful genres.

The article also analyzes the national features of the first (mugam) operas, defines the role of national-folk art and the use of classical opera forms in European operas.

Keywords: Azerbaijan opera, mugam, folk music, genre, style

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ZENFİRA SEYİDOVA

MƏMMƏD ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:069

**VAHİD TƏHSİL MÜHİTİNİN TƏŞKİLİNDƏ MUZEYLƏRİN VƏ
ALİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN BİRGƏ FƏALİYYƏTİ**

İrs özlüyündə mədəniyyətin bünövrəsi adlanır. Əsrin növbələşməsi şəraitində global sosial dəyişiklik-lərlə əlaqədar bizim mədəni irsimizin qiymətləndirilməsi milli ruhun qorunub saxlanmasında mühüm faktor kimi yeni inkişaf tapmışdır. Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin qorunması və təbliği milli ölkə muzeylərinin fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Mədəni irsə maraq bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün mərhələlərində yüksək səviyyədə olmuşdur. XX-XXI əsrdə milli-mədəni irsə maraq və bu sahədə elmi-tədqiqatlar yüksək vüsət almışdır (3.səh.85). İnkişaf ərzində mədəni irsin öyrənilməsi və tədqiqinin aktuallaşdırılması və onun ümumtəhsil potensialından istifadə ön plana çəkilmişdir.

Açar sözlər: muzey, ali məktəb, tələbə, auditoriya, təhsil mühiti, mədəni irs

İrs özlüyündə mədəniyyətin bünövrəsi adlanır. Əsrin növbələşməsi şəraitində global sosial dəyişikliklərlə əlaqədar bizim mədəni irsimizin qiymətləndirilməsi milli ruhun qorunub saxlanmasında mühüm faktor kimi yeni inkişaf tapmışdır. Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin qorunması və təbliği milli ölkə muzeylərinin fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Mədəni irsə maraq bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün mərhələlərində yüksək səviyyədə olmuşdur. XX-XXI əsrdə milli-mədəni irsə maraq və bu sahədə elmi-tədqiqatlar yüksək vüsət almışdır (3.səh.85). İnkişaf ərzində mədəni irsin öyrənilməsi və tədqiqinin aktuallaşdırılması və onun ümumtəhsil potensialından istifadə ön plana çəkilmişdir. Təhsil potensialının tükənməzliyi, abidələrin və kolleksiya əşyalarının məcmusunda muzeylər bu gün nəinki tək-cə pedaqoji-təhsil fəaliyyəti göstərir, həmçinin daşınan və daşınmayan mədəniyyət abidələrinin təqdim olunması işində böyük təcrübə mənimsəmişlər. Muzey problemləri sosial-mədəni institutlar kimi öz bazasında muzey işçilərində, mədəniyyətşünaslarda, incəsənətşünaslarda və müəllimlərdə böyük maraq doğurmuşdur. Müasir muzeylər biliyin təbliği mərkəzinə çevrilmiş, bu isə muzeylərin bir mühafizəçi kimi yox, təbiət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur. Mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi mədəni-məişət məsələlərinin şərh edilməsi sahəsində əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Artıq faktların mahiyyətini açmaq üçün hər bir gənc nəslə vasitəçi lazımdır. Beləliklə, mədəni irsin tədrisində muzeylər müasir təhsil prosesində böyük rol oynayırlar. Muzeyin tədris fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların fəaliyyəti mədəni irsin mənimsənil-məsi əsasında qurulmuşdur.

Muzeylərdə tədris prosesi öz xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Muzey təhsil mühiti müəyyən tarixi dövrdəki vəziyyət haqda emosiyalar və hisslər yaradır. Beləliklə, muzey təhsil mühiti gənclərdə əhəmiyyətli parsiotik hissləri aşılayır. Bu hiss prosesini müasir vizual məlumatlar axınında həyata keçirmək mürəkkəb prosesdir. Bunun üçün müasir muzeylər mənalı dialoqlar layihələşdirməlidirlər. Bu zaman muzeylərdə tələbə gənclər arasında aktiv pedaqoji-muzey və mədəni-maarif inteqrasiyası yaradılmalıdır. Öz daxili təbiətinə əsaslanaraq hər bir muzey fərdi olaraq effektiv mədəni-maarif missiyasını həyata keçirməlidir. Buradan aydındır ki, muzey pedaqogikası elmindən istifadə etməməsi mümkün deyil. Məhz bu elm insanları məqsəduyğun təşkil olunmuş pedaqoji prosesə cəlb edir və tarixi-mədəni irsi düzgün qiymətləndirməyə yönəldir. Təhsil işində və praktiki pedaqoji-muzey fəaliyyəti prosesində tarixi və mədəni artefaktlar diqqət mərkəzində olmalıdır.

Muzeylər bu və ya digər bilikləri mənimsətməkdə ideal məkan hesab olunurlar. Muzeyin mədəni-təhsil mühitinə daxil olarkən tələbədə şəxsiyyətin mənəvi aləmini başa düşmək və onu qiymətləndirmək qabiliyyəti yaranır. Adətən, muzeylər elmi-tədqiqat və mədəni-maarif müəssisələri kimi təqdim olunurlar ki, öz sosial funksiyalarına görə tarixi və mədəni abidələrin komplektləşdirilməsi, uçotu, qorunması və öyrənilməsi işlərini həyata keçirirlər.

Rusiya muzey ensiklopediyasından tərif: “Muzeylərə universal baxış insanların həqiqətə xüsusi münasibəti ilə izah olunur ki, bu mədəni, təbii irsin qorunması və ondan elmi və tədris məqsədilə istifadə olunmasını həyata keçirməyə imkan verir”.

Pedaqoji nöqteyi-nəzərdən muzey fəaliyyətinin məntiqi qiymətləndirilməsi “muzey pedaqogikası” termininin yaranması ilə təsdiq olunur (1.səh.483). Bununla əlaqədar olaraq, demək olar ki, muzey pedaqogikası mədəni təcrübənin pedaqoji prosesdən muzey mühiti şəraitinə keçməsinə yönəldilmişdir.

Təsadüfi deyil ki, bu gün pedaqoji fəaliyyətdə aktual problemlərdən biri tələbələrin təhsilində muzeylərin tədris mühitinin imkanlarını təhlil etmək və ondan istifadə etmək əsas məsələ hesab olunur. Müasir dövrdə muzeylərin mədəniyyət mərkəzləri kimi qiymətləndirilməsi böyük məna kəsb edir ki, bu gənclərin keçmiş haqdakı biliklərini zənginləşdirir və onlara qayğı ilə yanaşmağı təbliğ edir. Müasir şəraitdə tələbələrin dəyişkən tələblərinin və maraqlarının tədqiq və öyrənilməsi bu gün aktual problemlərdən biri hesab olunur və əsas məsələlərdən biri də onların mədəni dünyagörüşlərinin artırılması hesab olunur. Bu kontekstdə muzeylər və muzey işçiləri üçün bu məsələləri həll etmək məqsədi qeyd edilmişdir. Bu məsələnin həllində ali məktəb müəllimlərinin üzərinə də böyük məsuliyyət düşür. Onlar üçün müxtəlif formalar həyata keçirməlidirlər. Mənəvi cəhətdən yaxşı təhsil almış gənclərin yetişdirilməsi – XXI əsrin yeni nəslinin tərbiyəsi muzey işçilərinin və ali məktəb müəllimlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində əsas halqalardan biridir. Son illərdə aparılmış tədqiqatlara görə tələbə auditoriyalarının muzeylərə münasibəti bir mənəvi deyil. Belə ki, tələbələrin mədəni potensialları mənimsəməsi, aktivliyi qənaətbəxş hesab olunmur, lakin tələbələrin muzeyə münasibətləri onların həyatının bir hissəsini təşkil edir. Bu, əsasən, muzey fəaliyyətini öyrənən tələbələrə aid olunur. Bizim nəzər-diqqətimizdə duran əsas məsələlərdən biri tələbələrin muzey auditoriyalarına münasibətlərini hərtərəfli araşdırmaqdır. Muzeylərin tələbələr qarşısında hansı imkanları açması, onların mənəvi həyatında muzeylərin rolunu öyrənmək vacib məsələdir, həmçinin muzey-pedaqoji prosesin mahiyyəti müəyyən olunmalıdır.

Muzey gənc nəslin estetik şüurunun formalaşmasında, şəxsiyyətin incəsənətə cəlb olunmasında mühüm sosial, pedaqoji və tərbiyəvi mədəni potensiala malikdir. Müasir dövrdə muzey mədəniyyət və təhsil sahəsində mühüm mövqe tutur. Muzeylərin və ali məktəblərin sosial-mədəni birliyində, onların gənclərlə birgə işində qeyri-ənənəvi mədəni-təhsil fəaliyyətindən geniş istifadə olunur. Müasir muzeylər böyük təhsil proqramına malikdirlər ki, bu da təhsil prosesində ali məktəb tələbələrinə geniş imkanlar yaradır, ixtisaslı gənc kadrların yetişməsinə kömək edir. Buradan bunu qeyd etmək vacibdir ki, muzeylərin və ali məktəblərin qarşılıqlı təhsil, mədəni-maarif və elmi-tədqiqat modeli ilə işləmələri ixtisaslı bakalavr və magistrlərin hazırlanmasında çox sistemli səviyələrin yaranmasını təcəssüm etdirir (3-88).

Muzeylərin və ali məktəblərin əsas qarşılıqlı sosial-mədəni fəaliyyəti formalarından biri də bakalavr və magistr proqramları ilə tədris-metodiki materialların işlənilməsi, hazırlanmasıdır ki, elmi tədbirlərin forum kimi keçirilməsi, elmi-praktiki konfranslar, dəyirmi stollar, müəllim və muzey işçilərinin iştirakı ilə seminarlar təşkil etmək, elmi işlərin publikasiyası, yeni mədəni-maarif projelərin hazırlanması, tələbələr üçün muzeylərdə master-siniflərin yaradılması işini həyata keçirməkdir.

Beləliklə, muzey və ali məktəblərin tərəfdaşlığı çərçivəsində nəzəri-metodiki problemlər həll olunmuşdur və müəssisə və institutlar arasında münasibətlər inkişaf etdirilir.

Beləliklə, muzeylər yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur, muzey təhsili variatif olur, elmi-metodiki və intellektual yaradıcılıq fəaliyyətinə böyük diqqət yetirilir, muzey və tələbələrin qarşılıqlı fəaliyyətində praktiki təhsil ehtiyatlarından istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Əmirxanov. Muzeşünaslıq. Bakı, 2002
2. E.Məlikova, A.Əlizadə. Muzeylərdə elmi-tədqiqat işinin təşkili və metodikası. Bakı, 2011
3. Muzeşünaslığın tədrisi problemləri II Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2018

SUMMARY

Zenfira Seyidova, Mammad Aliyev

JOINT ACTIVITIES OF MUSEUMS AND HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE ORGANIZATION OF A UNIFIED EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Heritage itself is the basis of culture. Assessing our cultural heritage in connection with global social changes at the turn of the century has become an important factor in preserving the national spirit. The preservation and promotion of the rich cultural heritage of Azerbaijan is closely linked with the activities of national museums. Interest in cultural heritage has always been at the highest level at all stages of the historical development of mankind. Interest in national cultural heritage in the XX-XXI centuries and scientific researches in this field have gained wide scope. During the period of development of the study of cultural heritage, the implementation of its research, and its use in general education have been highlighted.

Key words: museum, higher school, student, audience, educational environment, cultural heritage

РЕЗЮМЕ

Сеидова Зенфира, Алиев Мамед

СОВМЕСТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЕВ И ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ ЕДИНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Наследие само по себе является основой культуры. Оценка нашей культурной самобытности в связи с глобальными социальными изменениями на рубеже веков стала важным фактором сохранения национального духа. Сохранение и пропаганда богатого культурного наследия Азербайджана тесно связано с деятельностью национальных музеев страны. Культурный интерес наследию был на высшем уровне на всех этапах исторического процесса развития человечества. Интерес к национальному культурному наследию в XX-XXI веках и научные исследования в этой области получили широкий размах (3, с.85). За период развития изучения культурного наследия, актуализации исследования и использование его образовательного потенциала выдвинуто на передний план.

Ключевые слова: музей, высшая школа, студент, аудитория, образовательная среда, культурное наследие.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kadiraliyev @ yahoo. Kom

HEYDƏR ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:72**ORTA ƏSR MÜSƏLMAN MEMARLIĞINDA HAMAMLAR VƏ VƏNƏND
HAMAMININ MEMARLIQ QURULUŞU**

Hamamlar haqqında aparılan araşdırmalar hamam mədəniyyətinin tarixinin çox qədim dövrlərə dayandığını göstərməkdədir. Orta əsr müsəlman intibahı dövründə elmin, mədəniyyətin, incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi, hamam mədəniyyəti də özünün intibah zirvəsinə çatmışdır.

Bir müsəlman məmləkəti olmaq etibar ilə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda da hamam mədəniyyətinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Naxçıvan MR ərazisində orta əsr hamam memarlıq formaları müasir dövrə qədər gəlib çatan yeraltı hamam memarlıq nümunələridir. Naxçıvan MR ərazisində sayı 25-dən artıq olan yeraltı hamamlar Ordubad, Culfa və Şərur rayonları ərazisində yerləşir.

Çox təəssüf ki, çox unikal memarlıq formasına malik olan yeraltı hamamların memarlıq quruluşunun araşdırılması araşdırıcıların diqqətindən kənar qalmışdır. Məqalədə orta əsr müsəlman memarlığında hamamlar və Vənənd kənd hamamının memarlıq quruluşu tədqiq olunur.

Açar sözlər: Yeraltı hamam, tağ-tavan, catma tağ, günbəz, elleps

İsti və soyuq su ilə təmin olunmuş xüsusi bir formaya malik olmaqla insanların yuyunması üçün istifadə etdikləri sanitariya qurğularına hamam adı verilir. Hamam sözünün mənası da “isitmək”, “isti etmək” anlamına gəlir. Hamamlar tarix boyu insanlar üçün rahatlığın, təmizliyin, diriliyin, sağlamlığın, dincliyin, istirahətin, ruhun təzələndiyi məkan sayılıb. Tarixən insanların daim icra etdiyi təmizlik adətləri; -çimmək, su ilə yaxalanmaq fiziki təmizliyin başlıca şərtinə çevirilib.

Hamam həm də bir mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətin tarixi isə çox-çox qədimlərdən başlayır. Müxtəlif xalqların mifologiyasında, folklorunda hamamla bağlı deyimlər, atalar sözləri, mahnılar, bayatılar və s. Olması təsadüfi deyil. Qədim zamanlarda evlərdə hamam tikmək mədəniyyəti olmadığı üçün insanlar çay, göl, dəniz kimi təbii su mənbələrində yuyunurdular. Bu da mövsümi xarakter daşıyırdı. Hamam mədəniyyəti isə suyun qızdırılaraq təmizlik məqsədi ilə ilin bütün fəsillərində istifadəsi üçün yararlı olmasıdır.

Hər şeyin bir ilki olduğu kimi hamam və hamam mədəniyyətinin də əlbəttə bir ilki; - başlanğıcı olmalıdır. Hamamlar haqqında aparılan araşdırmalar hamam mədəniyyətinin tarixinin çox qədim dövrlərə dayandığını göstərməkdədir.

Hamamlar fərdi və ictimai olmaqla iki növə ayrılır. İctimai hamamların tarixi daha qədimdir. Bəzi qaynaqlara görə isə, dünyada ilk örtülü ictimai hamam miladdan öncə, 2500-ci ildə inşa edilib. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olur ki, ən qədim hamamların qədim Romada Pompei şəhərində olan hamamlardır. Pompei şəhəri vulkan püskürməsi nəticəsində lavaların küllərin altında qalmış bir şəhirdir.

Vulkanın püskürməsindən sonra Pompei şəhərində aparılan qazıntılar zamanı romalılar tərəfindən istifadə edilən küllər altında qalan hamamların formaları aşkara çıxarıldı. Məlum oldu ki, bu hamamlar təkcə insanların təmizlənməsi üçün deyil, həm də zövq və əyləncə yeri kimi istifadə olunurdu.

Romalılarda sinif fərqləri olduğundan, hamamların quruluşunda bu fərq özünü göstərirdi. Hamamlarda qul və zadəganların yuyulması yerləri giriş qapıları ilə ayrıldı. “Roma hamamlarında buxar hamamı, soyuq və isti su hovuzları da vardı.

Xristianlığın yayılmasından sonra, qərb dünyasındakı hamamlar və təmizlik mədəniyyəti tədricən unutulmuşdu.

Qədim hamam mədəniyyətinin “En çox yayıldığı ölkələr sırasına Qədim Şumerlər, qədim Roma və Osmanlı ölkələri olduğu göstərməkdədir. Ancak dünyada ilk hamamın hansı ölkədə tikilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Ayırı-ayrı mənbələrdə hamamların yaradılması müxtəlif xalqların adına bağlanılır. “Amma əksər araşdırmalarda ilk hamamın yaradılması ideyasının Şərqi mənsub olduğu iddia olunur. Bəzi tarixi mənbələrə görə, hamam mədəniyyəti qədim şumerlərdən başlayıb. Məsələn, tarixi qaynaqlardan birində şumer kralı Bilqamısın xüsusi bir yerdə su ilə yaxalanmasına dair məlumatlar var” (1).

Çox-çox sonralar hamamdan təkə təmizlik məkanı kimi yox, həm də mədəni, ictimai, sağlamlıq məqsədilə istifadə edilə bilər. Bir çox xalqların tarixindən bəlli olur ki, dincəlmək, şəkil çəkmək, şeir yazmaq, yorğunluqdan xilas olmaq üçün də ən rahat yer kimi məhz ictimai hamamlar seçilmişdir. Bu gün dünyada ən məşhur hamamlar türk, fin, rus və yapon hamamları hesab olunur.

Dünyanı günəş kimi işıqlandıran İslam təmizliyə böyük əhəmiyyət verirdi. Orta əsr müsəlman Şərqi fəlsəfəsinin dahi nümayəndəsi İmam Qəzali (1059-1111) göstərir ki, “Qullarına ehsan edilən özlərini təmizliyə çağırən, batinlərini təmizləmək üçün qəlblərinə nur və lütfələrini axıdan, üstlərini (dışlarını) təmizləmək üçün rıqqət və şəffaflıq özəlliyi daşıyan, suyu bəxş edən Allaha həmd olsun. Allah, kainatın hər tərəfini hidayət nuruna qərş edən peyğəmbər Məhəmməd (s.ə.v.) ilə maddi və mənəvi təmizliyə nail olmuş,.. qorxulu gündə bizi qurtaracaq. Bizimlə hər cür fəlakət arasında sipər olacaqlara salat olsun” (2, s.285).

İmanın yarısının təmizlik olduğunu göstərən peyğəmbər buyurur: “Namazın açarı təmizlikdir, təmizlik imanın yarısıdır” (2, s.285).

Deyilənlərdən anlaşılır ki, müsəlman dini həm qəlb (mənevə) təmizliyə, həm də xarici (maddi) təmizliyə böyük önəm verir. Bizim araşdırma obyektimiz üçün vacib olanı xarici (maddi) təmizlikdir.

İmam Qəzali göstərir ki, xarici təmizlik özü üç bölümə ayrılır: “a) maddi pisliklərdən, b) abdəstsizlikdən, c) vücuddakı artıq şeylərdən təmizlənməkdir” (2, s.290). Xarici təmizliyin bütün növlərini həyata keçirmək üçün müsəlman dünyasında hamamların yaranmasını zəruri edirdi. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, müsəlmanlığın yaranmasının ilk dövrlərindən başlayaraq müsəlmanlar hamamlardan istifadə etmişlər. “Bədəninin yuyulması ilə bağlı dinimizin əmr və tövsiyələri səbəbindən, hər bir müsəlman evində kiçik bir çimərlik yeri və çimərlik ehtiyacını hesablamışdır”(1). Bu dövrdə ev hamamlarından başqa məhəllə hamamları çox yayılmışdır. Kəndərdən gələnlər belə ehtiyac olduqda yuyuna bilmək üçün hər şəhər və kənddə hamamlar qurulmuşdur.

Orta əsr müsəlman intibahı dövründə elmin, incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi, hamam mədəniyyəti də özünün intibah zirvəsinə çatmışdır. Hicri tarixi ilə III əsrdə Bağdadda müasir tipli bir çox hamamların olması elmə məlumdur. Bu hamamlar müasir dövrdə olduğu kimi, qapalı və fərdi xarakter daşıyırdı.

Bir müsəlman məmləkəti olmaq etibarilə Azərbaycanda da hamam mədəniyyətinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində hamam memarlıq formaları müasir dövrə qədər gəlib çatan hamam memarlıq nümunələridir. Azərbaycanda belə memarlıq nümunələri Naxçıvan MR ərazisində, Ordubad, Culfa və Şərur rayonunda yerləşir. Onlardan birinin:- Ordubad rayonunun Vənənd kəndində yerləşən yeraltı hamamın memarlıq formasını araşdıraraq. Əvvəlcə tədqiq olunan hamam və onun memarlıq quruluşu haqqında elmi ədəbiyyatlardan bəlli olan qısa məlumat verək .

Vənənd kənd hamamı və onun memarlıq quruluşu.

Ordubad rayonu Vənənd kəndi ərazisində yerləşən, tarixi XVII əsrə aid olan memarlıq abidəsinin çox dəqiq planlaşdırma – memarlıq quruluşu var (şəkil 1). Planda ölçüləri 18 x 15,4 m.dir.

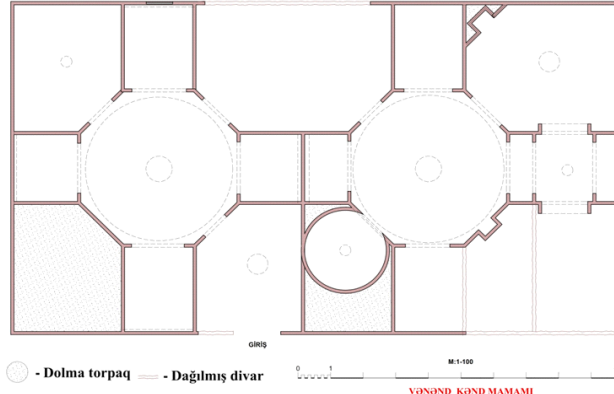

Orta əsr hamamlarının memarlıq quruluşu daxilədə 4 ədəd kvadrata yaxın və ardıcıl yerləşən otaqlardan ibarətdir.

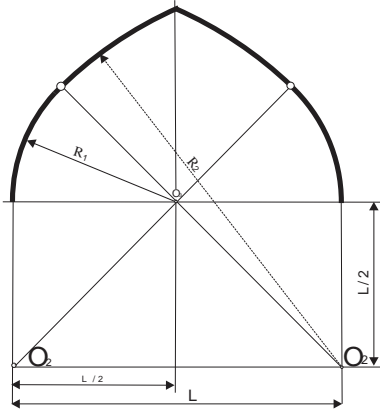
Şəkil 1. Vənənd kənd hamamı

Ümumi sahəsi 189,2 m² olan bu abidənin divarı dağ daşı, tağ-tavanları və günbəzləri isə bişmiş kərpicdən inşa olunub. Hamama giriş soyunma zalının sağındakı vestibüldəndir. Soyunma zalının diametri 5,1 m.-dir. Zalda eni 2,2 m. Və 1, 1 m. Olan 7 ədəd dərin tağça var. Soyunma zalının yuyunma zalı ilə əlaqəsi əks tərəfdən balaca vestibül vasitəsi ilə yaradılıb. Digər yuyunma zalı iki bölümdən ibarətdir. Şimal hissədən mərkəzi yuyunma zalını isti su hovuzu və qazanxana birləşdirir. Hər iki zalın tavanı sferik günbəzlə örtülmüşdür. Hamamın hündürlüyü günbəzlə birlikdə 5,5 m.-dir. Su ehtiyacı hamamdan yuxarıda olan çeşmənin suyu ilə ödənilmişdir. Şəkil 2- də Vənənd kənd hamamının planı göstərilmişdir.

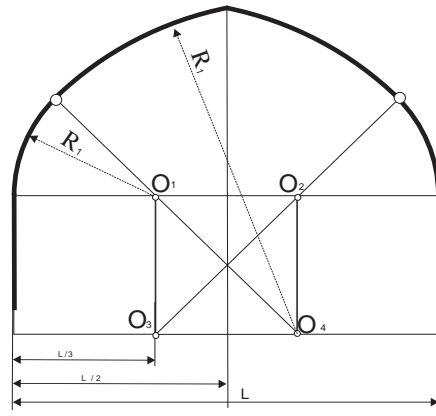

Şəkil 2. Vənənd kənd hamamının planı

Hamam daxilində keçid hissələrdə (qapı və pəncərə boşluqları) orta əsr müsəlman memarlıq formalarında önəmli yer tutan çatma tağ əyrilərindən ibarətdir.

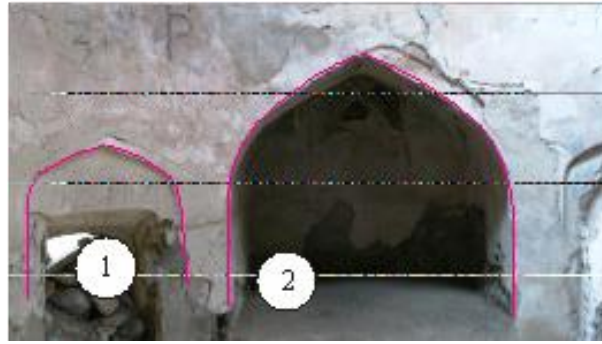

Şəkil 3

Şəkil 4

Vənənd kənd hamamı. Çatma tağ əyrilərinin qurulmasının qrafiki analizi.

Şəkil 5. Vənənd kənd hamamı. Daxildə çatma tağ ayriləri

Şəkil 6. Vənənd kənd hamamı. Günbəzin quruluşu

Vənən kənd hamamında tətbiq olunan çatma tağ ayrilərinin qrafiki analizi şəkil 3 və şəkil 4-də göstərilmişdir (3, s. 369). Şəkil 5-də Vənənd kənd hamamının daxilində çatma tağ ayriləri göstərilib. Burada 2-ci çatma tağ ayrisi şəkil 3-ə, 1-ci çatma ayrisi isə şəkil 4-ə uyğundur. Şəkil 6-da isə Vənənd kənd hamamının günbəzinin quruluşu göstərilir. Günbəzin quruluşunun analizi göstərir ki, bu quruluş kürə formasındadır. Beləliklə, Vənənd kənd hamamının memarlıq formalarının quruluşu tədqiq olunur

ƏDƏBİYYAT

1. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/504226>
2. Hucetüll-İslam İmam Gazali. İhyau Ulamid-Din I cild, İstanbul, Çağaloğlu, 1998, 877 s.
3. Kadir Aliyev. Başlanğıcların başlanğıcı: Nahçıvan-Marağa mimarlıq biçimlərinin mahiyəti, İstanbul, Ahmet titiz yatınları, 2015, 482 s.

SUMMARY

Gadir Aliyev, Heydar Akhmedov

BATHS IN MIDDLE AGES MUSLIM ARCHITECTURE AND ARCHITECTURAL STRUCTURE OF THE VANAND BATHS

Researches on bathhouses show that the history of bathhouse culture dates back to ancient times. As in all areas of science, culture and art, bath culture reached its peak during the medieval Muslim Renaissance. Being a Muslim country, the history of bath culture in Azerbaijan, including Nakhchivan, dates back to very ancient times. Medieval bathhouse architectural forms on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic are examples of underground bathhouse architecture that have survived to this day. More than 25 underground baths in the Nakhchivan Autonomous Republic are located in the territories of Ordubad, Julfa and Sharur regions.

Unfortunately, the study of the architectural structure of underground baths with a very unique architectural form, have not been explored by researchers. The article investigates bathhouses of medieval Muslim architecture and the architectural structure of the bathhouse in the village of Vanand.

Key words: underground bath, arch-ceiling, attached arch, dome, ellipse

РЕЗЮМЕ

Гадир Алиев, Гейдар Ахмедов

БАНИ В МУСУЛЬМАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ СРЕДНИХ ВЕКОВ И АРХИТЕКТУРНАЯ СТРУКТУРА БАНИ ВАНАНДА

Проводимые исследования о банях показывают, что история банной культуры восходит к древним временам. Как и во всех областях науки, культуры и искусства, банная культура достигла своего пика во времена средневекового мусульманского Ренессанса.

Будучи мусульманской страной, история банной культуры в Азербайджане, включая и Нахчыван, восходит к очень древним временам. Средневековые банные архитектурные формы на территории Нахчыванской АР являются образцами подземной банной архитектуры, дошедших до современности. Более 25 подземных бань в Нахчыванской АР расположены на территориях Ордубадского, Джульфинского и Шарурского районов.

К сожалению, изучение архитектурного строения подземных бань, имеющих очень уникальную архитектурную форму, осталось незамеченным для исследователей. В статье рассматриваются бани средневековой мусульманской архитектуры и архитектурное строение бани села Вананд.

Ключевые слова: подземная баня, арка-потолок, прикрепленная арка, купол, эллипс

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

RÜXSARƏ HÜSEYNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

MİLLİ ƏNƏNƏLƏRƏ BAĞLI SƏNƏTKAR

Məqalə dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığına, onun xalq musiqi folkloruna olan münasibətinə həsr olunub. Bütün yaradıcılığı boyu bəstəkar xalq musiqisinə - ənənəvi mahnı, rəqs, aşıq yaradıcılığı və muğam janrına istinad edərək özünün orijinal üslubunu yaratmışdır. Sonradan bu milli üslub Azərbaycanın digər görkəmli bəstəkarları tərəfindən şəraflə davam etdirilmişdir. Məqalədə bəstəkarın xalq musiqisindən istifadə etdiyi əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: bəstəkar, Ü.Hacıbəyov, folklor musiqisi

Azərbaycan milli musiqi sənətinin görkəmli simalarından olan Üzeyir Hacıbəyov musiqi tarixinə dahi bəstəkar olmaqla yanaşı, həmçinin dramaturq, publisist, musiqişünas, ictimai xadim və folklorşünas kimi də daxil olmuşdur. O, el sənətinə bağlı əsl ustad sənətkardır. Ü.Hacıbəyov bütün yaradıcılığı boyu xalqa istinad etmiş, xalq yaradıcılığından bəhrələnmiş, xalq musiqisinin tükənməz xəzinəsindən qidalanmışdır. Onun həyatda əsas prinsipi: “Yaradıcılıq işinə başlamazdan əvvəl bəstəkar xalq musiqi folklorunu diqqətlə öyrənməlidir” prinsipi olmuşdur. Bəstəkar yazırdı ki, “Mən xalq musiqisini əsaslı surətdə öyrənməyincə böyük əsərlər yazmağa tələsməmişəm”. Bu fikirlərlə o, həmçinin gənc bəstəkarlara bəstəkarlıq fəaliyyətinə məhz el havalarını dərinləndirən öyrənməklə başlamalarını tövsiyə etmişdir. Eyni zamanda o, bəstəkarları bu xəzinədən böyük həssaslıq, diqqətlə və professional səviyyədə istifadə etməyə çağırırdı. Bəstəkar “Musiqidə xəlqilik” məqaləsində yazırdı: “Xalq incəsənəti, folklor stili səslər və gözəllik cəhətdən tükənməz zənginliyə malikdir. İlk gözəl nəğmə və rəqs melodialarının yaradıcısı xalq özüdür. Lakin eyni zamanda xalq yalnız yaradıcı, yalnız bəstəkar deyildir, xalq eyni zamanda misilsiz tənqidçi və musiqi ənənələrinin ən yaxşı istehlakçısıdır. Xalq musiqi əsərlərinə diqqətlə yanaşır, yaxşını pisdən seçir və hər çeşidli saxta gözəllikləri və ideyasız dəbdəbələri rədd edir”.

Doğma xalqına yaxından bağlı olan və onun milli musiqi sənətinin qaynar çeşməsindən daim bəhrələnən, milyonlarla dinləyicinin qəlbinə yol tapan Ü.Hacıbəyovun çoxcəhətli yaradıcılığında xəlqilik, millilik ənənələri geniş əks olunmuş və bütün əsərlərinin canına hopmuşdur. O, öz sənətində Azərbaycan xalq musiqisinin bütün janrlarının – mahnı, rəqs, aşıq yaradıcılığının və professional muğam sənətinin üslub xüsusiyyətlərini birləşdirərək özünün orijinal üslubunu yarada bilmişdir.

Ü.Hacıbəyov yaradıcılıq aləminə çox mürəkkəb bir dövrdə qədəm qoymuşdur. Qarşısında elə bir nümunə ola biləcək bir əsər olmadığı bir dövrdə o, ilk addımını Azərbaycanda və eləcə də bütün Şərqdə tam bir yenilik olan opera sənəti ilə atmışdır. Öz şəxsi istedadına və musiqi folkloruna arxalanan bəstəkar ilk operası “Leyli və Məcnun”da məhz xalqa yaxın, doğma olan muğam və el havalarından başlamış və bu tükənməz xəzinədən istifadə etmişdir. Bəstəkarın fikrincə, Füzuli poemasının ruhu, lirikası, “Leyli və Məcnun” poemasının romantizmi məhz muğam kimi möhtəşəm bir musiqi ilə təəcəssüm oluna bilərdi. “Leyli və Məcnun” ilə musiqi tarixində operanın yeni növü – muğam operasının əsası qoyuldu. Muğam əsas musiqi materialı olaraq, operanın dramaturji inkişafında, hadisələrin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əsərdə Rast, Çahargah, Şur, Segah, Bayatı-Şiraz kimi muğamlar əsas yer tutur. Muğam və el havalarındakı xəlqilik və dərin fəlsəfəni dərk edən bəstəkar onların böyük hissələr musiqisi olmasına inanırdı. Buna görə həmin intonasiyalar bəstəkarın sonrakı “Əsli və Kərəm”, “Şeyx Sənan”, “Harun və Leyla”, “Şah Abbas və Xurşudbanu”, “Rüstəm və Zöhrab” kimi operalarında da öz əksini tapmışdır. Bu operalarda da bəstəkar xalq musiqisinin bütün janrlarından – muğam, mahnı, rəqs və həmçinin aşıq sənətindən

bəhrələnmişdir. Xüsusilə, bəstəkar aşiq musiqisinin təkrarsız xüsusiyyətlərindən özünün əsas qəhrəmanı aşiq olan "Əsli və Kərəm" operasında böyük professionallıq və bacarıqla istifadə etmişdir.

Artıq dünyanın demək olar ki, hər yerində səslənən "Arşın mal alan" musiqili komediyası öz milli koloriti ilə seçilir. Bu komediyanın musiqisi Azərbaycan xalq musiqisinin milli qaynaqlarından bəhrələnmişdir. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin incisi sayılan "Arşın mal alan" musiqili komediyasının son dərəcə populyarlığının kökü də məhz bundadır. Xüsusilə əsərdəki hər bir obrazın musiqi səciyyəsinə milli ladlar əhəmiyyətli rol oynayır. Gülçöhrə obrazında bəstəkar Segah, Şur, Şüştər ladları vasitəsilə məhəbbət arzusu ilə yaşayan, məhəbbətini tapan, daha sonra isə köhnə adətlər burulğanına düşərək acı izzətlər çəkən incə qəlbli bir qızın surətini yaradır. Əsərdə üstünlük təşkil edən lad Segahdır. Çünki bəstəkar bu ladı məhəbbət hisslərinin tərənnümü üçün gözəl ifadə vasitəsi hesab edirdi. Komediya Əsgər, Süleyman, Asya, Telli obrazlarının musiqi xarakterləri də bu lada əsaslanır. Bununla bəstəkar əsərin süjet xəttinin məhz məhəbbət üzərində qurulduğunu vurğulayır.

"Arşın mal alan" musiqili komediyasında Ü.Hacıbəyov əsl xalq musiqi nümunələrindən sitat kimi də istifadə etmişdir. Sultan bəyin kupletlərində "Canlar içindəki canım", uvertürada "Boynunda var sarılıq" mahnıları, Asiyanın rəqsində "Tərəkəmə" xalq rəqsi və s. Buna ən gözəl nümunədir. Ümumiyyətlə, özünün opera və operattalarında bəstəkar xalq mahnı və rəqs melodiylarından ustalıqla yararlanmış, öz yaxın dostu və məsləkdəşi M.Maqomayevlə birlikdə "Azərbaycan türk el nəğmələri" (1927) adlı məcmuəni hazırlayıb nəşr etdirməklə bu işqamətdə ilk addımı atmış, həmçinin xalq mahnılarının bədii məzmunu, üslub və ifa xüsusiyyətləri barədə qiymətli mülahizələr söyləmişdir. İlk dəfə bəstəkar sitat kimi "Evləri var xana-xana" lirik xalq mahnısından "Leyli və Məcnun" operasının I pərdəsində mədrəsə şagirdlərinin xorunda, "Bu gələn yara bənzər" xalq mahnısının sözləri və melodiylarından operanın III pərdəsindəki qızların xorunda istifadə etmişdir. Eyni zamanda, "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Məşədi İbad və Rüstəm bəyin duetində "Darçını", Məşədi İbadın mahnısında "Uzundərə" xalq rəqslərinin istifadəsi də bəstəkarın xalq musiqisinə olan böyük diqqətinin və sevgisinin nəticəsidir.

Əgər yaradıcılıq yolunun əvvəlində bəstəkar professional musiqi əsərlərinə hazır xalq materialının daxil olmasını vacib və mümkün hesab edirdisə, gələcəkdə o, bu yoldan uzaqlaşmışdır. Bəstəkar qeyd edirdi ki, "Musiqi əsərlərinin xəlqiliyi Avropa musiqi texnikasının Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları ilə yaradıcı sintezdə ifadə olunmasıdır". Məhz bu prinsiplərə riayət edərək Ü.Hacıbəyov "Koroğlu" operasını yaratmışdır. Bəstəkar "Koroğlu" operasında major və minor sistemini Azərbaycan ladları ilə sıx birləşdirərək, klassik musiqi formalarını xalq musiqisi ilə sintez etmək vəzifəsini qarşısına qoymuşdur. Bəstəkar yazırdı ki, "Koroğlu" operasında bilavasitə xalq yaradıcılığından götürülmüş əsl xalq melodiyları yoxdur. Mən xalqdan hazır nəğmələr almamışam, yalnız xalq yaradıcılığının əsaslarını öyrənmişəm. Operadakı ariya, duet, rəcitativ, ansamblları Azərbaycan musiqi ladlarında, Azərbaycan musiqi folkloru əsasında qurmuşam. Koroğlu aşıqları tərənnüm etmiş və ona görə də operada üstün gələn stil aşiq stildir". Doğrudan da qəhrəmanın səciyyələndirən 8 musiqi epizodundan beşi aşiq musiqi üslubunda yazılmışdır: "Səni gördüm" ariozası, II pərdədə I ariozası, IV pərdədən 3 aşiq mahnısı.

Bəstəkar bu operada əsas qəhrəmanlar olan Nigar və Koroğlunun məhəbbət hisslərini və vüsal həsrətlərini ifadə etmək üçün Segah və Bayatı-Şiraz ladlarına əsaslanmış və onların ariyaları bu ladlar üzərində qurulmuşdur. Xalqın məzlumluğunu, istismarçı siniflərin qəddarlığını göstərmək üçün Çahargahdan istifadə etmişdir. Üsyana qalxmış xalqın mübarizəsi, qəhrəmanlıq, mərdlik və sevinc hissləri isə Şur və Rast ladlarında bəstələnmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Ü.Hacıbəyov musiqi sənətinə çox mürəkkəb, qarışıq bir dövrdə gəlmişdir. Bəzi dargörüşlü nəzəriyyəçilər klassik musiqi irsini köhnəlmiş hesab edir, sənətdə xəlqiliyə qarşı çıxırdılar. Öz məqalə və feilyetonları vasitəsilə bəstəkar el havalara olan bu biganə münasibəti pisləyir, xalq yaradıcılığına dodaq büzənləri kəskin tənqid edirdi. Onlar hətta milli alətimiz olan tarın konservatoriyada tədrisdən çıxarılması fikri ilə çıxışı edirdilər. Məhz belə bir dövrdə bəstəkar tar üçün özünün "Şur" və "Çahargah" fantaziyalarını yazmış, tarı "Koroğlu" operasının simfonik orkestrinin tərkibinə daxil etmişdir. Ü.Hacıbəyov həmçinin həmin dövrdə aşiq musiqisinə qarşı yönəlmiş zərərli baxışları rədd edərək özünün "Koroğlu", "Aşıqsayağı" kimi misilsiz əsərlərini yaratmışdır. Skripka, violençel və fortepiano üçün yazılmış və kamera-instrumental musiqinin ilk nümunələrindən olan "Aşıqsayağı" triosunda aşiq və muğam (xüsusilə zərbi-muğam) sənətlərinə məxsus musiqi üslubu üzvi surətdə birləşmişdir. Üzeyir Hacıbəyov ilk dəfə olaraq bu əsərdə Azərbaycan professional musiqisinin iki müxtəlif sahəsini son dərəcə sərbəst və yaradıcı şəkildə əks etdirmişdir.

Xəlqilik problemi Ü.Hacıbəyov yaradıcılığını təməl daşdır. Ü.Hacıbəyov özünün bəstəkarlıq, elmi və musiqi-estetik fəaliyyəti boyu ardıcıl olaraq musiqidə xəlqiliyin əsas prinsiplərini

müdafiə etmiş, bu problemə xüsusi məqalələr və “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərini həsr etmişdir. Bir nəzəriyyəçi kimi xalq musiqisinin əsaslarını öyrənən bəstəkar bu kamillik əsərlə musiqişünaslıq elmini zənginləşdirmişdir. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsəri Azərbaycan musiqisinin lad əsasını təsdiq edən və onun gələcək inkişaf yollarını işıqlandıran bir əsərdir. Ü.Hacıbəyov bütün yaradıcılığı boyu əldə etdiyi nailiyyətləri bu əsərdə elmi surətdə yekunlaşdırmışdır.

Ü.Hacıbəyov sənətinin qüdrəti ondadır ki, bəstəkar həyatının son günlərində xalqdan ayrılmamış və xalq sənətinin misilsiz xəzinəsindən daim bəhrələnmişdir. Ü.Hacıbəyov musiqisinin xalq tərəfindən bu cür sevilməsinin səbəbi məhz onun xalq yaradıcılığına, folklor ilə dərinlən bağlılığı idi. Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Q.Qarayev yazırdı ki, “Ü.Hacıbəyov xalqın musiqisindən istifadə edərək, onu yeni bir keyfiyyətdə, zənginləşdirilmiş bir şəkildə xalqa qaytarmaq məqsədi izləmişdir. O, tonlarla musiqi materialını emal edərək, xalq musiqi dühasında qramlarla qızıl külçələri əldə etməyə çalışmışdır. O, öz xalqının mütərəqqi milli ənənələrinə sadıq qalaraq, Azərbaycan musiqisini elə bir yüksəkliyə qaldıra bildi ki, həmin yüksəklikdə musiqimiz beynəlmiləl xarakter kəsb etdi. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan musiqisinin atasıdır”.

Beləliklə, xalq mahnı, muğam, aşıq yaradıcılığını bütün musiqi aləminin sərvətinə çevirmək ilk dəfə də Ü.Hacıbəyova müəssər olmuşdur. O, öz yaradıcılığı ilə bütün bəstəkarlara xalq musiqi sərvətindən istifadə etməyin nümunəsini göstərmişdir. Hacıbəyov yaradıcılığının timsalında folklorun milli bəstəkarlıq üslubunun qaynağı kimi nəhayətsiz, tükənməz imkanlara malik olduğunu aydın görmək olar. Elə buna görə də onun əsərləri son dərəcə xalqi və demokratikdir. Ü.Hacıbəyovun yaratdığı milli üslub, ənənələr böyük bir məktəb olaraq, əsrimizin ən görkəmli bəstəkarları tərəfindən bir örnək kimi qiymətləndirilmiş və böyük iftixar və həssaslıqla davam etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ü.Hacıbəyov. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları.
2. Ü.Hacıbəyov. Əsərləri.
3. Q.Qarayev. Unudulmaz müəllim, dahi sənətkar. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti.

SUMMARY

Rukhsara Huseynova

A COMPOSER OF NATIONAL TRADITIONS

The article is dedicated to the creative activity of great Azerbaijani composer U. Hajibayov and his attitude to folk music. Throughout his career, the composer created his original style based on folk music – traditional songs, dance, ashugs and mugam genres. Subsequently, this national style was honorably continued by other prominent Azerbaijani composers. The article provides examples of works where the composer used folk music.

Key words: composer, U.Hajibeyov, folk music

РЕЗЮМЕ

Рухсара Гусейнова

ХУДОЖНИК, СВЯЗАННЫЙ С НАЦИОНАЛЬНЫМИ ТРАДИЦИЯМИ

Статья посвящена творчеству великого азербайджанского композитора У.Гаджибекова и его отношению к народному музыкальному фольклору. На протяжении всего своего творчества композитор создавал свой оригинальный стиль, опираясь на народную музыку – традиционные песни, танцы, ашугское творчество и мугам. Впоследствии этот национальный стиль был с честью продолжен другими выдающимися азербайджанскими композиторами. В статье приводятся примеры произведений, где композитор использовал народную музыку.

Ключевые слова: композитор, У.Гаджибеков, фольклорное музыка

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

GÜLYANAQ FƏRZƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

MUSIQI VƏ MUSIQI TƏRBIYƏSİ

Məqalədə musiqi və onun tərbiyəvi keyfiyyəti, insanın mənəviyyatına təsiri məsələlərindən söhbət açılır. Burada musiqinin tarixi inkişaf səviyyəsindən bu günkü inkişaf səviyyəsinə qədərki yolunun insanın ruhuna, estetik zövqünün formalaşmasına, ümumən tərbiyəsinə təsirindən də bəhs olunur.

Açar sözlər: musiqi, musiqinin məzmun xüsusiyyətləri, musiqinin tarixi inkişaf yolu, musiqi və tərbiyə

Musiqini dinləməklə gözəllik hisslərinə qovuşursan. Musiqi gözəllikdir. Dinləyir və onun gözəlliklərini duyur, sevinc və şadlıq hissi keçirir, zövq, nəşə alırsan. Musiqi səni nəcib duyğulara, dərin və gözəl, xoş niyyətli fikirlərə qərq edir. Düşüncələrin gözəlliyi, təmizliyi musiqinin yaratdığı xeyirxah fikirlər düzülü kimi çox qiymətli və dəyərlidir. Musiqi obrazlar vasitəsilə insanı mənəvi cəhətdən saflaşdırır, təmizləyir, bəd əməllərdən, çirkin niyyətlərdən, xəbis hərəkətlərdən çəkindirir, qoruyur, müdafiə edir. Musiqi estetik zövq və hisslərin mənbəyi, zəngin xəzinəsidir. Ona görə də müəllim - pedaqoq bütün bu cəhətləri tərbiyə işində nəzərə almalıdır.

Musiqi gerçəkliyi bədii səs obrazları vasitəsilə təsvir edən və insan psixologiyasına təsir göstərən incəsənət növüdür. İnsanların emosional vəziyyətinin konkret və inandırıcı ifadəsinə nail olan bu sənət bəşəriyyət tarixində böyük ictimai, tərbiyəvi rol oynamışdır. Musiqinin söz, hərəkət və s. ilə sintez təşkil etməsi onun imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur. Bəstəkarlar simvollarından, hər hansı bir anlayış ifadə edən işarələrdən (siqnal, motiv, hava) geniş istifadə edirlər. Musiqidə təbiət lövhələrinə, insan portretlərinə, müəyyən dövrlərdə müxtəlif ölkələrin ictimai təbəqələrinin həyatını əks etdirən səhnələrə rast gəlinir. Musiqi həmçinin dövrün emosional koloritini, ritmini, tempini, ümumbəşəri ideyaları ifadə edir. Bəstəkarın fikir və emosiyaları, obrazlı təsəvvürləri musiqi məzmununun milli təəcəssümü olan musiqi forması vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, müxtəlif xalqların hər dövrdə özünün musiqi “dili”, yəni sabit intonasiya kompleksləri və onlardan istifadə normaları olur. Hər bir musiqi əsərinin ayrı-ayrı elementlərinin (melodiya, məqam, harmoniya, dinamika, tembr və s.) birləşməsi və onların biri-birinə tabe etdirilməsindən həmin əsərin ümumi quruluşu yaranır. Klassik irsi təşkil edən qiymətli musiqi əsərləri yaradıcılıq ənənəsi kimi sonrakı dövrlərdə mənimsənilir, yeniləşdirilir.

Musiqi fəaliyyəti yaradıcılıq, ifaçılıq, qavrama mərhələlərinə ayrılır və hər mərhələ də yaradıcı xarak-ter daşıyır. Müəllif musiqi əsəri yaradır, ifaçı onu fərdi yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək müəyyən mənada onu yeniləşdirir, dinləyicisi isə musiqini bu və ya digər şəkildə qavrayır.

Musiqi qavrayışı mürəkkəb bir prosesdir, buraya musiqini eşitmə, dərk etmə, həyacanlanma, qiymət-vermə kimi amillər aiddir. Dinləyicinin musiqi əsərini dərk etməsi onun mənəvi tələbatı və marağından, estetik ideallarından, bədii təxəyyül səviyyəsindən, dinləyicilik təcrübəsindən, eləcə də əsərin keyfiyyətindən asılıdır. Bütün bunlar isə ictimai mühitlə əlaqədar formalaşır. Bir-biri ilə sıx bağlı olan bu üç mərhələ ilə yanaşı, cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinə musiqi təbliğatı, elmi tədqiqat işləri, musiqi kadrlarının hazırlanması və s. daxildir.

İnkişaf etmiş musiqi mədəniyyətində musiqi yaradıcılığının müxtəlif növləri məzmununa (lirik, epik, dramatik və s.), ifaçılıq istiqaməti (vokal, instrumental və.), incəsənətin digər növləri ilə sintez təşkil etməsinə (teatr musiqisi, proqramlı musiqi), həyati funksiyası (tətbiqi, qeyri-tətbiqi),

səslənmə şəraiti (tamaşa, konsert, kütləvi məişət, mərasim musiqisi), kompozisiyası tipi (bir hissəli və silsilə janrlar), musiqi dili, üslub (tarixi, milli, fərdi) əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Musiqi incəsənəti şəxsiyyətin formalaşdırılmasının çox güclü və təsirli vasitəsidir. Hamıya məlumdur ki, musiqi incəsənəti tərbiyə edir. Bəs hansı xüsusiyyət və keyfiyyətləri ilə? Ümumiyyətlə, tərbiyə edirmi? Baxmayaraq ki, Anatol Fransın belə bir məşhur, paradoksal və acı həqiqəti ifadə edən fikri də vardır: əgər incəsənət həqiqətən tərbiyə edirsə, onda dünyamızda ən yaxşı tərbiyə olunmuşlar teatrda bilet yoxlayan işçilər, nəzarətçilərdir, çünki onlar hər gün incəsənətlə ünsiyyətdə olurlar.

Bununla belə, musiqi, ümumiyyətlə, incəsənət həqiqətən pədaqoji mahiyyətli, tərbiyəvi funksiyaya malikdir. Belə bir funksiya onunla əlaqədardır ki, incəsənət uşağın real həyatına nizamlanmış təcrübə qatır, həyatının mümkün qaydalarının yaranmasına kömək edir. Bu nizamlanmış, qaydaya salınmış təcrübə, yəni həyatı təcrübə göstərir ki, bunsuz uşağın idrakının tam inkişafını təmin edə bilmək, faktik olaraq mümkün deyil. İncəsənətlə “ünsiyyətin” yaradılması insan həyatı üçün çox zəruridir. İncəsənətsiz insan həyatı çətinlik və mürəkkəbliklərlə dolu bir həyat yolu təsiri bağışlayır. Bir müdrikin dediyi kimi “Həyat musiqisiz xəta, yalnızlıqlardır”. Beləliklə, söyləmək olar ki, incəsənət “qaydasız” təbiətə - mühitə qalib gəlir, insanı sistemləşdirilmiş bədii məşğələlər prosesində yaradıcı, qaynar həyata can atmağa sövq edir, onun məişətindəki çətinliklərə qarşı mübariz olmasına köməklik göstərir.

Təlim prosesində şəxsiyyət çox mühüm dəyişikliklərə “uğrayır”, bir haldan başqa hala düşür, daxili aləmində təbəddülatlar yaranır, sosial-əxlaqi yönəlikliyi artır, inkişaf edir. Hələ ibtidai icma quruluşunda xalqların (qəbilə və tayfaların) musiqisinə diqqət yetirək. Bu musiqinin çox mühüm xüsusiyyəti gündəlik, hər günkü işlərlə bağlılığında idi. Lakin bizə yaxşı məlumdur ki, bu “musiqi” systemsiz, gündəlik, fasiləsiz səslənmə idi. Gündəlik ibtidai musiqi müəyyən fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq, təşkili və bu fəaliyyətə uyğunlaşdırılması ilə diqqəti cəlb edir. Hər hansı bir fəaliyyət növü, müəyyən hadisələr və əhvalatlar çox ciddi şəkildə musiqi ilə “məhkəmləndirilir”di. İbtidai cəmiyyətdə hətta istehlakın çox yaxşı şəkildə “musiqiləşdirildiyi” də məlumdur. Quldarlıq və erkən feodal dövlətlərinin musiqi mədəniyyəti peşəkar musiqiçilərin fəaliyyəti ilə təmsil olunurdu. Qədim Misir, Şumer, Assuriya, Bizans, Hindistan, Çin, Yunanıstan, Qədim Roma, Zaqafqaziya və Orta Asiya dövlətlərində peşəkar musiqiçilər saray zümərəsinin və kütlələrin musiqiyə ehtiyac və tələbatlarının ödəyicisi və öyrədicisi idilər. Qədim dünya ölkələrində yaranan yeni mahnı və rəqs janrlarında poeziya, nəغمə və rəqs özünün ilkin bütövlüyünü qoruyub saxlayırdı. Qədim Yunanıstanda Esxil, Sofokl və başqalarının faciələrində musiqi böyük rol oynayırdı. Bu dövrdə musiqi elmə, sənətkarlığa və dinə yaxın fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirilirdi. Bəşər tarixinin orta əsr mərhələsində isə professional incəsənəti, həvəskar musiqi ifaçılığının və folkloru özündə birləşdirən feodal musiqi mədəniyyəti tipi formalaşmışdır. Qərbi Avropada kilsənin, İslam Şərqində məscidin hökmranlığı ilə əlaqədar musiqi sənətinin əsasını müsəlman məscidlərindəki və xristian məbəd və monastrlarındakı musiqiçilərin, müğənni-əzançıların fəaliyyəti təşkil edirdi. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda kütlələr arasında geniş şəkildə yayılmış ozan-aşıq musiqi sənəti bu dövrdə daha geniş vüsət almışdır.

Orta əsr Qərbi Avropa ölkələrindəki musiqi sənətinə ənənəvilik və kanon hakim kəsilmişdir. X əsrdə Avropada musiqi ənənələrinin saxlanması və yayılmasında Qvido de Aretsonun not yazısı islahatının əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu dövrdə Avropa poeziyasında ərəbdilli ədəbiyyata xas süjet və obrazlar yayılmış, trubadur və truverlərin musiqili-poetik sənəti üçün tipik olan janrlar meydana gəlmişdir. Gəzərgi müğənnilər Avropa musiqisinə ərəb musiqisi xüsusiyyətlərinin keçməsinə, instrumental musiqidə yeni ifaçılıq tərzinin yaranmasına təsir göstərmişlər.

Bəhs olunan dövrdə Şərq xalqlarının bir çox musiqi alətləri (ud, skripka və s.) Avropaya keçmiş, yeni şəraitə uyğunlaşdırılmış, təkmilləşdirilmişdir. Şərqdə (Ərəb xilafəti, Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Hindistan, Yaponiya, Çin) əlahiddə feodal mədəniyyəti tipi formalaşmışdır. Bu mədəniyyətin şifahi ənənəyə malik olması onun əsas əlamətlərindəndir: bu musiqi mədəniyyəti birsəsliliyi, melodiya və ritm xırdalılıqlarını, məqam, janr, intonasiya növlərini və kompozisiya

quruluşlarını (muğam, makom, raqa və s.) özündə cəmləşdirən milli musiqi təfəkkürünün sabitliyi ilə səciyyələnir.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, orta əsrlərdə istər Şərqdə, istərsə də Qərbi ölkələrinə musiqi tarixi üzrə qiymətli əsərlər yazılmış, musiqi nəzəriyyəsi üzrə sanballı elmi əsərlər hazırlanmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Qərbi Avropada sənayenin inkişafı və burjuaziyanın meydana gəlməsi digər sahələrdə olduğu kimi, musiqi mədəniyyətində də yeniləşmə və inkişaf prosesi başladı. Bu dövrdə opera teatrları, filarmonik cəmiyyətlərin şəbəkəsi genişlənir. Bəstəkarlıq yaradıcılığına barokko (italyan, alman instrumental və xor musiqisi), klassizm (italyan və fransız operaları), rokoko (fransız instrumental musiqisi) bədii üslubları mühüm təsir göstərmiş, tədricən yeni janrlar və formalar (sonata, rondo, passakolya, fuqa və s.) meydana çıxmışdır. Opera sənəti və onun müxtəlif növləri İtaliyada yarandı. Bu dövrdə Fransada monumental opera tipləri, "lirik faciələr", opera-baletlər təşəkkül tapdı. XIX əsrdə X.V.Qlyuk, J.Haydn, V.A.Motsart və L.Bethoven kimi dünya musiqi klassikləri fəaliyyətə başladı. E.T.A.Hofman, K.M.Veber, F.Şubert, F. Mendelcon, R.Şuman, H.Berlioz, F.List, F.Şopen, Ç.Verdi, N.Paqanini, İ.Ştraus, M. Musorqski, N.Rimcki-Korsakov, P.Çayqovski və s. bu kimi dünya musiqi nəhəngləri yetişdi. XX əsrdə A. Onegger, F.Pulenk, B.Britten, A.Şönberq, A.Berq, V.Vebern, Ü. Hacıbəyov, S. Prokofyev, D.Şostokoviç, T.Xrennikov, İ.Dunayevski, V.Colovyov-Sedoy, Q.Qarayev, F.Əmirov, T. Quliyev, A.Məlikov, Niyazi kimi sənətkarlar musiqi mədəniyyətinin nadir incilərini yaratdılar.

Bəşəriyyətin yetirdiyi bu musiqi nəhəngləri musiqinin insan üzərinə təsirlərini çox inandırıcı şəkildə təsdiq edir. Beləliklə, göstərməliyik ki, musiqinin insan ruhuna, mənəviyyətinə təsiri inkar olunmazdır və deməli, uşaqların kiçik yaşdan estetik tərbiyəsində musiqinin əhəmiyyətinə diqqət yetirilməli, onların musiqi ilə ünsiyyətinin yaradılmasına fikir verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlbəyli F, Rəcəbov O, Abdullayeva S, Kazımov H, Hidayətova F. Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq mahnıları, antologiyası, I-II cild, Bakı, Mütərcim, 2012
2. Qədimova J. Musiqi və onun tədrisi metodikası, Bakı, 2007
3. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. 2 cildə, II cild, Bakı, 1985
4. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, Mütərcim, 2010

SUMMARY

Gulyanag Farzaliyeva

MUSIC AND MUSICAL EDUCATION

The article discusses the issues of music, its educational qualities and its impact on human morality. It also studies the level of historical development of music, its influence on human spirit, the formation of its aesthetic taste and human upbringing as a whole.

Key words: music, substantial features of music, historical development of music, music and education

РЕЗЮМЕ

Гюльянаг Фарзалиева

МУЗЫКА И МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

В статье рассматриваются вопросы музыки, ее воспитательные качества и ее влияния на человеческую мораль. Здесь также говорится об уровне исторического развития музыки, о ее влиянии на человеческий дух, формирование его эстетического вкуса и его воспитания в целом.

Ключевые слова: музыка, содержательные особенности музыки, исторический путь развития музыки, музыка и воспитание

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaşlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

СЕВДА ГУСЕЙНОВА

Нахчыванский Государственный Университет
gunelmamadova@yahoo.com

УДК 782/785

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ОПЕРНОГО ЖАНРА

Опера как самостоятельный жанр музыкальной драмы появилась на итальянской земле в эпоху Возрождения. Эта поначалу чисто аристократическая забава вскоре приобрела популярность у широкой публики и вышла на подмостки театров всей Европы. Опера – это, в сущности, пьеса, в которой все слова поются в сопряжении оркестра. Попытки сочетать воедино слова, музыку и действие предпринимались давно, но опера как жанр сформировалась только к концу XVI века в Италии. В обществе той эпохи царил преклонение перед античностью, и в поисках путей развития драматического искусства флорентийские мыслители, поэты и музыканты вполне закономерно обратились к наследию Древней Греции и Рима. Это создало благоприятную атмосферу для экспериментов с вокальной драмой, и в 1597 году во Флоренции на суд вельможной публики была представлена самая ранняя из известных нам опер – «Дафна» на музыку Якопо Пери.

***Ключевые слова:** опера, Италия, опера-серия, опера-буффа, жанр, Якопо Пери, Клаудио Монтеверди.*

Первым шагом, предпринятым флорентийцами, было переложение небольших драматических отрывков на музыку. В результате на свет появилась монодия, одним из создателей которой выступил Винченцо Галилей. Уже для первых попыток флорентийцев было характерно возрождение интереса к личным переживаниям героев. Поэтому вместо полифонии в их произведениях стал преобладать гомофонно-гармонический стиль, при котором основным носителем музыкального образа является мелодия, развивающаяся в одном голосе и сопровождаемая гармоническим (аккордовым) аккомпанементом [1].

Сформировавшись как жанр в Италии, опера с 1597 года быстро распространилась по всей Европе. Однако законодателями мод в новом виде искусства неизменно оставались итальянские композиторы, такие как Клаудио и Алессандро Скарлатти. Зародившись как «драма по музыку», опера к началу XIX века превратилась в чисто музыкальное представление, в котором речитативу – ритмичной декламации нараспев – почти не осталось места, а в сюжет спектакля органично вписались арии. Ария – это продолжительный сольный номер. На время исполнения арии все сценическое действие замирало, и ею же обычно завершалось почти каждое явление.

Сохранившийся в диалогах, речитатив обычно сопровождался аккордами чембало (клавесина), когда обмен репликами происходил в процессе развития действия, и вступлениями всего оркестра для выражения сильных чувств или переживаний. В те времена ария представляла собой сольный номер типа *da capo* («сначала»), то есть вначале исполнялась главная тема, за нею второстепенная, после чего следовало повторение главной темы. В третьей части, совершенно излишней с точки зрения сюжета, демонстрировалось вокальное мастерство исполнителя, и, собственно, ради этого в оперу включалась вся ария. Знаменитые певцы украшали свои партии столь виртуозными пассажами, что те, в конце концов, превратились в невероятно сложные вокальные номера, приводившие публику в неистовый восторг [2].

Первой целиком дошедшей до нас оперой является «Эвридика» (1600), написанная Якопо Пери и Джулио Каккини. В основу ее сюжета положен греческий миф об Орфее, который, решившись вызволит любимую жену Эвридику из подземного царства мертвых, отправился следом за ней во владения Аида, и очарованный его песнями владыка преисподней отпустил Эвридику. Правда, авторы сочли себя вправе изменить концовку этой печальной истории, и подобные вольности по отношению к литературному первоисточнику вошли в традицию оперного жанра [3, 4].

Первым из великих оперных композиторов был Клаудио Монтеверди. Его первая опера «Орфей», исполненная в Мантуе в 1607 году, раскрыла могучий потенциал жанра музыкальной драмы. Небывалых высот драматизма достигла следующая опера – «Ариана» (1608 г.), где на смену обычному пасторальному сюжету пришла трагедия, вызывавшая слезы на глазах у публики. Многие оперы Монтеверди утрачены, но до нас дошли два его поздних шедевра, в том числе «Коронация Поппеи» (1642 г.) [5]. Монтеверди создал тип арии – ламенто, гениальным примером которой стала жалоба покинутой Ариадны из одноименной оперы. Монтеверди говорил, что музыка способна передать все богатство внутреннего мира человека, что основная цель музыкального искусства не развлекать слушателя, а заставлять его размышлять, переживать, помогать найти ответы на самые сложные вопросы жизни. И все это он доказал своим творчеством.

Первые оперы создавались исключительно для увеселения аристократии. В спектаклях для узкого круга избранных или по случаю грандиозных придворных празднеств нередко участвовали знатные покровители искусств. Первый платный оперный спектакль для публики состоялся в Венеции в 1637 году. Успех эксперимента привел к бурному строительству театров в Италии и по всей Европе. Характерной особенностью этого периода было сказочное богатство декораций, костюмов и сценических эффектов, для которых изобретались уникальные механизмы.

С ростом популярности оперного жанра произошли разительные перемены в отношениях между словами и музыкой. Изначально считалось, что музыка должна лишь усиливать драматическую выразительность текста. Первые оперы почти целиком строились на пении или речитативе под аккорды нескольких музыкальных инструментов. Однако уже в 1607 году первый оперный гений Клаудио Монтеверди ввел в оперу расширенный ансамбль музыкальных инструментов и наполнил глубоким трагизмом музыку к опере «Орфей» по мотивам все того же античного мифа. Данная тенденция постепенно стала набирать силу, и уже в начале XVIII века Алессандро Скарлатти писал оперы, в которых музыке безоговорочно отводилась главенствующая роль, а ключевые моменты драмы находили отражение в сольных номерах [6-8].

Перу итальянского композитора Алессандро Скарлатти принадлежит около 200 опер. Однако заслуга этого музыканта, конечно, не в количестве созданных произведений, а в том прежде всего, что именно в его творчестве окончательно откристаллизовался ведущий жанр и формы оперного искусства XVII – начала XVIII веков – серьезная опера (опера-серия). Смысл названия опера-серия станет понятным, если мы представим себе рядовую итальянскую оперу этого периода. Это было помпезное, необычайно пышно оформленное представление с множеством разнообразных впечатляющих эффектов. На сцене изображались «взаправдашние» батальные сцены, стихийные бедствия или необыкновенные превращения мифических героев. Оперные персонажи совершали необыкновенные подвиги, сокрушали врагов в смертельных сражениях, поражали своей необычайной храбростью, достоинством и величием. Часто в различных операх использовались одни и те же сюжеты. Например, только на темы из двух произведений – «Неистовый Роланд» Ариосто и «Освобожденный Иерусалим» Тассо – были созданы десятки опер. Особо уязвимым этот оперный жанр делала статичная, лишенная драматургического действия структура спектакля. Поэтому арии, в

которых певцы демонстрировали красоту своего голоса, виртуозное мастерство, публика слушала с громадным наслаждением и интересом [9, 10].

Вплоть до XIX века ведущие партии в операх-серии исполняли мужские сопрано, и лишь позднее им на смену пришли тенора. Опера-серия была весьма далека от реальной жизни действием, а ее сюжеты – как правило, эпизоды из античной истории в вольной трактовке поражали своей искусственностью. Однако именно в этом жанре итальянская опера завоевала всю Европу, где практически все спектакли исполнялись на итальянском языке. Даже немец Гендель и великие реформаторы оперы Глюк и Моцарт писали музыку на итальянские либретто [11].

Опера переживала первый в своей истории кризис. Но именно в этот момент появляется новый оперный жанр, которому предстояло стать не менее любимым, чем опера-серия. Это – комическая опера (опера-буффа). Характерно, что возник он именно в Неаполе, то есть на родине оперы-серии, более того возник фактически в недрах самой серьезной оперы. Его истоками были шуточные интермедии, разыгрываемые в антрактах между актами спектакля. Нередко эти комические интермедии являлись пародиями на события оперы.

Формально рождение оперы-буффа произошло в 1733 году, когда в Неаполе впервые прозвучала опера Джованни Баттиста Перголези «Служанка-госпожа».

Все основные выразительные средства опера-буффа унаследовала от оперы-серии. Отличалась она от «серьезной» оперы тем, что вместо легендарных, неестественных героев на оперную сцену пришли персонажи, прототипы которых существовали в реальной жизни – жадные торговцы, кокетливые служанки, бравые, находчивые военные и т.д. Вот почему оперу-буффа с восхищением принимала самая широкая демократическая публика во всех уголках Европы, а во Франции даже спровоцировала памфлетную «войну буффов». Новый жанр отнюдь не оказывал парализующего воздействия на отечественное искусство подобно опере-серии. Наоборот, он вызвал к жизни своеобразные разновидности национальной комической оперы, основанные на отечественных традициях. Во Франции это была опера-комик, в Англии – балладная опера, в Германии и Австрии – зингшпиль (дословно: «игра с пением»).

Каждая из этих национальных школ выдвинула замечательных представителей комедийного оперного жанра: Перголези и Пиччини в Италии, Гретри и Руссо во Франции, Гайдна и Диттерсдорфа в Австрии. И прежде всего здесь надо вспомнить о Вольфганге Амадее Моцарте. Первый его зингшпиль «Бастьен и Бастьена», а еще больше «Похищение из сераля» показали, что гениальный композитор, с легкостью освоив приемы оперы-буффа, создал образцы подлинно национальной австрийской музыкальной драматургии. «Похищение из сераля» считается первой классической австрийской оперой.

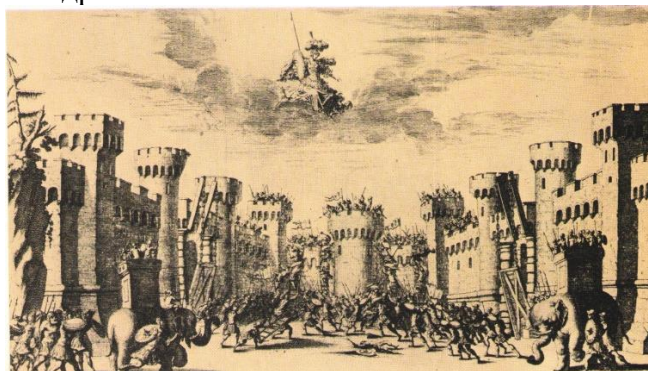
Совсем особое место в истории оперного искусства занимает зрелые оперы Моцарта «Свадьба Фигаро» и «Дон Жуан», написанные на итальянские тексты. Яркость, выразительность музыки, не уступающие самым высоким образцам итальянской музыки, сочетаются в них с глубиной идей и драматизмом, которых прежде не знал оперный театр [12].

Блистательный успех комической оперы, совершавший свое победное шествие по европейским столицам, и, главное, моцартовские творения показали, что опера может и должна быть искусством, органически связанным с действительностью, что она способна правдиво изображать вполне реальные характеры и ситуации, воссоздавая их не только в комическом, но и в серьезном аспекте.

В отличие от Моцарта, который не ставил специальной цели реформировать оперу, Глюк сознательно пришел к своей оперной реформе. Причем все свое внимание он концентрирует на выявлении внутреннего мира героев. Композитор, не шел ни на какие компромиссы с аристократическим искусством. Произошло это в тот момент, когда соперничество между серьезной и комической оперой достигло высшей точки, и было ясно, что опера-буффа одерживает победу.

Критически переосмыслив и подытожив то лучшее, что содержали в себе жанры серьезной оперы, лирические трагедии Люлли и Рамо, Глюк создает жанр музыкальной трагедии. Историческое значение оперной реформы Глюка было огромным.

В XVIII веке четкая грань между серьезной и комической оперой постепенно стерлась, и в серьезной опере начали появляться комические персонажи и эпизоды. С развитием ансамблей, в которых разные персонажи, ведя общую мелодию, одновременно выражали разные чувства, ария утратила свои ведущие позиции. Эти и ряд других перемен придали опере большую гибкость и драматизм.

Эскиз декораций к опере «Золотое яблоко» (1667 г.). В четырех актах этого грандиозного спектакля, в котором играли десятки актеров, было 24 смены декораций

Между тем во Франции сформировалась собственная традиция, основы которой заложил Жан-Батист Люлли. Этот выходец из Италии довольно быстро приновился ко вкусам французского двора, отличавшегося трезвым здравомыслием и преклонением перед классическими образцами. Поэтому в его операх музыка снова была подчинена словам, мелодия отошла на второй план, а оркестровая партия превратилась в торжественный аккомпанемент возвышенным стихам и сюжету, зачастую содержащему прямые или косвенные намеки на величие «Короля-Солнца» Людовика XIV.

Подлинного музыкального гения дала миру Англия в лице Генри Перселла, хотя поначалу рамки его возможностей в оперном жанре были весьма ограничены. В английском театре той эпохи господствовала разговорная драма, и Перселл писал в основном музыку для драматических пьес с продолжительными интерлюдиями. Когда Перселлу наконец представился случай создать настоящую оперу, из-под его пера вышло экспериментальное сочинение для любительского спектакля в колледже для девочек. Эта опера – «Дидона и Эней» - стала признанным шедевром на все времена, но у ее автора не нашлось достойных последователей, а обосновавшийся в Англии Георг-Фридрих Гендель ввел моду на итальянскую оперу, которая к тому времени повсюду (кроме Франции) царствовала на театральных подмостках.

Сколь бы ни были велики достижения минувших эпох, золотым веком итальянской оперы по праву стал XIX век. Первым великим композитором новой формации был Джоаккино Россини, плодовитый гений, с равным блеском писавший серьезные и комические оперы.

На последователей Россини оказал глубокое влияние романтизм – идейное и художественное направление в европейской и американской духовной культуре, почитавшее высшими ценностями борец страстей и крайний индивидуализм. Подлинным трагическим шедевром стала опера Гаэтано Доницетти «Лючия ди Ламмермур». Эпизод воображаемого венчания обезумевшей Лючии с погибшим возлюбленным стал, пожалуй, самой знаменитой «сценой безумия» в истории оперы. Подобные сцены были весьма популярны в романтических операх, где неизменно бушевали трагические страсти.

Отдавая должное романтическим страданиям, итальянцы не потеряли вкуса к комической опере

Величайшим итальянским оперным композитором был Джузеппе Верди, создавший целый ряд бессмертных произведений – от «Оберто» (1830) до «Фальстафа» (1893). С первых же шагов композиторской карьеры Верди испытал несколько тяжелых ударов – провал ранних произведений, а затем смерть жены и детей. Одно время он был, казалось, готов навсегда забросить сочинительство, но, к счастью, один благосклонный импресарио показал ему либретто «Набукко». Вдохновленный героическим сюжетом, Верди тотчас взялся за дело, и в 1842 году состоялась премьера новой оперы. Своим огромным успехом она была отчасти обязана знаменитому хору «*Va pensiero*», в котором плененные в Вавилоне иудеи тоскуют по утраченной родине. Итальянцы усмотрели здесь намек на собственное угнетенное положение под властью Австрии, и в последующих операх Верди то и дело появлялись сцены со скрытым патриотическим смыслом.

В 1850-е годы из-под пера Верди одна за другой выходят прославившие его имя оперы: «Риголетто» (1851), «Трубадур» (1853) и «Травиата» (1853), в которых мелодическое богатство сочетается с глубиной человеческих переживаний.

Достойным приемником Верди был Джакомо Пуччини, привнесший в оперу свой блестящий дар мелодиста. Многие из его арий – к примеру, знаменитая ария Калафа из оперы «Турандот» – буквально у всех на слуху и давно стали «популярной классикой». С уходом Пуччини завершилась великая лирико-драматическая традиция итальянской оперы XIX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hüseynova A. Musiqi səmimiyyət məbədi. Bakı, Ayna Mətbu Evi, 2001, 96 s.
2. Зильберквит М. Мир музыки. Москва, Детская литература, 1988, 334 с.
3. Ярустовский Б. Очерки по драматургии оперы XX века. Москва, 1971
4. Акулов Е.А. Оперная музыка и сценическое действие. Москва, 1978
5. Мугинштейн М.Л. Хроника мировой оперы. Екатеринбург, 2005
6. Келдыш Ю.В. Оперы. Музыкальная энциклопедия. Москва, 1978
7. Кириллина Л.В. Барочная опера и театр XX века. Театр XX века. Закономерности развития. Москва, 2003
8. Луцкер П.В., Сусидко И.П. Итальянская опера XVIII века. Москва, 1998
9. Адорно Т. Опера. Избранное: социология музыки. Москва, 1999
10. Конен В.Д. Театр и симфония. Москва, 1975
11. Крауклис Г.В. Увертюра. Музыкальная энциклопедия, Москва, 1981
12. Маркези Г. Опера: путеводитель: от истоков до наших дней. Москва, 1990

XÜLASƏ

Sevda Hüseynova

OPERA JANRININ YARANMASI VƏ ƏSAS TENDENSİYALARI

Məqalə opera janrının yaranması və əsas tendensiyalarına həsr olunub. İntibah dövrü musiqi mədəniyyətinin son və bəlkə də ən dəyərli hadisəsi opera janrının yaranmasıdır. Yenicə yaranmış opera janrı vətəni İtaliyada geniş yayılmağa başlayır. Venesiyada, Romada, Neapolda opera teatrları açılır; tamaşaların yüksək bədii səviyyəsini təmin etməyə Neapol səhərində tarixdə ilk konservatoriya təşkil edilir. İtaliya opera məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Klaudio Monteverdinin yaratdığı «Orfey», «Poppeyanın tacqoyma mərasimi» əsərləri çilgün, ehtiraslı obrazlar dünyasına görə Şekspirin faciələri ilə müqayisə oluna bilər. Operanın digər mahir ustası – italyan bəstəkarı Alessandro Skarlatti «Pirr və Demetri», «Mitridat Yevpator» əsərləri ilə musiqi tarixinə «opera-seria» adı ilə daxil olmuş bir opera janrının təməlini qoyur. «Opera-seria», yeni «ciddi opera», elə adından məlum olduğu kimi, dərin məzmunlu, çox vaxt tarixdən, miflərdən götürülmüş süjetlərə əsaslanır, dəqiq müəyyən edilmiş musiqili — dramaturji prinsiplər üzərində qurulurdu. Opera-seria

çərçivəsində həmçinin ahəngli, melodik vokal ifaçılıq üslubu yaranır. «Bel kanto», yəni «gözəl oxuma» adlanan həmin üslub XX əsrin əvvəllərinə qədər İtaliya opera musiqisində tətbiq olunaraq ümumdünya şöhrəti qazanır. Bir neçə ildən sonra İtaliyada operanın komik növü – opera-buffa yaranır. Onun banisi – Covanni Perqolezi, ilk nümunəsi isə «Qulluqçu-xanım» əsəridir. Fransada şən, yumoristik əhval-ruhiyyəli operalar komik opera adı ilə, Avstriya və Almaniyada isə zinqşpil kimi tanınır. XVIII əsrin ortalarında Avropa operası böhran keçirir. Bəstəkarlar operanın məzmunundan daha çox, müğənnilərin ifaçılıq məharətinin nümayiş olunması qayğısına qalır, buna üstünlük verirlər. Bu böhranı aradan qaldırmaqçün avstriyalı bəstəkar Kristof Villibald Hlyuk «Orfey və Evridika», «Alsesta» əsərlərində opera tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən islahatlar həyata keçirir, bu janrın dərin məzmunlu xarakterini bərpa edir.

Açar sözlər: opera, İtaliya, opera-seria, opera-buffa, janr, Yakopo Peri, Klaudio Monteverdi.

SUMMARY

Sevda Huseynova

THE ORIGIN AND MAIN TRENDS OF THE OPERA GENRE

The article is devoted to the emergence and main trends of the opera genre. The last and perhaps most valuable event in the music culture of the Renaissance is the emergence of the opera genre. The emerging genre of opera is starting to spread in Italy. Opera theaters are opening in Venice, Rome, and Naples; In order to provide a high artistic level of performances, Naples is the first conservatory in history. The works of “Orpheus” and “Poppey's ritual created” by Claudio Monteverdi, a prominent representative of the Italian opera school, can be compared to Shakespeare's tragedies in a world of silly, passionate images. The other famous master of the opera, Italian composer Alessandro Scarlatti, has laid the foundations for a genre of opera that has been incorporated into the history of music by “Pierre and Demetri” and “Mitridat Eypator”. Opera-series, the new “opera series”, as its name implies, is based on well-defined, often-based, often-mythical, well-defined musical and dramatic principles. The “opera-series” also creates a harmonious, melodic vocal style. This style, called “bel canto”, a new “fine singing”, has been used in Italian opium music until the early twentieth century and gained worldwide fame. A few years later, a comic type of opera – opera-buffa appeared in Italy. Its founder is Giovanni Percolezi, the first example is “Servant-lady”. In France, hilarious and humorous operas are known as comic operas, and in Austria and Germany as ginger. In the middle of the eighteenth century, European opera was in crisis. The composers care more than the contents of the opera, preferring the singers to demonstrate their singing skills. To overcome this crisis, the Austrian-born Christopher Villibald Hlyk has implemented major reforms in the history of opera in the works of “Orpheus and Euridica”, “Alsesta” restoring the deeper meaning of the genre.

Keywords: opera, Italy, opera series, opera buffa, genre, Jacopo Peri, Claudio Monteverdi.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 23 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ЛЯМАН МАМЕДОВА

Нахчыванский Государственный Университет
gunelmamadova@yahoo.com

УДК 75

ОСНОВЫ ГРАФИКИ. СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РИСУНКА

Графика – такой вид изобразительного искусства, основу которого составляет рисунок; главными изобразительными средствами графики являются линия, штрих, пятно, фактура, светотень; цвет в графике применяется более ограниченно и условно, чем в живописи; изобразительный язык графики отличается скупостью, лаконичностью в применении художественных средств; основным материалом, на котором исполняется и размножаются произведения графики, является бумага; значительная часть графического искусства тесно связано с печатью, с размножением или тиражированием произведений; создание произведений в графике требует относительно меньшего времени, чем в других изобразительных искусствах; относительная простота техники, подвижность материалов, лаконизм и точность художественного языка делает графику искусством оперативным, а возможность широкого распространения – самым массовым видом изобразительного искусства.

Ключевые слова: *графика, рисунок, изобразительное искусство, эстамп, фактура, штрих, линия, пятно, светотень, виды графики*

Как уже выше было сказано, графика такой вид изобразительного искусства, основу которого составляет рисунок. Рисунок – начало начал изобразительного искусства. Рисование – первый восторг художника перед красотой и сложностью мироздания; это и борьба за превращение мертвой плоскости листа посредством линии и тона в живую плоть формы, в осязаемое пространство в гармонию целого, дивно соединенного из множества частных. И во все времена художники всех жанров брали в руки уголь или карандаш, перо или сангину и начинали из ничего создавать форму и гармонию [1].

У рисунка, в отличие от других видов изображения, свои, ярко выраженные стилевые особенности. Тинторетто говорил, что в живописи главное – рисунок, а краски он купит в лавке (не соглашусь). С рисунка начинается все изобразительное искусства. Рисунок доводит до нас и самым понятным образом и кратчайшим путем мысли и чувства художника. Рисунок – это внимательное, строгое проникновение в сущность изображаемого, отобранная композиция не только форм, но и впечатлений [2]. В рисунке на бумаге разворачивается настоящее сражение за художественную правду. Рисунок как самостоятельный вид искусства живет по собственным своим законам, не требует ни продолжения, ни завершения в другом материале. У рисунка свои естественные границы, как стилевые, так и чисто физические. Переусердствовать над материалом, стремление преодолеть известную условность графического языка ведет, к нарушению вкуса. Особенно пагубно для рисунка его соперничество с живописью в погоне за иллюзией, так как живопись по своим возможностям в гораздо большей степени способна к подражанию природе. Рисунок же – динамичен. Когда же рисунок начинает действовать в чуждых ему формах, он теряет свою самостоятельность, энергию и выразительность.

История рисунка убеждает в том, что назначение – выявлять конструкцию формы, обнажать механизм движения, существование в пространстве и человека и предметов. В живописи XVIII-XIX веков рисунок с предельной точностью характеризовал форму,

определял место каждого элемента пейзажа в пространстве, придавая ландшафту неповторимую индивидуальность. Рисунок, пытавшийся достигнуть сходства с натурой лишь за счет воспроизведения поверхности формы, во все времена считался плохим.

А. Азимзаде «Праздник Рамазан в доме богача»

А. Азимзаде «Свадьба бедняков»

Конструктивная ясность движения, формы объемов, ритмическая целостность были главнейшими задачами академического рисования: точно обозначать контрасты света и тени, черного и белого, выявлять структуру формы, раскрывать функции и т.д. Этот самый сложный процесс познания сущности предметного мира нередко называют «академизмом». Вне рисунка, констатирующего формы, не могут существовать пластические искусства ни одного направления, тем более – реалистического. В наши дни, когда станковый рисунок стал не менее самостоятелен, чем любой вид искусства, это условие необходимо соблюдать особенно твердо. Станковый рисунок столь же многожанров, как живопись или скульптура. Право на самостоятельность получили и рисунок-репортаж, и набросок. Но и они могут быть действительно станковыми, только в том случае, если в них выявлена структура целого. Именно она выражает сущность форм в пределах композиции и регулирует движение всех ее составных элементов в пространстве листа. Поворотным моментом в развитии рисунка стало именно использование бумаги. Как отметил А.А. Сидоров, «вытеснение пергамента бумагой и есть одна из тех решающих перемен, которые определяют собой прогресс искусства, не только рисуночного» [3]. Появление в XIV веке этого дешевого материала (в Китае бумага известна с 105 г. н.э.) дало возможность художникам создавать пробные, вспомогательные зарисовки, подготовительные работы, рисунки для себя. В этих случаях художник мог рисовать свободнее, острее, индивидуальнее, что способствовало сложению личного стиля мастера и определило разработку специфического языка рисунка. Безусловно, на всем протяжении развития рисунка приходили различные – и в том числе существенные – изменения в его характере; но, как представляется, эти изменения не дают возможности говорить о принципиально новом положении рисунка в какой-либо из эпох после Возрождения. Основание к этому в известной степени дает рисунок рубежа XIX и XX веков, когда произошла смена художественных систем и графика окончательно сложилась как вид искусства.

А. Азимзаде «Петушинный бой»

Специфической особенностью рисунка является, как уже отмечалось выше, многообразие и многозначность его форм. Следует отметить наиболее часто встречающиеся

типы рисунка: станковый, свободный, подготовительный, композиционный. А особую роль в структуре мира рисунка играет набросок. Набросок – специфически рисуночный тип художественного произведения. Он развит только в рисунке, и развит очень широко; особенности рисунка раскрываются в нем наиболее обнаженно, предстают в своем крайнем выражении.

Говоря о рисунке, следует отметить особым типом каллиграфический рисунок. Он представляет собой конкретное изображение образа по памяти точным и непрерывным движением пера или иного инструмента. Предшествует этому глубокий анализ натуры. Для каллиграфического рисунка характерна стилизация формы через неповторимую, плавную, изменчивую и пластичную линию, которая условно и ассоциативно выражает графический образ [4].

Кроме многообразия типов, разнообразны и материалы рисунка (карандаши, уголь, тушь, гуашь, акварель и т.д.).

Типы рисунка. Станковый рисунок представляет собой однородное по своему характеру, своей структуре произведение, которое для воплощения замысла специально построено и завершено само в себе. Такое произведение замкнуто на выражении определенной идеи, определенного суждения о мире и при этом завершено с точки зрения художественного воплощения этой идеи.

Простота материалов и процесса изображения позволяют создавать рисунки непосредственно в тот момент, когда у художника возникает стремление запечатлеть свое наблюдение, мысль, представление. Такие рисунки не имеют в своей основе замысла и не обладают чертами, обусловленными его воплощением; движущий мотив их создания можно назвать побуждением, а сами рисунки – свободными. Они характеризуются именно свободой исполнения, передают прямое общение художника с окружающей действительностью, непосредственное выражение его впечатлений, чувств, фантазий.

Среди самостоятельных работ, помимо станковых и свободных рисунков, принято выделять такой тип произведений, как самостоятельные этюды. Они служат средством изучения окружающего мира в различных его проявлениях [5].

Подготовительные этюды и эскизы, составляющие огромную часть рисунков, также чрезвычайно неоднородны по своему характеру и неоднозначны по восприятию. В рисунках этих типов предмет освоения двойствен: в эскизах это и композиция как таковая, ее разработка для воплощения замысла произведения другого вида искусства, и сам сюжет; в этюдах это и персонаж картины или фрески, и натура, которая служит моделью для этого персонажа.

Композиционный рисунок, который как тип является аналогом картины, не отесняет произведения других типов, не обладает бесспорным правом представлять собой рисунок как явление искусства: и на выставках, и в музеях, и в произведениях мы обычно видим рисунки всех типов. Именно положение композиционных работ среди типов рисунка и их несравненно меньшее развитие особенно наглядно выражают иной характер рисунка по сравнению с другими видами.

Сфера применения рисунка чрезвычайно обширна; художественный рисунок составляет одну из важнейших и широко развитых областей изобразительных искусств и лежит в основе всех видов художественного изображения на плоскости (живопись, графика, рельеф). Термином «рисунок» обозначается также совокупность линейно-пластических элементов живописи, определяющая структуру и пространственное соотношение форм. Тем самым в графике как самостоятельная область художественного творчества является главным ее видом.

Итак, искусство графики – бесконечно сложное и многообразное явление. Общение с графикой позволяет нам открывать в себе все новые ее богатства и возможности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лецинский А.А. Основы графики. Гродно, 2003
2. Алексеева В.В. Что такое искусство. Москва, 1979
3. Богомольный Н.Я., Чебикин А.В. Техника офорта. Киев, 1978
4. Антимонов Л.С. Графика. Линия, штрих, точка. Витебск, 1999
5. Соловьева Б.А. Искусство рисунка. Ленинград, 1989

XÜLASƏ

Ləman Məmmədova

QRAFİKANIN ƏSASLARI. RƏSM SƏNƏTİNİN XÜSUSİYYƏTİ

Məqalədə qrafikanın əsasları haqqında danışılır, həmçinin burada rəsm sənətinin səciyyəvi xüsusiyyət-lərinə baxılmışdır. Qrafika təsviri sənət növüdür. Forma etibarilə rəsmə əsaslanan qrafika özünəməxsus ifadə vasitələrinə və bədii imkanlara malikdir. “Qrafika” termini ilk dəfə xəttatlıqla (kalliqrafiya) əlaqədar yaranmış, XIX-XX əsrlərdə poliqrafiyanın sürətli inkişafı ilə yeni məna kəsb etmişdir. Qrafikada rəngin rolu nisbətən məhduddur. Kontur xətlər, cizgi, ləkə, həmçinin rəsm çəkilən əsas materialın – kağızın ağ yerliyi qrafikanın əsas bədii vasitələridir. Hadisə və obrazların təsvirində qrafikanın imkanları qeyri-məhduddur. Bədii ifadə dilinin lakonikliyi, ardıcıl silsilə təsvirlər vasitəsilə mövzunu açmaq imkanı, mühüm hadisələri operativ əks etdirməsi, həmçinin kütləvi tiraj üçün əlverişliliyi qrafikanın əsas xüsusiyyətidir. Qrafikanın bir sıra növləri rəsmində inkişaf edir. Müstəvi səth üzərində bədii təsvirin bütün növlərinin əsası olan rəsm, təsviri sənətin mühüm və geniş inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Rəsm təsviri sənət əsərlərinin ilkin işlənmə mərhələsini təşkil edir və əsərlərin ümumi şəklinin, formasının, həcmnin, eləcə də onların müəyyən sahədə yerləşdirilməsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: qrafika, rəsm, təsviri incəsənət, estamp, faktura, ştrix, xətt, ləkə, işıq-kölgə, qrafikanın növləri

SUMMARY

Leman Mammadova

BASIC GRAPHICS. FEATURES OF ART DRAWING

In the article says about basic graphics and also features of art drawing. A category of fine art, graphic art covers a broad range of visual artistic expression, typically two-dimensional, produced on a flat surface. The term, usually refers to the arts that rely more on line or tone than on colour, especially drawing and the various forms of engraving. Graphics often combine text, illustration, and color. Graphic design may consist of the deliberate selection, or arrangement of typography alone, as in a brochure, flyer, poster, web site, or book without any other element. Clarity or effective communication may be the objective, association with other cultural elements may be sought, or merely, the creation of a distinctive style. In the article considers also features of art drawing. Drawing, the art or technique of producing images on a surface, usually paper, by means of marks, usually of ink, graphite, chalk, charcoal, or crayon. Drawing as formal artistic creation might be defined as the primarily linear rendition of objects in the visible world, as well as of concepts, thoughts, attitudes, emotions, and fantasies given visual form, of symbols and even of abstract forms.

Key words: graphics, drawing, fine art, print, texture, dash, line, spot, chequered light and shade, types of graphics

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 14 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏYYARƏ SADIXOVA

seyyare.sadiqova@mail.ru

UOT:75

İLYA YEFİMOVİÇ REPİNİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

XIX əsrin II yarısında rus realizminin ən yüksək nailiyyəti rəngkarlıqda İlya Yefimoviç Repinin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Repin yaradıcılığının əsasını tarixi janrdan olan əsərlər təşkil edir. Repin nəzərində tutduğu hər hansı bir dövrün koloritini verməyi, konkret hadisələrə obyektiv mövqedən yanaşmağı bacarırdı. "Gözləməyirdilər" adlı əsəri bu janrın ən gözəl nümunələrindən olub, rəssamın şedevri sayılır. Repin bir çox mifik-əfsanəvi süjetli əsərlərin də müəllifidir. O, müxtəlif texnikalarda işləmişdir. Çox vaxt onların hamısını bir tabloda birləşdirirdi. O, portret rəssamı kimi də məşhur idi.

Repinin yaratdığı dəyərli əsərlər öz orijinallığını bu günədək qoruyub saxlayır və tamaşaçıları tərəfindən hələ də sevilərək yüksək qiymətləndirilir.

Açar sözlər: İ.Y.Repin, rəssam, tarixi janr, portret, "Gözləməyirdilər" əsəri

XIX əsrin II yarısında rus realizminin ən yüksək nailiyyəti rəngkarlıqda İlya Yefimoviç Repinin yaradıcılığı ilə bağlıdır. İ.Y.Repin (1844-1930) keçmiş USSR-in Xarkov quberniyasında Çuquyev kəndində doğulmuşdur. Bir neçə il sonra onun rifah içində olan ailəsinin çətin vaxtları başladı. Hələ erkən yaşlarından yaxşı rəsm çəkmək qabiliyyəti olan Repin ikona və portretlər çəkməklə pul qazanaraq ailəsinə kömək edirdi. Sonra yerli ikona ustası İ.Bunakovdan dərslər almış və onunla birlikdə qonşu kəndlərdə bir neçə kilsəni bəzəmişdi. Rəssam olmaq istəyi ilə o, 1863-cü ildə Sankt Peterburqa getmiş, 1864-cü ilin payızında qəbul imtahanlarından keçən Repin Peterburq Rəssamlıq Akademiyasına daxil olur. O, öz tələbəlik illərini şəkli, perspektivi, anatomiyayı və başqa akademik fənləri dərindən öyrənməyə həsr etmişdir. 1869-cu ildə onun "İov və onun dostları" adlı əsəri akademiyanın kiçik qızıl medalı ilə təltif olunmuş, 1871-ci ildə akademiyanı bitirəndə isə öz diplom işi olan "İairin (Yurinin) qızının dirilməsi" əsərinə görə isə böyük qızıl medal qazanmışdır. P.R.Akademiyasına daxil olmasdan əvvəl Repin Rəsm məktəbində 1863-cü ildə ilk mənəvi rəhbəri olan Kramskoyla tanış olur. Kramskoy öz xələfini ən yeni estetik və fəlsəfi sistemlər, ölkənin sosial və iqtisadi problemləri, incəsənətin gələcək inkişaf yollarının geniş müzakirə olunduğu mühitə daxil edirdi. Bu ünsiyyət Repinin dünyagörüşündə dərin iz qoydu – bu dünyagörüş xalqa, ziyalılığa, mədəniyyətə olan o vaxtkı mütərəqqi baxışların güclü təsiri altında formalaşmışdı. Həqiqətin tənqidi əksini incəsənətin əsas vəzifəsi kimi görən Kramskoyun təlimləri Repinə asan başa gəlmədi. Onu təkcə akademik proqramın hazırlamağı tələb etdiyi Bibliyadan götürülmüş mövzular maraqlandırmırdı. Təxminən elə bu vaxtlarda onu məşhur edən "Burlaklar Volqada" adlı əsərini çəkmişdir. Kətan üzərində olan bu əsərə rəssam çox ciddi yanaşırdı – burlakların həyatı ilə daha yaxından tanış olmaq üçün 1870-1872-ci illərin yay aylarını o, Volqada keçirmişdi. 1872-ci ilin fevralında rəssam memar qızı olan Vera Şevçova ilə evləndi, dörd övladı dünyaya gəldikdən sonra 1884-cü ildə Vera onu xəyanətdə ittiham edərək tərk etdi.

Tələbə ikən Repin dərslərindəki müvəffəqiyyətə görə ölkədən kənara səfər etmək üçün Akademiya tərəfindən təqaüd qazanmışdı. Avropa səyahəti 3 il davam etmişdir (1873-1876). Bu vaxtın çoxunu rəssam Parisdə yaşamışdır. Repinin Parisə gəlişi impressionistlərin böyük qalmaqala səbəb olan ilk sərgiləri ilə eyni vaxta (1874) təsadüf etdi. Repin gördüklərinə ikili yanaşırdı: bir tərəfdən onu yeni boyakarlığın işıq və koloriti heyran etdi, digərindən isə bu iş ona sosial cəhətdən dəyərsiz görünürdü.

1877-ci ilin sentyabrında Repin Moskvaya getmiş, burada o, Pavel Tretyakovla dost olmuş, 1882-ci ildə Peterburqa köçmüşdür.

1877-1892-ci illər arasındakı müddət rəngkarın yaradıcılığında ən məhsuldar mərhələdir. Bu mərhələdə onun yaratdığı işlər müasir rus rəssamlarını ön sıralarına çəkərək ictimai maraq doğururdu. Repin ən yaxşı portretlərini də elə həmin vaxtlarda çəkmişdir. 1894-cü ilin sentyabrında Repin Rəssamlıq Akademiyasının professoru kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamış, bununla yanaşı, yeni əsərlər yaratmağa davam edərək ölkənin ictimai həyatında da fəal iştirak etmişdir. Belə ki, 1896-cı ildə öz işlərindən birinin satışından əldə etdiyi pulları yoxsullara yardım üçün xərcləmişdi. O, çar rejiminə tənqidi yanaşdığı üçün siyasətə qarışmaq istəməyərək 1907-ci ildə Akademiyanı tərk etdi. 1899-cu ildə Peterburq yaxınlığında yerləşən Kuokkala adlı fin ərazisində malikanə aldı. Burada o, öz ikinci xanımı olan yazıçı Nataliya Nordman – Severova ilə birlikdə məskunlaşdı. Öz yeni məskənini rəssam ev ocağını himayə edən Qədim Romanın qoruyucu tanrıçalarının şərəfinə "Penatlar" adlandırdı (4). 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Finlandiya öz müstəqilliyini elan etdi və beləliklə, Repin yadelli sakin – emiqrant oldu. Amma Sovet Rusiyasında onu "özlərinki" hesab etməyə davam edirdilər. 1924-1925-ci illərdə Moskva və Leningradda rəssamın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş böyük sərgilər təşkil edilmişdir. Ömrünün qalan hissəsini Repin Penatlarda keçirdi, 1930-cu il sentaybrın 29-da torpağa tapşırıldı. 1940-cı ildə Kuokkala yenidən Rusiyanın əlinə keçdi və Repinin malikanəsi xatirə muzeyinə çevrildi. 1944-cü ildə II Dünya müharibəsi vaxtında muzey yandı, 1963-cü ildə bərpa olunub yenidən istifadəyə verildi. Kuokkalaya isə 1948-ci ildə Repinin adı verildi.

Repin yaradıcılığının əsasını tarixi janrdakı əsərlər təşkil edir. Çox vaxt tarixi mövzuları əks etdirən Repin nəzərində tutduğu hər hansı bir dövrün koloritini verməyi, konkret hadisələrə obyektiv mövqedən yanaşmağı bacarırdı. Onun mövzusu XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada baş vermiş dövlət çevrilişindən götürülmüş "Gözləndirilənlər" adlı əsəri bu janrın ən gözəl nümunələrindən olub, rəssamın şedevri sayılır.

XII səyyar sərgisində nümayiş olunmuş və rus inqilabçısının taleyinə həsr edilmiş bu əsər bəhs olunan dövrə aid edilir. Bu taleyin müasirlərinə xüsusilə aydın olan simvolik nişanə otağın divarlarındakı şəkillərlə qeyd olunmuşdur: XIX əsrin 70-ci illərində inqilabçı hərəkata başçılıq edənlərin – Taras Şefçenko və Nekrasovun portretləri, onların arasında isə İsa peyğəmbərin təsviri cızılmış qravür, xalqçılığın irəliləyişinin Xristosun fədakarcasına xidmət etməsi ilə müqayisə də dünya şöhrətli alleqoriyalar sırasına daxil edilir. Sağ tərəfdəki yan divardan çox məşhur və müasirləri tərəfindən yaxşı tanınan II Aleksandrın tabutda uzadılmış halda şəkli asılmışdır. Bu şəkil xilaskar çarın xalqlar tərəfindən öldürülməsini xatırladır.

Repinin "Gözləndirilənlər" əsəri sürgün olunmuş xalqçıların əfvindən dərhal sonra sərgidə görünmüşdür. Bu cür "qiyam və edamlar" haqqında olan əsərlərin mövzularında monarx hakimiyyətinin tənəzzülünün ilk günləri, sürgün olunan şəxsin doğma evinin divarları arasında görünməsi, qapının kəndərində möcüzəli gəlişi, nisbətən qeyri-adilik xarakteri alır. Əsərdə heyrətamiz qayıdışı seyr edən ananın silueti, vəziyyəti və digər cəhətlər çox ifadəli verilmişdir. İlk baxışdan təsvir olunmuş səhnə birbaşa həyatdan götürülmüş kimi görünür, əslində isə, rəssamın kompozisiyası lap xırdalığlarına qədər düşünülmüşdür. Rəssamın dərin düşüncəsi qonşu otaqların perspektivində uzaqlaşan fəza ilə əsərdəki personajların baxışlarının istiqaməti arasında dəqiq əlaqələrin qurulmasında izlənilir.

Repin bu əsəri elə işləyib ki, tamaşaçı özünü bu otağın içində hiss edir. Bu da bizə səhnənin "psixoloji" iştirakçıları olmağa və gözümüzün önündən keçənləri daha dəqiq duymağa imkan verir.

Repinin yaradıcılığı öz psixologizmi və qəhrəmanların daxili aləminə baş vurmağı ilə adamı heyran edir. Rəssam "Gözləndirilənlər" əsərində hər bir fiquru uzun müddət düşünüb çoxlu eskiz və etüdlər edərək ərsəyə gətirmişdir. Son kompozisiyada isə o, fiqurların vəziyyətini dəfələrlə dəyişdirdi. Evə qayıtmış inqilabçının üzünü yan tərəfdən (soldan) işıqlandırmağı qərara almışdı ki, bunun da nəticəsində bu qəhrəmanın siması bütövlükdə kölgədə qalmışdır. Bu üsul əsas obraza müəmmalığ bəxş edir. İnqilabçının arxasında gənc xadimə durur. Ağ önlükdə bu qızın siması sürgündən

qayıtmışın tutqun fiquru ilə kontrast təşkil edir. O, qapını açır, həyəcanlı baxışlarla gözlənilməyən qonağa baxaraq elə bu vəziyyətdə donub qalmışdır. Qonağın özü isə bu anda kreslodan qalxmış anasına sual dolu nəzərlərlə baxır. Xadimə qızdan uzaqda, onun çiyinləri arxasından təəccüblə nəzər salan qoca qarı görünür. Qarının duruşu bütövlükdə onu göstərir ki, həmin qadın bu evdə öz yerini çox gözəl bilir. İnqilabçının royal arxasında oturan xanımı sağ tərəfə dönmüşdür – onun baxışlarında şiddətli sevincə çevrilməyə hazır olan çaşqınlıq parlayır. Sürgün olunmuşun uşaqlarının reaksiyası fərqlidir – atasını xatırlamayan qız ona həyəcanlı etibarsızlıqla baxırsa (bu onun uzun müddət olmadığını sübut edir), oğlu artıq qarşısında duranın kim olduğunu anlamış və öz sevincini gizlətmir.

Psixoloji cəhətdən burada hər şey inanılmaz dəqiqliklə verilmişdir. Repinin öz şedevrini bir neçə illər ərzində təkmilləşdirilməsi faktı olduqca əhəmiyyətlidir. Bu əsəri yaratması barədə ideya 1883-cü il Peterburq yaxınlığında keçirdiyi yay aylarında meydana gəldi. Tablonun özü dərhal ərsəyə gəldi, personajların duruş vəziyyətlərini ona qohumları - qaynanası, xanımı, qızı və başqa tanışları vermişdir. Lakin inqilabçının üzünü müəyyən etmək uzun müddət baş tutmadı və əvvəlcə onun xalqın xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparının yenilməzliyini ifadə etməsi nəzərdə tutulurdusa, tədricən rəssam başqa tərtibata meyl etdi – insanın iztirab və həyəcanını göstərməyi qərara aldı.

Perspektiv və süjet baxımından "Gözləmirtilər" ilə İvanovun "İsa peyğəmbərin xalqa zühuru" adlı əsəri oxşardır. Burada açıq döşəmə həm mənə, həm də kompozisiya detallı kimi çıxış edir. Bir tərəfdən döşəmənin, hətta ayaqaltı ilə də örtülməməyi keçmiş inqilabçının ailəsinin maddi vəziyyətinin ağır olduğunu bildirir, digər tərəfdən onun uzaqlaşan xətləri, sanki tamaşaçının nəzərlərini gözlənilməz qonağa yönəldir.

Repinin tarixi janrdə olub psixoloji süjetləri özündə cəmləyən rəsmlərindən biri də "İvan Qrozni və onun oğlu İvan 16 noyabr 1581-ci ildə" adlı əsəridir.

Tablonun yaranma ideyası ilə bağlı faktlar maraqlı doğurur. 1883-cü ildə Avropaya səyahəti zamanı öküz döyüşləri tamaşası Repində güclü təəssürat yaratmışdı; bununla bağlı o yazırdı: "Bədbəxtlik, real ölüm, qətl və qan...Özünə cəlb edən qüvvəni təşkil edir... Həmin vaxtlar Avropanın bütün sərgilərində çoxlu miqdarda qanlı rəsmlər nümayiş olunurdu və yəqin ki, mən də bu "qanlılığa" yoluxaraq evə gələn kimi İvan Qrozni ilə oğlunun faciə səhnəsini yaratmağa başladım və əsərimdəki belə təsvir böyük uğur qazandı" (3).

Süjetin yalnız tarixi deyil, estetik tərəfi də cəlbədicə və düşündürücüdür. Tarixi hadisənin epizodu – Qrozni ilə oğlunun mübahisəsi və əl ağacının zərbəsi nəticəsində şahzadənin ölümü "əbədi" koflikt kimi təsvir olunmuşdur: Repinin bu əsəri rəngkarlıqla ifadə olunmuş "öldürmə!" mövzusunda, xəbərdarlıq kimi verilmişdir. Hadisənin tarixi yox, psixoloji aspekti Repinin bu əsərində əsas yer tutur. Tarixi olan yalnız, ustalıqla fırcaya alınmış ətraf mühitdir. Hətta XX əsr Azərbaycan rəssamı Əli Verdiyev bu əsərdə müəllifin bir qüsura yol verdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, tablodakı xalçanın naxışları o qədər gözəl və dəqiqliklə işlənmişdir ki, ilk baxışda diqqəti cəlb edərək fikri süjetin faciəviliyindən yayındırır (1).

Geniş və aydın təfərrüatlar – atılmış kreslo, diyirlənmiş əl ağacı, xalçanın üstündəki laxta qan baş verənləri "izah edir". Dərddən aqlını itirən İ.Qrozninin içindəki dəhşət, getdikcə şiddətlənən əziyyət, peşimanlıq yanğısı və gözlərində yaşla atasını bağışlayaraq ölmək üzrə olan oğlunun mülayimliyi - əsərin bütün süjeti bu kontrast üzərində qurulub.

XIII səyyar sərgisində göstərilmiş bu rəsm sonrakı nümayişlərə yüksək senzura ilə qadağan olundu. Əsəri alan Tretyakova da "onun sərgilərə qoyulmaması və hansı yolla olursa olsun, kütlə arasında yayılmasına, qətiyyənlə imkan verməmək" tapşırıldı.

Repin tarixi faktları özündən sonrakı nəsillərə əsərləri vasitəsilə çatdırmaq niyyətində idi. Yaradıcılığının tarixi janrdə olan digər bəhrələri kimi, "Zaporojya şəhərinin sakinləri türk sultanına məktub yazır" (1878-1891) adlı əsəri də böyük dəqiqlik və zəhmət tələb etmişdir. Repin adətən, nəhəng tablolar üzərində bir neçə il işləyirdi, amma onlardan heç birini bu əsər kimi on ildən artıq işləməmişdir.

Əsərin süjeti üçün Zaporozjya kazaklarının həyat tərzindən götürülmüş epizod mühüm rol oynadı. Onun kompozisiyası dinamik, hərəkətli və eyni zamanda, müvazinətlidir. Burada üfüqi -

şaquli ritmlər, dairəvi obrazlı və perspektivə hərəkət qarışdırılmışdır. Burada Repin müxtəlif reaksiyalarla gülən üzlərin təsvirini verməyə nail olmuşdur.

Repin bir çox mifik-əfsanəvi süjetli əsərlərin də müəllifidir. “Sadko sualtı səltənətdə” (1876) adlı tablo buna gözəl nümunədir. Bu əsəri Repinə böyük knyaz Vladimir Aleksandroviç sifariş vermişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Novqorod dastanının tanınmış personajı olan Sadkodur. Bu dastana görə, dəniz çarının köməyi ilə varlanmış Sadko tərəfindən təchiz olunmuş ticarət gəmiləri ştil (dənizdə küləksiz hava) zamanı hərəkətsiz donub qalmışlar. Atılan püşkə görə Sadko dənizin dibinə enməli idi (adətən belə hallarda Dəniz padşahına qurban gətirmək tələb olunurdu). Orada o, bir çox möcüzələrlə rastlaşır, dəniz padşahının istəyi ilə dəniz qızı Çerneva ilə evlənir. Repin də elə adaxlı seçimi vaxtını təsvir etmişdir. Sadko yarını özlərini dənizin gözəl sakinləri kimi göstərən qızların arasından yox, ciddi, utancaqlıqla uzaqdakı küncə qısılmış Çernevanı seçir. Sadkoya var-dövləti tabloda təsvir olunmuş qızıl balıq gətirmişdi. Bu, fantaziya dərinliyi ilə hər kəsi heyran edən maraqlı əsərdir.

Repin öz yaradıcılığının əvvəlində dini mövzulara tez-tez müraciət edirdi. Onun tələbə ikən çəkdiyi iki iş – “İlov və dostları” və “İairin qızının dirilməsi” (diplom işi) 1869 və 1871-ci illərdə Rəssamlıq Akademiyasının kiçik və böyük qızıl medallarına layiq görülmüşdür. Sənətkarın bundan başqa, “İbadətdən imtina”, “Təbliğatçının həbs olunması”, “1901-ci il mayın 7-də Dövlət şurasının təntənəli iclası” kimi siyasi məzmunlu əsərləri də mövcuddur.

Repin mükəmməl rəssam olmuş və müxtəlif texnikalarda (qələm, karandaş, kömür, təbaşir, pastel, fırça) işləmişdir. Çox vaxt onların hamısını bir tabloda birləşdirirdi. Məsələn, “L.N.Tolstoy” əsəri kömür və təbaşirlə, “Maksim Qorki Penatlarda öz “Günəşin övladları” dramını oxuyarkən” adlı əsəri isə karandaş və pastellə icra olunmuşdur. Repinə bir sıra akvarel və qravürlər də məxsusdur. Onların arasında “Sankt-Peterburqun Nevski prospekti” kimi dəqiq işlənmiş əsərlərdə rast gəlmək olar. Repin kitab illüstratoru kimi də, həmçinin uğurla çıxış etmişdir.

Repin öz yaxınlarının portretlərini yaradıcılığı boyu işləmiş, özünün 10-a yaxın avtoportreti bizə gəlib çatmışdır. Tanış və dostlarına həsr etdiyi məşhur portretlərindən biri M.P.Musorqskiyanın portretidir (1881). Modest Petroviç Musorqskiy (1839-1881) – məşhur rus bəstəkarı, “Boris Qodunov”, “Xovanşina” operalarının və bir sıra başqa musiqili şedevrlərin müəllifidir. Onun taleyi acı keçmişdir – Rusiyada geniş yayılmış alkoqolizmdən əziyyət çəkərək nizamsız həyat təzi sürürdü. 1881-ci ilin fevral ayında xəstəliyinin kəskinləşdiyi vaxt dostları onu xəstəxanaya yerləşdirdilər. Burada Repin yalnız 4 günə (14-17 mart) bu dahiyənə portreti ərsəyə gətirmişdir. Martın 28-də 42 yaşlı Musorqski dünyasını dəyişmişdir.

Portretdə Musorqskinin fiziki və ruhi vəziyyəti, onun hədsiz iztirabı və ruhunun heyramiz gücü böyük dəqiqlik və realizmlə verilmişdir. Musorqskinin xarakteri və xarici görünüşünü böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Onun baxışları qəmli görünür, ama üzü və duruşu ləyaqətlə doludur. Saçlarının dağınıq vəziyyətdə olması onu göstərir ki, bəstəkarın əzabı elə şiddətlidir ki, artıq öz zahiri görkəminin qayğısına qalmır. Burnunun rəngi bəstəkarı belə erkən vaxtda qəbrə sürükləyən xəstəliyin əlamətinə işarə edir. Müasirləri bu tablonu Musorqskinin portretləri arasında ən oxşar olduğunu təsdiqləyir. Bu portretə Repin heç bir təhrifə yol verməmişdir. Tablonun nisbətən aşağı hissəsini Musorqskinin pijaması üstünə geyindiği xəstəxana paltarı tutur. Bu xalat rəsmiyyətinə abunə havasını daha da dramatikləşdirir.

Repin Rusiya həyatının bütün dövrlərindəki portret rəngkarlığında dərin iz buraxmış rəssamdır. O, daha çox dostu Lev Tolstoyu çəkmişdir. Repinin yaradıcılığına Tolstoyun qırxa yaxın portretləri daxildir. Onlardan biri dahi yazıcının meşə yolunda təsvir olunduğu portretdir.

Məşhur portretlərindən biri də Vladimir Vasilyeviç Stasovun portretidir. V.V.Stasov (1824-1906) XIX əsrin II yarısında rus incəsənətində tanınmış simalardandır. O, “cəlb etməyi” deyil, “maarifləndirməyi” qarşısına məqsəd qoymuş, Repinin rəssam kimi yetişməsində İ.Kramskoyla yanaşı, böyük rol oynamışdır. Repin Stasovun enerji və iradəsini, onun xarakterik xüsusiyyətlərini bu portretə çox gözəl təcəssüm etdirmişdir. Portretin özünü “danışan” adlandırmaq olar – bədii tənqidçi

kəskin baxışları ilə, sanki tamaşaçını dialoqa çağırır. Bu cür dialogizm rəssamın portretlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir (2).

Rəssamın başqa portretlərinə misal olaraq, qızını təsvir etdiyi “Payız gül dəstəsi”, “P.A.Streptova”, rəssam “Viktor Vasnetçov”, bəstəkar "Mixayıl Qlinka", kimyaçı "Dmitri Mendeleev" və b. göstərmək olar.

Repinin yaratdığı dəyərli əsərlər öz orijinallığını bu günədək qoruyub saxlayır və tamaşaçıları tərəfindən hələ də sevilərək yüksək qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Verdiyev, Bakı, İşıq, 1988, 72 s.
2. S.Sadıxova. "İ.Y.Repin yaradıcılığı" , referat. ADRA, Bakı, 2006, 16 s.
3. wikiwand.com/tr/Korkunç_İvan_Oğlunu_Öldürüyor
4. Wikipedia.org/wiki/Пенаты

SUMMARY

Sayyara Sadikhova

LIFE AND CREATIVE ACTIVITY OF I.E.REPIN

The greatest achievement of Russian realism in painting in the second half of the 19th century is due to the creative activity of Ilya Efimovich Repin. The major part of Repin's creation is the works in historical genre. I.E.Repin. was able to provide a color for any period that he considered and approach specific events from an objective point of view. The work “They did not expect” is one of the best examples of this genre and is considered as a masterpiece of the artist. Repin is also the author of many mythical and legendary works. He worked on different techniques. Often he combine all of them in one painting. He was also known as a portrait painter. The valuable works painted by Repin still retain their originality and are still loved and appreciated by the people.

Key words: I.E. Repin, artist, historical genre, portrait, the painting “They didn't expect”

РЕЗЮМЕ

Сайяра Садыхова

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО И.Е.РЕПИНА

Наибольшее достижение русского реализма в живописи во второй половине XIX века было связано с творчеством Ильи Ефимовича Репина. Основу творчества Репина составляют произведения исторического жанра. Репин умел создавать представление и колорит о любой эпохе, которую подразумевал, он мог подходить к конкретным событиям с объективной позиции. Произведение «Не ожидали» является одним из лучших примеров этого жанра и считается шедевром художника. Репин также является автором многих мифических и легендарных сюжетных работ. Он работал на разных техниках. Часто все они были объединены им в одной картине. Он прославился и как портретист.

Ценные работы, созданные Репином, до сих пор сохраняют свою оригинальность и по-прежнему любимы и оценены публикой.

Ключевые слова: И. Ю. Репин, художник, исторический жанр, портрет, «Не дождался»

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

RƏNA CƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:79

İFAÇILIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA AZƏRBAYCAN FORTEPIANO MƏKTƏBİNİN ROLU

Məqalədə Azərbaycan fortepiano ifaçılığının peşəkar səviyyədə formalaşmasından, piano məktəbinin inkişafından, milli musiqiçi kadrların yetişdirilməsində əməyi olan rus piano ifaçılığının görkəmli pedaqoqlarının fəaliyyətindən, azərbaycan musiqi mədəniyyətinin zəngin ənənələri ilə dünya ifaçılıq sənətinə inteqrasiya edilməsindən bəhs edir.

Açar sözlər: fortepiano, ifaçılıq, məktəb, sənət, inkişaf, pianoçu

Fortepiano ifaçılığının müasir zamanda yüksək səviyyədə inkişafı bu sahədə əsrlər boyu formalaşan tarixi ənənələrlə bağlıdır. Fortepiano ifaçılığı ənənələri təbii ki, müəyyən məktəblərin yaranması ilə nəticələnmiş, bu məktəblər uzun tarixi inkişaf prosesi nəticəsində müasir dövrün əzəmətli ifaçılıq sənətini yetişdirmişlər.

Fortepiano ifaçılığı ənənələrinin inkişafı mərhələlərini izləmək tarixi proses olub, fəlsəfi-sosial mahiyyət daşıyır. Bu proses dövrün bədii-estetik baxışları, o dövrdə formalaşan ifaçılıq metodları, ayrı-ayrı məktəblərin daşdıqları nailiyyətləri izah etməyə imkan yaradır. Belə ki, məlum olduğu kimi, hər hansı bir məktəbin formalaşması müəyyən qrup yaradıcı insanların fəaliyyəti ilə mümkündür. Yaradıcı insanların birgə əməyi, onların ortaq düşüncə tərzləri əsrlər boyu həmin məktəblərin təməlini atmış, zaman keçdikcə bu məktəblərdə bir-birini əvəz edən nəsillər öz çiyinlərində ağır, o cümlədən maraqlı yük daşıyaraq, böyük bir tarixi vəzifəni icra etmişlər.

Demək, fortepiano ifaçılığına aid bütün qanunauyğunluqları başa düşüb izah etmək üçün müxtəlif fortepiano məktəbləri, onların inkişaf tarixi, bu məktəblərdə formalaşan ifaçılıq ənənələrinə nəzər salmaq lazımdır.

Orta əsrlərdə fortepiano ifaçılığı mədəniyyəti Qərbi Avropada musiqi mədəniyyəti tarixində vüsət alan inkişaf ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu dövrdə kütləvi ifaçılıq tendensiyalarının formalaşması, musiqi formaları və janrlarının inkişafı, not yazısında əldə olunan nailiyyətlər, klavişli musiqi alətlərinin yaranması fortepiano ifaçılığı sahəsində də irəliləyən doğru atılan addımla nəticələnmişdir. Təbii ki, ifaçılıq mədəniyyətinin inkişafı həmin dövrdə hökmranlıq edən dini musiqi fonunda mümkün olmuşdur. Çoxsəsli olaraq yazılan dini musiqi nümunələri, musiqinin ilk əvvəl nevmalarla ifadə olunması, daha sonra menzural not yazısının meydana gəlməsi bir tərəfdən ifaçılıq sənətinin ayrı-ayrı sahələrini formalaşdırmış, digər tərəfdən isə kilsənin ciddi müdaxiləsi ifaçılıqda azad yaradıcılıq ideyalarının ifadəsinə mane olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə incəsənətə yeni münasibət ifaçılıq sənətinə də yeni nəfəs gətirmişdir. Şəhər burjuaziyasının formalaşması, intibah ideyalarının geniş yayılması nəticəsində akademik musiqiyə də münasibət kökdən dəyişilmiş, musiqidə yeni janrlar, ifadə vasitələri yaranmışdır ki, bütün bunlar da musiqi mədəniyyətinin sonrakı dövrdə kilsənin nəzarətindən tamamilə azad olunmasına şərait yaratmışdır. O dövrdə əgər “belkanto” ifa tərziləri ilə vokal sənətində insan səsinin instrumentallaşdırılması sahəsində cəsarətli addımlar atılmışdırsa, əksinə, ifaçılıq sənətində alət səsinə “canlı insan səsi”nə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Bütün bunlar musiqi alətlərinin təkmilləşməsinə-spinet, klavesin, klavikord, ən son olaraq da fortepiano alətinin yaranmasına gətirib çıxardı. XVIII əsrdə fortepiano alətinin yaranması klavir ifaçılığında yeni bir dövrün təməlini atdı. Bu zaman musiqi dili, ifadəliliyi öz xarakterini dəyişdi, musiqi məzmununun çətinləşməsi not

yazısının mürəkkəbləşməsi, müəllif tərəfindən əsərin dəqiq not təfsirini şərtləndirdi. Klassisizm dövründən əvvəl meydana gələn bir çox tendensiyanın nəticəsi olaraq, əsərlərdə dolğunluq, dinamiklik, ziddiyyət daha böyük ölçüdə təcəssüm olundu. Bu da dinamikada inqilaba səbəb oldu. Beləliklə, danışan, oxuyan, imitasiya edən alət rolunda çıxış edən fortepiano ifaçılığını “yenilənmə” dövrü yaşayaraq, özünün evolyusiyasını yetişdirdi. Bütün bunlar isə milli fortepiano məktəblərinin yaranmasına imkan yaratdı ki, bu məktəblər də ifaçılıq sənətini daha böyük nailiyyətlərlə zənginləşdirdilər. Bu baxımdan müxtəlif ifaçılıq məktəbləri, bu məktəblərdə göstərdikləri fəaliyyət ilə qazandıqları bilikləri sistemləşdirərək fortepiano ifaçılığını pedaqogikası yaradan müəllim-ifaçıların müxtəlif metod və üsulları haqqında danışmaq lazımdır.

Milli fortepiano mədəniyyəti çoxşaxəli bir anlayışdır. Bu anlayış özündə ifaçıların konsert fəaliyyətini, müxtəlif ölkələrin musiqili-pedaqoji fəaliyyətinin səviyyəsini, metodik fikirlərin inkişafını, musiqi təhsili sistemində fortepiano siniflərinin vəziyyətini, fortepiano ədəbiyyatının həcmi, fortepiano alətinin sayını və.s birləşdirir. Bütün bunların qarşılıqlı əlaqəsindən daha çox bu mədəni sistem anlayışının kökündə yatan əlaqəyə, yəni müxtəlif milli məktəblər, bu məktəblərin qarşılıqlı əlaqəsi, onlarda fəaliyyət göstərən ifaçı-pedaqoqların metod və üsullarının müasir fortepiano ifaçılığına qazandırdığı üstünlüklərə diqqət verilməlidir. Belə məktəblərdən biri də Azərbaycan fortepiano məktəbidir.

Azərbaycan piano ifaçılığının dünya ifaçılıq sənətində özünəməxsus yeri var. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində klassik Avropa musiqi mədəniyyətinə xas xüsusiyyətlərin formalaşması nəticəsində Azərbaycanda musiqi mədəniyyəti iki istiqamətdən inkişaf etməyə başlayır. Bunlardan ilkinə xalq musiqiçiləri təmsil edirdilər ki, onların fəaliyyəti nəticəsində şifahi ənənəyə əsaslanan xalq musiqisi yüksək səviyyədə inkişafına davam edirdi. Digəri isə Şərqdə ilk opera olan “Leyli və Məcnun” əsərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq milli musiqi mədəniyyətinə nüfuz edən Avropa musiqisinə xas elementlər yeni daha proqresiv notlu musiqi nümunələrinin yaradılması və yeni ifaçılıq məktəbinin formalaşması ilə özünü hiss etdirirdi. Artıq bu dövrdə musiqi sənəti sahəsində əldə olunan nailiyyətlər peşəkar təhsil görmüş ifaçılar nəslinin yetişməsi vacibliyini diktə edirdi ki, bu zaman da yaradıcılıqda peşəkar təhsil ön plana çıxırdı. Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin digər sahələri kimi piano ifaçılığında da yeni dövrün yeni tələbatları özünün bütün varlığı ilə hiss etdirirdi.

XIX əsrin sonunda peşəkar səviyyədə piano məktəbinin formalaşmasında ilk ən mühüm xidmət Antonina Nikolayevna Yermolayevaya aid idi. Azərbaycanda ilk professional ifaçılıq məktəbi 1895-ci ildə açılmış, bu məktəbin ilk direktoru isə A. N Yermolayeva olmuşdur. Forteplano ifaçılığı sahəsində ilk professional kadrların yetişdirilməsində böyük iş görən həmin məktəbdə Yermolayeva, Reqina Nikolayevna Zaytsevanın rəhbərliyi altında keçirilən məşğələlərdə ilk təhsilli piano ifaçıları yetişirdi.

Nəzirə Xanım Şahmirzə və Xədicə xanım Qayıbova Azərbaycanda professional səviyyədə ilk təhsil almış piano ifaçılarıdır. Nəzirə xanım Peterburq konservatoriyasında Vladimir Nikolayeviç Drozdovun sinfində təhsil almışdı. O, uzun illər məşhur piano ifaçısı Neyqauzla yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. Bir ifaçı kimi Azərbaycan sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda da məşhurluq qazanan Xədicə Qayıbova isə ilk Azərbaycanlı piano ifaçısıdır.

Azərbaycanda ictimai-siyasi mühitin dəyişdiyi XX əsrin 20-ci illərində milli incəsənətin də müxtəlif sahələrində yeni inkişaf mərhələsi başlayır və milli musiqiçi kadrlarının yetişdirilməsi istiqamətindən də ən yüksək səviyyədə peşəkar iş aparılmağa başlayır. Çox böyük sürətlə aparılan işdə Avropa ənənələri və rus ifaçılıq pedaqogikasının nailiyyətlərindən istifadə edilir. Bu işlə məşğul olan peşəkarlar arasında özünün virtioz ifaçılıqları ilə tanınan mahir sənətkarlar da var idi. 20-ci illərdən əvvəl Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xüsusi musiqi məktəbləri Rus musiqi cəmiyyətinin Bakı şöbəsinə tabe idi. Lakin 1921-ci ildə Bakıda Konservatoriyanın yaradılması ilə bu sahədə də görülən işlər yeni mərhələyə daxil olur.

1920-21-ci illərdə Azərbaycanda geniş fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən xalq konservatoriyası fəaliyyət göstərirdi. Bu konservatoriyanın 7000 müdavimi xalq kütlələri arasında musiqi mədəniyyətini yüksək səviyyədə təbliğ edirdilər. 1921-ci ildə Dövlət Konservatoriyasının yaradılmasında məhz

həmin konservatoriya baza olaraq istifadə edilmiş və burada professional səviyyədə təhsil alan musiqiçi kadrlarının yetişdirilməsi məsələsi mühüm problem kimi ortaya qoyulmuşdur. 1937-1948-ci illərdə Konservatoriyanın rektoru vəzifəsini icra edən Ü. Hacıbəylinin bu təhsil ocağında milli kadrların yetişdirilməsi sahəsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun azərbaycanlı tələbələr üçün 1922-ci ildə yaratdığı Azərbaycan Dövlət Türk musiqi məktəbi də bu istiqamətdən olduqca böyük işlər görmüşdür. Sonralar texnikum kimi öz işini davam etdirən bu məktəbdə M.Presman, İ.Aysberq, Q.Şaroyev, Z. Rudolf, Çumakov, Brenner, Zeydman kimi Moskva və Peterburq konservatoriyalarının yetirmələri olan məşhur pedaqoqlar fəaliyyət göstərmişdir.

1949-cu ildən Üzeyir bəy Hacıbəylinin adını daşıyan Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında yaradılan fortepiano ifaçılığı sinfində təhsil alan onlarla ifaçı sonradan Azərbaycanda peşəkar piano ifaçılığı ilə məşğul olan böyük sənətkarlar kimi tanınmışlar. 1921-1923-cü illərdə həmin sinfə milliyətə rus olan pedaqoq Zvrev və professor Presman rəhbərlik etmişlər. Peterburq Konservatoriyasının professoru Yesipovanın tələbəsi olan respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, professor Şaroyevin də Azərbaycan fortepiano ifaçılığı məktəbinin yaradılmasında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bütün bunlar 1920-ci illərdə Azərbaycanda fortepiano ifaçılığı sənətinin formalaşmasında atılan ilk ən mühüm addımlar idi.

1930-cu ildə öz inkişafında yeni bir mərhələyə qədəm qoyan Azərbaycan fortepiano ifaçılığı sənəti daha geniş mənada inkişaf etməyə başlayır. Görkəmli rus piano ifaçısı və pedaqoqu Z.V Nikolayevanın tələbəsi respublikanın xalq artisti, professor Mayor Rafailoviç Brennerin (1906-1973) 1935-ci ildə etibarən Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi nəticəsində milli piano ifaçılığı məktəbi tamamilə yeni sima qazanır. 1930-cu ildən Peterburq filarmoniyasının solisti olan bu istedadlı ifaçının tələbələri arasında müasir zamanda Azərbaycan piano ifaçılığı sənətinin ən məşhur nümayəndələrindən biri Fərhad Bədəlbəyli də var.

1937-ci ildən Azərbaycanın dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına rəhbərlik etməyə başlaması bütün sahələrin inkişafı, o cümlədən piano ifaçılığında da yeni mərhələnin başlanğıcı olur. Ü. Hacıbəyli milli musiqiçi kadrların yetişdirilməsi işinə gənc mütəxəssisləri cəlb edir və 1939-cu ildə Azərbaycanda professional səviyyədə təhsil almış ilk piano ifaçısı Kövkəb Səfəraliyeva konservatoriyada fortepiano ifaçılığı sinfinin başına gətirilir. Bundan sonra D.M. Muradova və Y.U. Pers də bu işə cəlb edilir.

Müəllimliklə paralel olaraq aktiv şəkildə ifaçılıqla da məşğul olan bu musiqiçilərin xidmətləri nəticəsində Azərbaycanda inkişaf edən ifaçılıq sənəti fortepiano janrında müxtəlif səpkidə əsərlər yazan bəstəkarlar nəslinin də formalaşmasına təkan verdi. Belə bəstəkarlar nəslinin ilk nümayəndələrindən olan A. Zeynallı Azərbaycanda fortepiano janrında əsər yazan ilk bəstəkar ünvanı qazanır. A. Zeynallının ardından Q. Qarayev, E. Nəzirova, F. Əmirov kimi bəstəkarlar da fortepiano janrında əsərlər yazırlar.

1950-ci illərdən etibarən Moskva Konservatoriyasında təhsil alan Rauf Atakişiyev, Fəridə Quliyeva, Nigar Usubova, Elmira Nəzirova, Zivər Əliyeva kimi ifaçı-pedaqoqların Azərbaycan Dövlət Konservatoriya-sında müəllimlik fəaliyyətinə başlaması fortepiano ifaçılığı sənətində yeni pillə idi. Bu musiqiçilərin səmərəli işi daha peşəkar ifaçıların yetişdirilməsinə şərait yaratdı və bununla da fortepiano kafedrası yüksək peşəkarlığa malik ixtisaslı kadrlar yetişdirən əsas baza kimi formalaşır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti XX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq Avropa klassik musiqisi ənənələrini mənimsəyərək qısa zaman içərisində yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu inkişaf 1960-cı illərdə Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif janrlarda yazmış olduqları əsərlərinin dünyanın müxtəlif ölkələrində səslənməyə başlaması və Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin artıq xarici musiqi kollektivlərində ifa olunması ilə daha da mütəşəkkil xarakter alır. Bu dövrdə milli fortepiano məktəbi də artıq özünün ən yüksək səviyyədə inkişaf mərhələsini yaşayır, ifaçılarımızın müxtəlif auditoriyalarda çıxışı fortepianoda ifaçılıq sənətinin yeni nailiyyəti olmaqla yanaşı, onun dinləyici kütləsinin əhatəsini də genişləndirir. 60-cı illərdə təşkil olunan İfaçıların Zaqafqaziya müsabiqələrində piano ifaçılarımızın qazandığı uğurlar onların yaradıcılıq təxəyyüllərinə təkan verir

və ifaçılarımız bu müsabiqələrdə daha mötəbər müsabiqələrdə iştirak etmək üçün vəsiqə qazanır. 60-cı illərdə respublikanın xalq artisti Fərhad Bədəlbəylinin 2 dəfə İspaniyada Zissabon şəhərində müsabiqədə iştirak edərək laureat olması Azərbaycan fortepiano məktəbinin qısa zaman içərisində yüksək səviyyədə inkişafının bariz nümunələrindən biridir.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan fortepiano məktəbi ifaçılıq sənətini özünə peşə seçən yeni nəsil nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində daha böyük peşəkarlıq əldə edir. Bu illərdə Oqtay Abbasquliyev, Zöhrab Adıgözəlzadə, Fərhad Bədəlbəyli, Validə Muradova kimi gənc ifaçılar öz sənətlərində peşəkar usta olduqlarını müxtəlif səpkili konsert proqramlarında etdikləri çıxışlarla bir mənalı şəkildə sübut edirlər.

1978-ci ildə professor, respublikanın xalq artisti Kövkəb Səfəraliyevanın təşəbbüsü ilə Qara Qarayevin anadan olmasının 60 illiyi ilə əlaqədar onun fortepiano prelüdlərinin ən yaxşı ifaçısı ünvanı uğrunda gedəcək olan mübarizə müsabiqə formatında musiqi ictimaiyyətinə təqdim olunur. Bu müsabiqə Azərbaycan musiqisevərləri arasında geniş əks-sədaya səbəb olur. Müsabiqədə ifaçılar Q. Qarayevin “24 prelüd” məcmuəsinin 4 dəftərindən əsərləri ifa etməli idi. Məlumdur ki, məcmuənin hər bir dəftərində 6 prelüd var. Müsabiqədə ümumilikdə 39 gənc ifaçı iştirak edir.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yetirmələri olan piano ifaçıları doğma vətənimizi beynəlxalq səviyyəli müsabiqələrdə yüksək səviyyədə təmsil etmişlər. Bunlardan əksəriyyəti Zaqafqaziya respublikaları arasında keçirilən müsabiqələrin laureatı olmuşlar. Onlardan Yevgeni Cəlilov 1973-cü ildə keçirilən IV, Mərcan Həmzəyeva 1977-ci ildə keçirilən V gənc ifaçıların Zaqafqaziya müsabiqəsində uğurla çıxış etmişlər. 1981-ci ildə isə gənc ifaçıların VI Zaqafqaziya müsabiqəsində Fərid Adıgözəlzadə, Tamilla Əliyeva I mükafata layiq görülmüşlər. 1975-ci ildə Validə Rəsulovanın Parisdə, 1980-ci ildə Rauf Qasımovun İspaniyada, 1986-cı ildə Bamaristalda yenə Rauf Qasımovun inanılmaz uğuru ümumilikdə Azərbaycan fortepiano məktəbinin nailiyyətidir. Bütün bunlar nəticəsində dünyanın ən mötəbər konsert salonlarında çıxış etmək imkanı qazanan ifaçılarımız daha böyük müvəffəqiyyətlərə imza atırlar. Z. Adıgözəlzadə, F. Bədəlbəyli, T. Mahmudova, E. Əliyeva bir çox unudulmaz musiqi gecələrində, müsabiqələrdə yüksək peşəkarlıqla seçilən ifaları ilə müxtəlif ölkələrin musiqisevərlərinin dərin rəğbətini qazanırlar. Bu qələbələrin nəticəsi olaraq L. V. Bethovenin anadan olmasının 170 illiyinə həsr edilmiş konsert proqramında Rafiq Quliyev, Vaqif Həsənov, Əhəd Əsgərov, Firəngiz Hacıyeva kimi ifaçılarımız iştirak edir. 1983-cü ildə Q. Qarayevin 65 illik yubileyi ilə əlaqədar keçirilən təntənəli gecədə Namiq Sultanov bəstələdiyi 12 fortepiano fuqasını ifa edir.

1977-ci ildə Kövkəb Səfəraliyevanın yubileyi ilə əlaqədar tədbir keçirilir, bununla yanaşı, Q. Şaroyev və Brennerin də xatirə gecələri təşkil olunur. Bu tədbirlərdə müxtəlif əsərləri ifa edən piano ifaçılarımız Azərbaycan fortepiano məktəbinin güdrətli və şərəfli inkişaf yolunda əldə olunan nailiyyətlərin əzəmətini dinləyicilərə çatdırır.

Ümumiyyətlə, qısa zaman içərisində böyük yol qət edərək istedadlı ifaçılar nəsli yetişdirən Azərbaycan fortepiano məktəbi bu sahədə pedaqoji fəaliyyət göstərən ifaçı-pedaqoqların zəhməti nəticəsində bu gün özünün yeni inkişaf mərhələsini yaşayır. Bu pedaqoqlar arasında K. Səfəraliyevanın rolu və mövqeyi danılmazdır. K. Səfəraliyeva sadəcə istedadlı pedaqoq olmamış, eyni zamanda bu sahədə tədqiqat işləri apara-raq ifaçılıqda yeni metod və üsulların müəllifinə çevrilmişdir. Kövkəb Səfəraliyeva-va bir sıra elmi metodik dərsliklər, fortepiano üçün külliyyat tərtib etmişdir. O, musiqi haqqında müxtəlif məqalələrin müəllifidir. K. Səfəraliyevanın ifaçıların texniki imkanlarının artırılmasını nəzərdə tutan “Qamma və arpeciolar” məcmuəsi Azərbaycan fortepiano ifaçılığı məktəbi üçün əvəzolunmaz vəsaitdir. Bu da qeyd edilməlidir ki, “Qamma və arpeciolar” məcmuəsi musiqi məktəblərində təhsil alan şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitin bu istiqamətdən hazırlanmasının əsas məqsədi fortepiano ifaçılığı sahəsində təhsilin ilk mərhələlərindən etibarən şagirdlərin texniki imkanlarını inkişaf etdirməkdən ibarət olmuşdur. Məcmuənin hazırlanmasında tərtibçi kimi çıxış edən K. Səfəraliyeva ona yazdığı ön sözdə qeyd edir: “Musiqiçidə bədii və texniki inkişafın vəhdəti musiqi təliminin əsasıdır. Texnikaya bir məqsəd kimi deyil, yalnız bir vasitə kimi baxmağı şagirdə öyrətmək müəllimin vəzifəsidir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki,

bu vasitə zəruridir". Göründüyü kimi, K.Səfərəliyeva özündən əvvəl fortepiano ifaçılığını sahəsində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan musiqiçi-ifaçıların nəzəri tövsiyələrini ümumiləşdirmişdir. K.Səfərəliyeva da texnikanın inkişaf etdirilməsinin vacib olduğunu qeyd etmiş və bu vasitə ilə ifaçının bədii yaradıcılıq imkanlarını inkişaf etdirməyi hədəfləmişdir. Məcmuə ilk əvvəl diyezli və bemollu major qammaları, daha sonra isə eyni prinsiplə minor qammalarının ardıcıl düzülüşünə əsaslanır. Burada tərtibçi tərəfindən verilən applikatura qeydləri ifaçının texniki imkanlarını, onun barmaqlarını inkişaf etdirmək üçün qiymətli qeydlərdir. Məcmuədə minor qammaları iki-harmonik və melodik halda təqdim edilir. Burada eyni zamanda qısa və uzun arpeciolar, xromatik hal və. s ifa metodlarına da geniş yer verilir.

K. Səfərəliyeva müxtəlif bəstəkarların əsərlərinin və pedaqoqların dərslər vəsaitlərinin redaktoru kimi də fəaliyyət göstərmişdir. O, müəllifləri L. Yeqorova, R. Siroviçin olduğu "Fortepianoda çalmaq üçün ibtidai tədris kitabı"nın redaktorudur. Bu vəsait fortepiano ifaçılığını ilə təzə məşğul olmağa başlayan uşaqlar üçün nəzərdə tutulub.

Beləliklə, Azərbaycanda fortepiano ifaçılığını sənətinin inkişafında böyük işlərə imza atan K.Səfərəliyeva müasir Azərbaycan fortepiano məktəbinin yaradıcısı və ifaçılar nəslinin sələflərindən biridir. Azərbaycan fortepiano məktəb öz inkişafının başlanğıcını götürdüyü XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər yüksək səviyyədə inkişaf edərək, zəngin ənənələr ilə dünya ifaçılıq sənətinə inteqrasiya etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva F. Musiqi tariximizin səhifələri. B., 2003
2. Сеидов Т.М. Развитие азербайджанской фортепианной музыки. Б., 1992

SUMMARY

Rena Jafarova

THE ROLE OF THE AZERBAIJANI PIANO SCHOOL IN THE FORMATION OF PERFORMING TRADITIONS

The article deals with the establishment of a professional Azerbaijani piano performance, the development of the piano school, the work of prominent pianists in the training of national musicians, the integration of the rich art traditions of the Azerbaijani music culture into the world.

Key words: piano, performance, school, art, development, pianist

РЕЗЮМЕ

Рена Джафарова

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФОРТЕПИАННОЙ ШКОЛЫ В ФОРМИРОВАНИИ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ

В статье говорится о становлении на профессиональном уровне азербайджанского фортепианного исполнения, развитии фортепианной школы, деятельности выдающихся русских педагогов-пианистов по подготовке национальных музыкантов, интеграции азербайджанской музыкальной культуры с богатыми традициями на мировое исполнительское искусство.

Ключевые слова: фортепиано, исполнение, школа, искусство, развитие, пианист

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəмова
Məqalə daxil olmuşdur: 23 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MUSTAFA MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

ZƏRB ALƏTLƏRİ VƏ ONLARIN ORKESTR VƏ ANSAMBLARDA ROLU

Bu məqalədə müəllif zərb alətlərinin orkestr və ansamblarda geniş imkanlarından bəhs etmişdir. Bəstəkarlarımızın yazdığı əsərdə bu alətlərdən geniş istifadə edərək ansambl və orkestrlərin ritmini müntəzəm şəkildə qaydaya salınmasına nail olmuşdur.

Açar sözlər: nağara, qoşa nağara, dəf, orkestr, ansambl, dümbək, təbil, qavaldaş

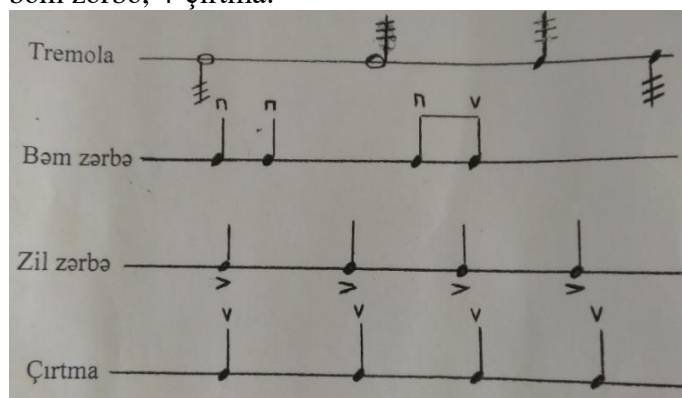
Tarixən bütün musiqi alətlərindən əvvəl meydana gələn zərb alətlərinin melodik yoxsulluğu onların musiqi sənətində özünə layiq yer tutmasına mane ola bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, zərb alətləri musiqi sənətinin, musiqi alətlərinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Zərb alətlərinin meydana gəlməsi insanın cəmiyyətdə ilk şüurlu addımları ilə onun kollektiv və əmək təşəbbüsləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Sonradan zərb alətləri hərbi döyüşlərin müşayiətçisinə çevrildi. Qədim sivilizasiya mərkəzləri olan Misir, Fələstin, Yunanıstan və Romada zərb alətlərindən, rəqsləri və oyun havalarını müşayiət etmək məqsədilə istifadə edilirdi. Digər zərb alətləri kimi nağara da orkestr və ansamblın tərkibində başlıca olaraq, bəzəyici müşayiətçi alət kimi istifadə edirlər. İfa tərzinin sərbəstliyi çalğı texnikasının təkmilləşməsi sahəsində nağara çalanın qarşısında geniş imkanlar açır. Buna isə nağara çalanın başlıca olaraq, əsərin ritminin variasiyalaşdırmaq yolu ilə nail olur. Öz təsnifatına görə zərb alətləri iki qrupa: Müəyyən səs tembrinə malik zərb alətlərinə və qeyri-müəyyən səs tembrinə malik zərb alətlərinə ayrılırlar. Birincilər qanunauyğun olaraq, musiqi parçasının harmonik və melodik parçasına daxilirlər. Məsələn, (Dəf, qaval). İkinci qrupa daxil olan zərb alətləri isə (nağara, qoşanağara, dümbək, təbil) ritmik və bəzəyici rol oynayırlar. Hazırda Azərbaycanda zərb alətlərindən nağara, dəf, qaval xalq çalğı alətləri orkestrində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Qoşa nağara və dümbək isə aşiq ansambllarında geniş istifadə edilir. Təbilə bir sıra rayonlarda (Şəki, Naxçıvan v.s) el şənliklərdə təsadüf olunur. Qoşa nağaradan bəzi hallarda dəflə birgə orkestrdə istifadə olunur. Zərb alətləri orkestrdə iki məqsədə xidmət edir:

1. Hərəkətin dəqiqliyi və sürəti üçün lazımi ritm yaratmağa;
2. Musiqi parçasına bəzək verməyə.

Zərb alətlərindən çox ehtiyatla, zövqlə, yaradıcı şəkildə və müəyyən ölçü daxilində istifadə olunmalıdır. Buna görə ifaçı çalışmalıdır ki, zərb alətləri dinləyicini yormasın. Bəstəkarlarımız orkestr üçün əsərlər yazarkən zərb alətlərinə çox diqqətlə yanaşır. Orkestrin səslənməsini heç vaxt təkcə onların öhdəsinə buraxmırlar. Zərb alətlərinin solosu əksər hallarda yalnız xanənin az bir hissəsi ilə məhdudlaşdırılır. Orkestr partiyasında zərb alətlərinə bir qayda olaraq, mizrablı alətlərlə kamanlı alətlər arasında yer ayrılır. Böyük nağara, bala nağara və cürə nağara kimi bir neçə növü var. Ölçüsündə asılı olmayaraq, bütün nağaralar hər iki tərəfdən dəri çəkilməmiş, enli geniş dairəvi taxdadan ibarətdir. Üzünün dərisinə qayma ilə tarım çəkilir. Nağarada istənilən səsi əldə etmək üçün əllə və ya başqa barmaqqlı toppuz çubuqla, yaxud da şaxşaxla nağaraya zərbə endirilir. Böyük nağara şaxşaxla, orta və kiçik nağara isə ağacla və yaxud iki əllə çalınır. Azərbaycanda sənətkarların fərdi surətdə hazırladıqları nağaralar geniş yayılmışdır. Həmin nağaraların diametri 450-500 mm olur. Çalğı zamanı ölçülü nağara kosta adlanır. Kos, yəni böyük nağara, əsasən, zurnaçılar ansamblında istifadə edilir. İki zurna və kosdan ibarət ansamblar açıq havada olan rəqslərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə tez-tez istifadə olunur. Qobustanda “qavalçalan” daşın tapılması göstərir ki, Azərbaycanda zərb alətlərinin yaranması çox qədim zamanlara gedib çıxır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda zərb alətləri

mövcud olmuşdur. Bunlardan qaval, dəf, nağara, qoşa nağara, dümbək, təbil əsrlərin sınağından çıxaraq bizim günümüzədək mühafizə olunmuşdur. Respublikamızın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində, toylarda və el şənliklərində müxtəlifölçülü qoşa nağaradan istifadə edilir. Diametri 110-140 mm və yaxud 240-280 mm ölçüyədək olan qoşa nağara daha geniş yayılmışdır. Əvvəllər bu alətdən, əsasən, qadın toylarında ritmik rəqs ifası zamanı istifadə olunarmış. Son vaxtlaradək dəf, qoşa nağara və qarmonda ifa edən qadınlardan ibarət xüsusi ansamblar respublikamızda geniş yayılmışdır. Belə ansamblara indi də bəzi rayonlarda rast gəlmək olar.

Müasir xalq çalğı alətləri ansamblarında və orkestrlərin tərkibində, əsasən, kiçik həcmli qoşa nağaradan istifadə olunur. Müasir qoşa nağara bir-birinə bitişik iki dəriüzlü kiçik “qazandan” ibarətdir. Üzünə dana dərisi çəkilib, gövdəsi isə qoz və yaxud tut ağacından hazırlanır. Çanaqların qeyri-simmetrik həcmi hər birinin müxtəlif kökdə səslənməsinə imkan verir. Sazəndələr ansamblında dəf müşayiətçi rolu oynayır. Xanəndə çox vaxt oxumaqla yanaşı, eyni zamanda dəf ifaçısı olur. Dəf xüsusilə ritmik muğamların ifasında təsnif zamanı nisbətən sərbəst rola malik olur. Yəni solo alət kimi çıxış edir. Bu təsniflər ayrı ayrı epizod kimi muğamın hissələri arasında ifa olunaraq sabit ritminə görə fərqlənir. Dəfdə ifa olunan ritmik funksiyalar öz müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənərək, çox vaxt improvizasiya xarakteri daşıyır. Zərb alətlərindən Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri və ansamblarında geniş istifadə olunur. Onların səs yüksəkliyi olmadığı üçün ritmik işarələr üçüncü xətlə dördüncü xəttin arasında yazılır. Nağara ilə dəf eyni partiyamı çalmalı olarsa, notların quyruğu aşağı yazılır. Dəf və qoşa nağarada not xətləri yuxarı yazıldığı halda, nağarada isə onların əksinə, yəni aşağı yazılır. Azərbaycan zərb alətlərində, əsasən, dörd ştrixdən istifadə edilir. 1-Trimola; 2- zil zərbə; 3-bəm zərbə; 4-çirtma.

Tembr xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan zərb alətləri arasında əsaslı bir fərq yoxdur. Lakin bəstəkarlarımızın zərb alətlərini orkestrə solo alət kimi daxil edərək bir qayda olaraq, onların dinamik və ritmik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirir və əsərin partiyasında bütün bunları nəzərə alırlar. Buna görə də bir qayda olaraq nağara üçün not partiyasını ikinci dəf və qoşa nağara üçün isə üçüncü xəttin üstündə yazırlar. Məhz bu baxımdan da zərb alətlərinin orkestr və ansamllarda rolu özünəməxsus yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı şəhəri, Azər nəşr, 1993, s.244-253
2. Araslı Həmid. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1978
3. Cəmşidov Şamil. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı, 1969
4. Nizami Gəncəvi əsərləri. 2-ci cild. Şərq-Qərb, Bakı, 2013, səh.86
5. Əvəz Rəhimov. Azərbaycan xalq çalğı alətləri və onların orkestrdə yeri. Işıq nəşriyyatı, Bakı, 1980

SUMMARY

Mustafa Mammadov

PERCUSSION INSTRUMENTS AND THEIR ROLE IN ORCHESTRA AND ENSEMBLES

In the article the author studies great possibilities of percussion instruments in the orchestra and ensembles. It was revealed that, using these instruments widely in their works, our composers have achieved regular arrangement of the ensemble and orchestra rhythm.

Key words: drum naghara, double drum, repel, orchestra, orchestry, dumbekh, drunk, qavaldash

РЕЗИОМЕ

Мустафа Мамедов

УДАРНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И ИХ РОЛЬ В ОРКЕСТРЕ И АНСАМБЛЯХ

В статье автор рассматривает широкие возможности ударных инструментов в оркестре и ансамблях. Обосновывается мысль, что, широко используя эти инструменты в своих трудах, наши композиторы добились последовательному упорядочению ритма в ансамблях и оркестрах.

Ключевые слова: нагара, гоша нагара, деф, оркестр, ансамбль, думбак, барабан, гавалдажъ

Мəqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

FATMA MƏMMƏDOVA

AMEA Naxçıvan bölməsi

fatma_sahbazova@hotmail.com

UOT:75

İBRAHİM SƏFİYEVİN YARADICILIQ YOLU

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2018-ci il 17 oktyabr tarixli Sərəncamı Türk dünyasının tanınmış rəssamının həyat və yaradıcılığının daha geniş tədqiq olunmasına və öyrənilməsinə xidmət etməklə bərabər, həm də görkəmli sənətkarın irsinə göstərilən diqqətin və muxtar respublikada rəssamlıq sənətinə verilən yüksək dəyərin ifadəsidir. Naxçıvan torpağı böyük şəxsiyyətlər yetirmişdir. Bunlardan biri olan İbrahim Qafar oğlu Səfiyevdir (1898-1983). Naxçıvanda yaradıcılığına başlayan böyük sənətkar 1918-ci ildə Türkiyəyə, İstanbul şəhərinə yerləşmiş, bu ölkənin ən böyük rəssamı səviyyəsinə yüksəlmişdir. 10 mindən artıq rəsm əsərinin sahibi olan dünyaşöhrətli sənətkar vətəndən uzaqlarda həmişə vətən həsrəti ilə yaşamışdır. İbrahim Səfiyev rəsmlərini peyzaj, natürlər, portret və kompozisiya kimi dörd əsas janrdə işləsə də, əslində, bu əsərlərdə təbiət və küçə mənzərələri ilə şəhər görüntüləri daha çox üstünlük təşkil edir. Məqalədə bu sərəncam işığında sənətkar irsinin tədqiqi məsələlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: İbrahim Səfiyev, “Araz balıqçıları”, “Köç”, rəssam, realizm, natürlər, portret, mənzərə, təsviri sənət, Naxçıvan, rəssamlıq

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2018-ci il 17 oktyabr tarixli Sərəncamı Türk dünyasının tanınmış rəssamının həyat və yaradıcılığının daha geniş tədqiq olunmasına və öyrənilməsinə xidmət etməklə bərabər, həm də görkəmli sənətkarın irsinə göstərilən diqqətin və muxtar respublikada rəssamlıq sənətinə verilən yüksək dəyərin ifadəsidir

İbrahim Qafar oğlu Səfiyev 1898-ci ildə Şərurda doğulmuşdur. Atasını üç yaşında itirən İbrahim Səfiyev ilk təhsilini Cəlilkənd məktəbində almış, sonralar İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuşdur. İbrahim Səfiyev kiçik yaşlarından rəsmə həvəs göstərmiş, bu böyük sənətkar ilk rəsm əsərlərini Azərbaycanda, Naxçıvan torpağında yaratmışdır. Belə ki, hələ 1913-cü ildə rəsm etdiyi “Araz balıqçıları” və bir az sonra meydana çıxan “Köç” əsərləri onun gələcəyinin böyük rəssam olacağından xəbər verirdi. Təsviri sənətə uşaq yaşlarından maraq göstərmiş. Bu həvəsi onda görən qohumu, eyni zamanda seminariyada onunla birgə oxuyan Əkbər Kazımbəyovun İbrahimin gələcək yolunun istiqamətləndirilməsində müəyyən rolu olub. Bu iki qohum 1913-cü ildə rəssamlıq təhsili almaq arzusu ilə Moskvaya yollanıb və orada Rəngkarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq Məktəbinin hazırlıq şöbəsinə daxil olublar. İbrahimin müəlliminin adını bilməsək də, Əkbərin məşhur “Qara kvadrat”ın müəllifi Kazimir Maleviçin sinfində oxuması məlumdur. Ola bilsin ki, İbrahim Səfiyev də elə bu məşhur sənətkardan dərslər alıb. Moskvadakı təhsil dövründə İbrahim Səfiyev müxtəlif sənət qruplarının üzvləri ilə tanış olmuş və onlarla yaxından əməkdaşlıq etmişdir. İki il Moskvadakı Rəssamlıq Akademiyasında oxuyan İbrahim Səfiyev Rusiyadakı 1917-ci il hadisələrinə görə təhsilini yarımçıq buraxıb Naxçıvana qayıdır. Şərurda rəsm çəkib çörək pulu qazanan İbrahim Səfiyev Birinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyənin Qafqaz islam ordusunun tərkibində Türkiyəyə gedir. İstanbulda Gözəl Sənətlər Akademiyasına qəbul olunur və burada tanınmış rəssam Namiq İsmayıldan dərslər alır. Sənətdə ilk uğuru o olur ki, həmin ildə də çəkdiyi kompozisiyaya görə Avropa müsabiqəsinin mükafatını alır. 1923-cü ildə isə təhsilini tamamlayır.

1920-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa rəssamlarının müsabiqəsində qalib olur və mükafat alır. İbrahim Səfiyev 1924-cü ildən etibarən sərgilərdə iştirak etməyə başlayır. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə hərbi xidmətə çağırılan rəssam orduda qulluğunu tamamladıqdan sonar həmişəlik İstanbulda məskunlaşaraq həyatını sənətə bağlayır. XX əsr Türkiyədə rəssamlıq sənətinin ən böyük nümayəndəsi olmuşdur. İbrahim Səfiyev müasir türk incəsənətində ən məhsuldar fırça ustası olmuş, 10 mindən artıq rəsm əsəri çəkmişdir. Türkiyə rəssamlığında özünə məxsus yaradıcılıq məktəbi olan, fırça ustalarına başçılıq etmişdir.

Türk rəsm sənəti tarixində özünəməxsus fəaliyyəti ilə tanınan rəssam iki il Münhendə olmaqla, 11 il Avropa ölkələrində yaşamışdır. Roma və Vyana şəhərlərində fərdi və qarışıq sərgilərdə iştirak edir. 1967-ci ilə qədər təkcə Marsilyada 8 fərdi sərgidə əsərlərini nümayiş etdirir. Rusiya Rəssamlıq Akademiyasında aldığı təhsil nəticəsində rəssamın əsərlərində rus rəssamlıq üslubu hiss olunur. İbrahim Səfiyev İstanbulda Oda Kule İş Mərkəzinin sənət salonunda Görkəmli rəssam Almaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa, Yunanıstan və digər ölkələrdə yaradıcılıq ezamiyyətində olmuş, bu ölkələrə aid təsirli, yadda qalan tablolar yaratmışdır. 1983-cü ilin yanvar ayının 4-də yüzüncü fərdi sərgisinin açılışı keçirildikdən sonra axşam saatlarında vəfat etmişdir. İbrahim Səfiyev ensiklopedik yaradıcılığa malik rəssamlardandır. O, əsərlərini müxtəlif janrlarda – natürmort, portret, mənzərə və kompozisiya janrlarında yaratmışdır. Onun yaratdığı portret qalereyasına yüzlərlə simalar daxildir. Ən dəyərli portretlərindən biri olan “Atatürkün portreti” onun yaradıcılığının şah əsərlərindəndir. Rəssam müxtəlif illərdə Türk dünyasının böyük lideri Atatürkün obrazına müraciət etmişdir. O, ilk dəfə 1925-ci ildə bu mövzuya etmiş daha sonra XX əsrin 60-70 ci illərində “Atatürkün Samsuna çıxışı” və 1975-ci ildə çəkdiyi “Atatürk” əsərləri ilə cümhuriyyətin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün parlaq obrazını yaratmışdır (3, s.1). O, rəngkarlığın ən müxtəlif janrlarında əsərlər işləmişdir. Azərbaycan, rus və dünya boyakarlığının bədii ənənələrinə yaxından bələd olduğunu rəssamın əsərlərindən də aydın duymaq mümkündür. İbrahim Səfiyev realist rəssamdır və ömrünün sonuna kimi yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalmışdır. Sənət fədaisinin əsərləri onu əhatə edən və real olan əşya və hadisələrin təsvirindən ibarətdir. O, mücərrəd mövzulara demək olar ki, müraciət etməmişdir. Rəssamın realist üsluba üstünlük verməsinin səbəbini özü belə izah etmişdir: “Mənim sənət anlayışım rəssamlıqda gözəllik axtarmaq və gözəllik yaratmaqdan ibarətdir. Mən gözəlliyi bəyəniərəmsə, başqasına da bunu bəyəndirməyə çalışıram. Sənət xalqa uymalıdır, insanların anlayacağı şəkildə yaradılmalıdır. Mən rəssamlıqda gerçəkciyəm, portaqal çəkərəmsə, yuvarlaq çəkərəm, amma modernist onu küncü-bucaqlı çəkər” (1, s.23).

Sənətşünas Süleyman Arısoy “Türk kultürü” jurnalında çap olunmuş “Sənətkar rəssam İbrahim Səfi” başlıqlı məqaləsində qeyd edir ki, “İbrahim Səfi yaradıcılıq aləminə gəldiyi ilk gündən indiyə kimi realizmə sadıqdır. O, öz yaradıcılıq təcrübəsində dünya incəsənətinin ən mütərəqqi ənənələrini davam etdirir” (2, s. 49).

Müxtəlif sənət cərəyanlarına yaxından bələd olan İbrahim Səfiyev yaradıcılığında realizmə üstünlük vermiş, dünya incəsənətinin mütərəqqi ənənələrini davam etdirmişdir. Görkəmli sənətkar boyakarlığın müxtəlif janrlarında çoxlu tablo, o cümlədən mənzərələr – “Otel parkı tərəfdən”, “Bursa görünüşü”, “Anadolu sahilinin görünüşü”, “Qarxana rayonu”, “Sultaniyyə məscidindən bir görünüş”, “Mənzərə”, natürmortlar – “Gül vazası”, “Natürmort”, portretlər “Qadın portreti”, “Portret”, “Qərəzli musiqiçi”, “Hafizin portreti”, “Zərrux xanımın portreti” və digər sənət əsərləri yaratmışdır.

Bununla bərabər, rəssamın portret janrında işlədiyi əsərlərdə insan psixologiyasına dərinədən bələdliyi də hiss olunur. Məsələn, kamançaçı Hafizə həsr etdiyi kompozisiya çox təsirlidir. Hiss olunur ki, rəssam onu yaxından tanıyırmış. Kompozisiyada o, qoca musiqiçini dörd müxtəlif vəziyyətdə təsvir etməklə yanaşı, onları sənətkarın ömür yolunun gündəlik qayğılarını xatırladan cizgilərlə əlaqələndirmişdir. Nəticədə, təsirli bir əsər yaranmışdır.

Əsərləri Türkiyə, Fransa, Avstriya, ABŞ, İsveçrə və digər ölkələrdə fərdi sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. İbrahim Səfiyev mənzərə, portret və natürmortlarından ibarət bəzi əsərlərini Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə bağışlamış, bir neçə əsəri 1989-cu ildə Bakıda keçirilən “Əzizim, Vətən yaxşı” sərgisinin ekspozisiyasına daxil edilmişdir. Əsərləri Türkiyədə və

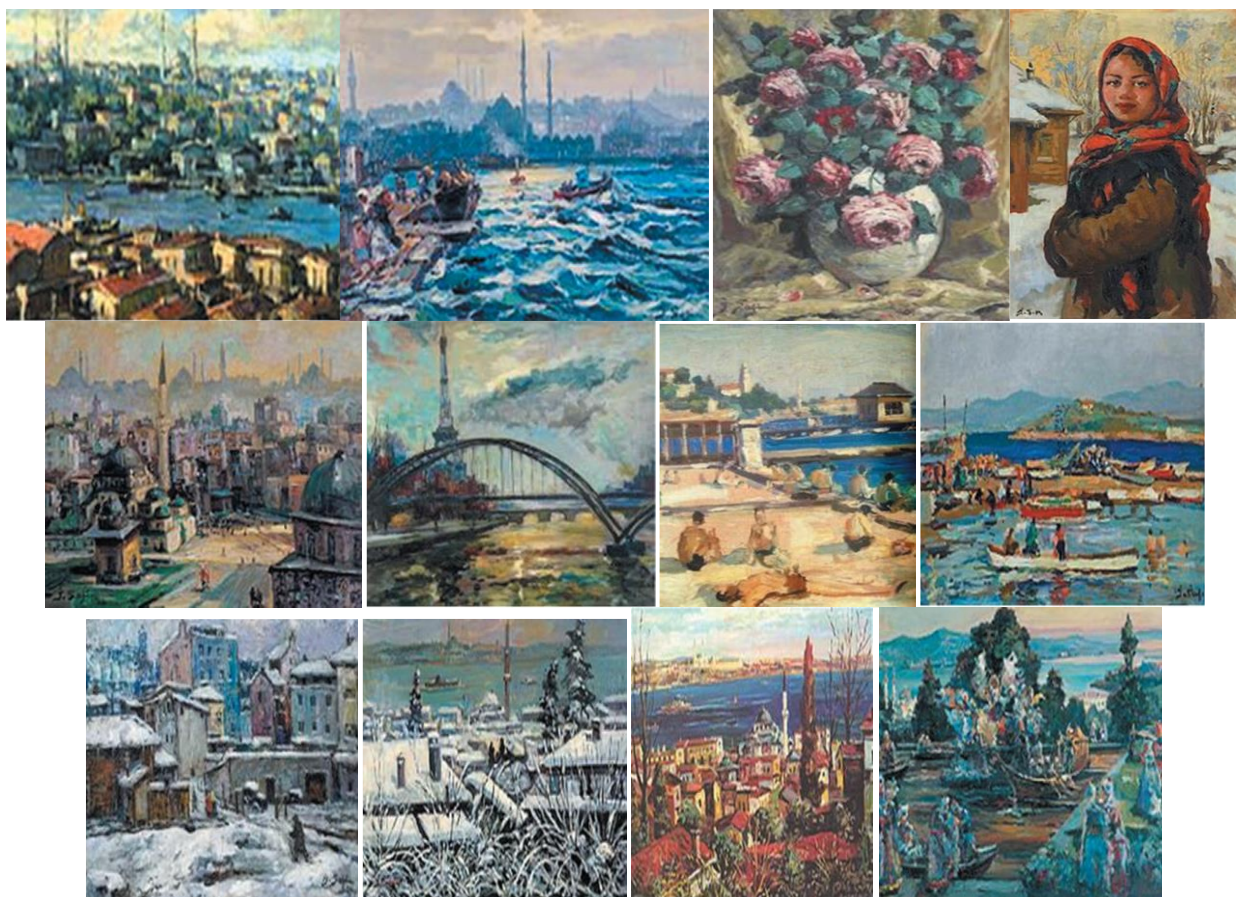
dünya muzeylərində, o cümlədən şəxsi kolleksiyalarda, R.Mustafayev adına Azərbaycan İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Ömrünün sonuna kimi ancaq yaradıcılıqla məşğul olan görkəmli rəssam İbrahim Səfiyev XX əsr Türkiyə incəsənəti tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdıran azərbaycanlıdır. İbrahim Səfiyevin ölümündən 36 il keçməsinə baxmayaraq, Türkiyədə onun zəngin yaradıcılığına diqqət azalmamışdır. Sakarya Universitetinin müəllimi Rumeysa Işıq Yayla görkəmli rəssamın bədii irsini tədqiq etmiş, “İbrahim Səfi yaradıcılığında Şərqlə mövzusu” mövzusunda dissertasiya işi yazmış və böyük fırça ustasının əsərlərində şərqlə mədəniyyətinin ifadə vasitələrini, xüsusiyyətlərini dərinlən araşdırmışdır (4, s.1).

İbrahim Səfiyevin dostlarından, tədqiqatçılarından biri də Naci Tərzidir. Bu fırça ustası İbrahim Səfiyev sənətinin çoxsaylı pərəstişkarlarından biridir. O yazır: “İbrahim Səfiyev Türkiyəyə rəng anlayışını gətirmiş sənətkardır. Türk rəssamları rəngin nə olduğunu ondan sonra dərk etməyə başladılar. Türk rəsm sənəti İbrahim Səfiyevdən çox şey öyrəndi” (5, s.1).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin qeyd etdiyimiz sərəncamı bu böyük insanı bir daha hər kəsə tanıtdı. Bu da onun göstəricisidir ki, Naxçıvanda yaradıcı insanlara, sənət adamlarına böyük dövlət qayğısı göstərilir. Bu, bütövlükdə, mədəni irsimizə göstərilən böyük dövlət qayğısıdır, incəsənətin gələcək inkişafına töhfədir.

Onun “Burqaz adası tərəfdən Anadolu sahillərinin görünüşü”, “Bursa dağında düzənlik”, “Bosfordan bir mənzərə”, “Qış mənzərəsi”, “Anadolunun görünüşü” və sair əsərlərində bir çox ölkələrə səfər təəssüratları əksini tapmışdır. Türkiyədə, həmçinin Fransa, Avstriya, ABŞ, İsveçrə və sair ölkələrdə fərdi sərgiləri nümayiş etdirilmişdir. Mənzərə, portret və natürmortlarından ibarət bəzi əsərlərini Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə bağışlamış, bir neçə əsəri 1989-cu ildə Bakıda keçirilən “Əzizim, Vətən yaxşı...” sərgisinin ekspozisiyasına daxil edilmişdir. Əsərləri Türkiyədə və dünya muzeylərində, o cümlədən şəxsi kolleksiyalarda, R.Mustafayev adına Azərbaycan İncəsənət Muzeyində qorunub saxlanılır. İbrahim Səfiyevin 10 mindən artıq əsəri var və Türkiyədə ən çox əsəri olan rəssam kimi də tanınır.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahim Safi. İstanbul, 1990
2. Süleyman Altınsoy. Ünlü sanatçı İbrahim Safi \ “Türk kültürü”, Ankara, 2006, №46
3. Quliyeva F. Adını XX əsr Türkiyə incəsənəti tarixinə qızıl hərflərlə yazan azərbaycanlı. “Kaspi” qəz., 5 dekabr 2018
4. E. Məmmədov. Müasir türk rəssamlığında ən zəngin və məhsuldar yaradıcılığa malik naxçıvanlı rəssam. “Şərq qapısı” qəzeti, 14 noyabr 2018, NO:217 23.128
5. M. Məmmədova. Mən İstanbulda Naxçıvanı gördüm, “Şərq qapısı” qəzeti, 11 dekabr 2018, № 236(23.147)

SUMMARY

Fatma Mammadova

THE CREATIVE WAY OF İBRAHİM SAFİYEV

The Order of the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic on October 17, 2018 "On celebrating the 120th anniversary of prominent painter Ibrahim Safiyev", serves for the extensive study of the life and creativity of the well-known artist of the Turkic world, as well as the attention shown to the heritage of the prominent craftsman and is an expression of high value given to painting in autonomous republic. The Nakhchivan land has made great personalities. One of them is Ibrahim Gafar oghlu Safiyev (1898-1983). He started his creative career in Nakhchivan in 1918 and settled in Turkey, Istanbul, where he was promoted to the greatest artist of the country. A world-renowned artist who owns more than 10,000 paintings has always lived with longing for his homeland in his heart far from homeland. Although Ibrahim Safiyev works in four main genres, such as landscape, still life, portrait, and composition, in these works, the urban images with the nature and street views are more predominant. The article deals with the study of artistic heritage in light of this decree.

Key words: Ibrahim Safiyev, “Araz Fishermen”, “Migration”, artist, realism, still life, portrait, landscape, fine arts, Nakhchivan, painting

РЕЗЮМЕ

Фатма Мамедова

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ИБРАГИМА СЕФИЕВА

Распоряжение Председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики от 17 октября 2018-го года «О проведении 120-летнего юбилея видного художника Ибрагима Сефиева» наряду со служением более широкому исследованию и изучению жизни и творчества известного художника тюркского мира, одновременно является выражением внимания к творчеству видного художника и высокой оценки искусству художников в автономной республике. Нахчыванская земля вырастила многих выдающихся личностей. Одним из них является Ибрагим Гафар оглу Сефиев (1898-1983), который начал свое творчество в Нахчыване, а в 1918 году переехал в Турцию, обосновался в городе Станбул и в этой стране вырос до уровня самого великого художника. Всемирноизвестный художник, владеющий более 10-ти тысячи произведений картины, вдали от родины всегда тосковал по родине. Хотя Ибрагим Сефиев свои картины написал в четырех основных жанрах – в жанре пейзажа, натюрморда, портрета и композиции, в них природные и уличные пейзажи с городскими изображениями составляют превосходство. В статье в свете данного распоряжения, рассмотрены вопросы исследования наследия великого художника.

Ключевые слова: Ибрагим Сефиев, «Рыбаки Араза», «Кочевье», художник, реализм, натюрморт, портрет, пейзаж, картина, изобразительное искусство, Нахчыван, искусство художника

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 27 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

FİZZƏ QULİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

fizze25@mail.ru

UOT: 75

GÖRKƏMLİ RƏSSAM İBRAHİM SƏFİYEVİN YARADICILIĞINDA TÜRKİYƏ MÖVZUSU

Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyev Şərur rayonunun Cəlilkəndində doğulmağına baxmayaraq, ömrünün uzun illərini Türkiyədə yaşayıb-yaratmışdır. İ.Səfiyevin Türkiyə mövzusuna aid olan tabloları həm say, həm də mövzu və janr etibarı ilə çoxdur. Bu mözuya həsr etdiyi süjetli tablolarını “Türkiyənin həyat lövhələri” silsiləsi də adlandırmaq olar. O, bu həyat lövhələrində Türkiyənin müxtəlif etnoqrafik zənginliklərini, yaşam tərzini və s. gözəlliklərini təsvir etmişdir. “Sünnət toyu”, Sarıyer bərəkçisi”, “Bərəkçi sobası” və s. əsərləri etnoqrafik zənginliklər baxımından olduqca dəyərli tablolarıdır. “Taxta körpülü çimərlik”, “Mənəkşə çimərliyi”, “Caddəbostan çimərliyi” və s. əsərləri XX əsrdə Türkiyədə formalaşan yeni yaşam tərzini nümayiş etdirir. İ.Səfiyevin Ankara və İstanbul şəhərlərinə həsr etdiyi, müxtəlif janarlarda işlədiyi tablolar da say etibarı ilə üstünlük təşkil etmişdir. Onun yaradıcılığında “Ankara” və “İstanbul” silsilələri xüsusi yer tutur. Rəssam uzun illər İstanbul şəhərində yaşadığından təəssüratlarının əksəriyyəti də bu şəhərlə bağlıdır. Artıq uzun illər keçməsinə baxmayaraq, İbrahim Səfiyevin adı hələ də Türkiyədə, xüsusilə İstanbulda onun əsərlərinin yer aldığı evlərdə, sənət mərkəzlərində, həmçinin doğma vətəni Azərbaycanda iftixarla çəkilir. Əsərlərinin böyük əksəriyyəti Türkiyənin muzey və qalareyalarında, həmçinin müxtəlif şəxsi kolleksiyalarda qorunmaqdadır. Türkiyənin tarixi-etnoqrafik zənginliklərini, gözəlliklərini əks etdirən tablolar İbrahim Səfiyevin zəngin bədii irsinin qorunması, yaşadılması baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

***Açar sözlər:** İbrahim Səfiyev, Naxçıvan, rəssam, Türkiyə, yaradıcılıq, janr, natürmort, portret, mənzərə, süjetli tablo*

Yaradıcı insanların fəaliyyətinə yaşadığı yerin, onun müxtəlif dəyərlərinin, adət-ənənələrinin, yerli xüsusiyyətlərinin təsiri böyükdür. Dünya incəsənəti tarixində öz fərdi dəst-xətti ilə seçilən Vinsent Van Qoq, Salvador Dali və başqa rəssamlar sənətin zirvəsinə doğulduğu, böyüyüb həddi buluğa çatdığı yerlərdən uzaqlarda çatmışdır. Bəzən könüllü, bəzən də könülsüz olan bu fərqli sənət taleləri bir çox rəssamların alın yazısına çevrilib.

Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Cəlilkəndində doğulmağına baxmayaraq, uzun illər Türkiyədə yaşadığı üçün və sənət taleyi neçə yüz illərdir sənaye, ticarət, həmçinin sənət mərkəzi kimi dünya şöhrəti qazanmış İstanbul şəhəri ilə sıx bağlı olduğundan onun yaradıcılığının əsas mövzusu da sırf bu ölkə, onun etnoqrafik dəyərləri və görməli yerləri və s. ilə sıx bağlı olmuşdur. İ.Səfiyevin yaradıcılığında bu mövzunun aparıcı olmasının əsas səbəblərindən biri də onun realist rəssam olması və gördüklərini kətan üzərində yansıtməsindən qaynaqlanmışdır. Təbii ki, səbəblər çoxdur.

Türkiyə mövzusu İ.Səfiyevin xüsusilə etnoqrafik zənginlikləri ilə seçilən süjetli tablolarında daha çox diqqəti cəlb edir. Rəssamın bu qəbildən olan süjetli tablolarını “Türkiyənin həyat lövhələri” silsiləsi də adlandırmaq olar. Bu həyat lövhələrində o dövr Türkiyə həyatı incə çalarları ilə kətanda həkk olunmuşdur. Türkiyənin həyat lövhələri dedikdə göz önündə canlanan ilk mənzərələrdən biri də çimərlik həyatıdır. Türkiyə öz çimərlikləri ilə vətəndaşlarının, həmçinin xarici ölkələrdən gələnlərin

diqqətini gözəlliyi ilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq cəlb etmişdir. Türkiyədə ötən əsrin əvvəllərinə kimi, hələ çimərliklər fəaliyyətə başlamamışdan öncə ayrı-ayrılıqda müxtəlif qadın və kişi hamamları geniş yayılmışdır. Xüsusilə dəniz kənarlarında taxtadan qurulan yazlıq hamamları da mövsümi xarakter daşdığından olduqca məşhur olmuşdur. Demək olar ki, ötən əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan çimərliklər yaddaqalan hadisələrdən biri olmuşdur. İsti günlərdə türkiyəlilərin, xarici vətəndaşların istirahət etmək üçün üz tutduğu ən sevimli məkanlarından biri məhz bu çimərliklər olmuşdur. İ.Səfiyevin əsərlərində həmin çimərliklərin gözəlliyi, orada baş verənlər, insanların geyimləri və s. real olması ilə yanaşı, tarixi anları da yaşatmış olur. Bu məqamda demək olar ki, rəssamın realizm ənənələrini yaşatması onun üstün cəhətlərindən biridir. İ.Səfiyev həmin əsərlərdə bədii ifadə gücündən istifadə edərək real həyat lövhələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Türkiyə çimərliklərində olmayan insanlar bu yerləri görəndən sonra onların həm adları, həm də məkanın gözəlliyi ilə tanış olur. “Taxta körpülü çimərlik”, “Mənəksə çimərliyi”, “Caddəbostan çimərliyi” və s. əsərləri rəssamın çimərlik mövzusunda həsr etdiyi tablolarıdır. İ.Səfiyevin şəxsi fotolarından birində o, çimərlikdə etüdnikini qurub rəsm çəkən vəziyyətdə fotoyaddaşa həkk olunmuşdur. Dəyərli fotodan aydın olur ki, rəssam bu əsərlərini çəkəndə plener təcrübəsinə üstünlük vermişdir. Elə çəkilən tabloların bir çoxunu etüd xarakteri ilə dəyərləndirmək olur.

Qeyd edək ki, XX əsrin xüsusilə 50-ci illərindən sonra yaşayb fəaliyyət göstərmiş rəssamların tablolarında çimərlik mövzusu getdikcə göz önünə gəlməyə başladı. Təbii ki, Şərq ölkələri üçün ənənəvi olmayan bu yeni adət, rəssamlar üçün əsl gözəllik, ilham mənbəyi idi. Bu məqamı biz dünya incəsənətində də müşahidə edə bilərik. Ötən əsrdə görkəmli Azərbaycan rəssamı Böyükağa Mirzəzadənin bir-birindən gözəl çimərlik mövzusunda həsr etdiyi tabloları Azərbaycan təsviri sənəti və sənətsevərləri üçün də yeni idi. Ümumiyyətlə, onun yaratdığı bir-birindən gözəlliyi, bədii məziyyətləri baxımından fərqlənən tablolarında çimərlik, dəniz sahili mənzərələri, süjetli tabloları tez-tez diqqəti cəlb edirdi.

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan Türkiyənin ilk çimərliklərdən biri məşhur Floriya çimərliyi idi ki, biz həmin yerin mənzərəsini İ.Səfiyevin bu mövzuya həsr etdiyi tablolarında tez-tez görürük. Mərmərə dənizinin mavi suların içində yaratdığı iki kilometr uzunluğundakı Floriya çimərliyinin incə, təbii, açıq rəngli qumu və təmiz dəniz suyu - bu gözəlliklər rəssamın gözündən, nəzər, diqqətindən qaça bilməzdi. Demək olar ki, mövsümü olaraq həmin yer rəssamın sevimli məkanlarından biridir.

İstanbulun məşhur çimərliklərindən biri olan Mənəksənin də təsviri rəssamın süjetli tabloları arasında gözoxsayan əsərlərdən biridir. Tablo plener təcrübəsinin nəticəsi olaraq yadda qalır. Qızmar günəş şüaları altında zümrüdü rəngli sulara çimən, əylənən, müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir edilmiş insan surətləri canlandırılmışdır. Bu cür çimərlik tablolarında o dövr Türkiyənin çimərlik həyatı, mədəniyyəti, insanların geyimləri öz əksini tapmışdır.

İbrahim Səfiyevin çimərlik mövzusunda həsr etdiyi əsərləri XX əsrdə Türkiyədə yeni formalaşan etnoqrafik zənginlikləri də əks etdirmiş olur. Rəssamın həmin əsərlərində mövzuya, gözəlliyə fərqli yanaşma tərzini özünü ifadə edir. Mövzu ilə yanaşı, rəsmlərin işlənmə texnikası da diqqəti cəlb etməyə bilməz. Onun “Çimərlikdə əyləşən gənc” tablosunda istifadə etdiyi rəng çalarları, xüsusilə işıq axını diqqətəlayiqdir. Bu cür bədii axtarış həlli, işığa münasibət XX əsr Azərbaycan rəsamlarının yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Tablo görkəmli rəssamlar Böyükağa Mirzəzadə, Mikayıl Abdullayevin əsərlərində olan həmin bədii axtarış, xüsusilə işıq həllini, rəng harmoniyasını xatırladır. Ümumiyyətlə, XX əsr təsviri sənət tabloları ilahi işıq olan gün işığı təəssüratları ilə doludur. Bu cür tabloların təsir və təəssürat qüvvəsi də olduqca böyükdür. İqor Qrabanın 1958-ci ildə Mikayıl Abdullayevin iri ölçülü “Sevinc” tablosuna həsr etdiyi resenziyasında diqqəti boya, işıq, günəş şüasına yönəldərək əsərdə Avropa plener və impressionizm sənətini xatırladan heç nə olmadığını vurğulayaraq burada əsərə sonsuz səadətə bəstələnmiş əsl ilhamverici himn nidaları səsləndiyini qeyd etmişdir (3, s. 37). Məhz İ.Səfiyevin bu qəbildən olan əsərlərində həmin yanaşma tərzini onu Avropa plener və impressionizm sənətinə yaxınlaşdırmır. Rəssamın bu cür fərqli axtarışları, işığa, rəngə münasibəti onu Türkiyə təsviri sənətində yeni yanaşma tərzini ilə yaddaqalan fırça ustası etmişdir.

“Türkiyənin həyat lövhələri” silsiləsində tarixi-etnoqrafik zənginlikləri ilə yadda qalan məişət səhnələri də diqqətə layiqdir. “Sünnət toyu” əsəri bu cəhətdən olduqca maraqlı tablolarından biridir. Müsəlman aləmində geniş yayılmış adət-ənənələrdən biri olan sünnət mərasimi rəssam üçün də doğma səhnələrdən biridir. Adət-ənənə bənzərliyinə baxmayaraq, əsərdə canlandırılmış insanların geyimləri, oynamaq, əylənmək tərzləri əlbəttə ki, fərqli çalarları ilə insanda tamam başqa təəssüratlar yaradır. Şən əhval-ruhiyyəli insanların coşqusu, sevinci kətanın üzərindəki rənglərin hərərəti ilə əsərə baxanın da qəlbini rıqqətə gətirmiş olur. Davula ardarda zərbələr vurub insanları şənəndirən davulçunun coşğusu, rəqs edən insanların əynindəki o dövrün geyimləri, o vaxtkı evlərin görünüşü və s. bu məqamların fərqi rəssamın bədii ifadə gücü ilə bizlərə çatdırdığı real həyat lövhəsində varmış oluruq (1). Tablodakı rənglərin hərərətində canlanan rəssamın bayram nəşəsi bir anlıq kətanın yaddaşına hopan o incə məqamlarda da özünü büruzə vermiş olur. İ.Səfiyevin həyatında “qürbət ölkə”, “qəribçilik” kəlmələrini desək də, insan bu əsərlərin ağışında sanki yadlaşmaqdan, qəribşəməkdən daha çox doğmalaşır, ən azından ona görə ki, hər birimizin damarlarında türk qanı axır. Və bu həyat lövhəsində doğmalığ öz sözünü demiş olur. Bu cür tablolar həmçinin tarixi adət-ənənəni qoruyub, yaşatmaq baxımından da olduqca dəyərlidir.

Türkiyənin həyat lövhələri dedikdə Türkiyə bazarları, yemək adətləri yada düşməyə bilməz. “Sarıyer bərəkçisi”, “Bərəkçi sobası” əsərləri vasitəsilə bu yerin məşhur bərək adətləri ilə tanış olmaq mümkündür. “Türkiyənin həyat lövhələri” silsiləsinin dəyərlı tablolarından olan həmin əsərlərdən məlum olur ki, hələ ötən əsərdə Türkiyənin adı dillər əzbəri olan bərək adlı yemək növü evlərlə yanaşı, bazarda, küçələrdə və s. yerlərdə bişirilib satılırdı. Bununla məşğul olan xüsusi sənət sahibləri bərəkçilər olurdu. Xüsusilə “Sarıyer bərəkçisi” əsərindən məlum olur ki, bu yeməyin məxsusi hazırlandığı yerlərdə var ki, bərək həmin yerin adı ilə məşhur olub. Türkiyənin müxtəlif yemək növərində biz bu adları müşahidə edə bilərik. Əsərdə bərəyin hazırlanma üsulu, həmçinin forması, bunula yanaşı, bişirildiyi yerin, sobanın təsvirini də görə bilərik. İnsanların milli libasları əsəri etnoqrafik zənginlik baxımından daha da dəyərlı etmiş olur. Uşaqların başındakı fəs, yaşlıların başlarına geydiyi sarğı tipli baş geyimləri Türkiyənin məşhur milli papaqlarındandır.

“Türkiyənin həyat lövhələri” silsiləsinə daxil olan “Mal-qara” əsərində Türkiyənin kənd məişəti səhnəsi canlandırılmışdır. Bitki örtüyü, gur sulu bulaqları ilə zəngin olan Türkiyə ərazisi mal-qara təsərrüfatının inkişafına da səbəb olmuşdur. Bu yerlərə yolu düşən insanlar onun tarixi yerlərini, kəndlərini, dağlarını gəzərkən bu cür təsərrüfatla məşğul olan insanları asanlıqla müşahidə edə bilər. Və bu cür səhnələrdən birini canlandıran İ.Səfiyev “Mal-qara” əsərində bu tipik səhnələrdən birini canlandırmışdır. Əsərdə mal-qaranı qadının otarmasından aydın olur ki, bu cür təsərrüfatda qadın əməyindən də istifadə olunmuşdur.

İ.Səfiyevin yaradıcılığında saray təsvirləri də bir qədər üstünlük təşkil etmişdir. “Türkiyənin həyat lövhələri” silsiləsində bu əsərlərin özünəməxsus yeri var. Düzdür, bu əsərlərdə təsvir olunanlar onun yaşadığı dövrlə səsleşməsə də, görünür, rəssam bu yerlərin tarixi ilə yaxından tanış olmuş və beynində canlandırdığı məziyyətləri əsərlərində əks etdirmişdir. Türkiyənin saray adətləri özünəməxsusluğu ilə hər zaman diqqət çəkmişdir. Bu cür səhnələrdə saray əsilzadələri ilə yanaşı, zənci surətlərini tez-tez görmək olar. Onlar adəti üzrə cariyə obrazındadırlar. Amma bunula yanaşı, saray cariyələri sırasında, həmçinin ağdərili qadınlar da olmuşdur. “Sultan və cariyələr” əsərlərində ağdərili, “Cariyələr” əsərlərində isə qaradərili cariyələr canlandırılmışdır.

İ.Səfiyevin Ankara və İstanbul şəhərlərinə həsr etdiyi müxtəlif janarlarda işlədiyi tablolar da say etibarlı ilə üstünlük təşkil etmişdir. Rəssamın yaradıcılığında “Ankara” və “İstanbul” silsilələri xüsusi yer tutur. O, uzun illər İstanbul şəhərində yaşadığından təəssüratlarının da əksəriyyəti bu şəhərlə bağlı olmuşdur. Onun “Köhnə İstanbul küçəsi”, “Caddəbostan çimərliyi”, “Caddəbostan”, “Ayasofiya”, “Topxana meydanı”, “Floriya çimərliyi”, “Boğaz görünüşü”, “Dolmabaxça məscidi”, “Böyükada limanı” və s. İstanbula həsr etdiyi əsərləridir. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti Türkiyənin tarixi əhəmiyyətli yerlərinin, abidələrinin təsvirləridir. İstanbul mənzərələrindən olan “Haliçdə firuzəyi rənglər” tablosu tamaşaçıda romantik təəssürat doğurur. Ümumiyyətlə, Türkiyənin görməli yerləri, həmçinin Haliç görünüşü hər zaman həm yerli, həm də xarici rəssamların diqqətini özünə cəlb

edə bilib. Rus rəssamı İvan Ayvazovskinin 1845-ci ildə Haliç mənzərəsi əsəri diqqətəlayiqdir. Əlbəttə, XIX əsrdə çəkilmiş tablo ilə XX əsrdə çəkilmiş əsərdəki təəssürat bir-birindən tamamilə fərqlidir. Hər iki tabloda gəminin, bərənin, evlərin görünüşü, hətta əsərə bədii yanaşma da tamamilə fərqli ab-havadadır. Eyni məkanı əks etdirməsinə baxmayaraq, fərqli dövr, maddi və mədəni inkişaf, əlbəttə ki, mənzərəyə də təsir etmiş olur. Rəssamın yaradıcılığında eyni məkana təkrar müraciət dəfələrlə olmuşdur. O, bir məkanı yenidən və yenidən təsvir etməkdən usanmır və axtarışlarına davam edir. Haliç mənzərələri də məhz bu qəbildəndir. Havanın fərqli vaxtlarında təsvir edilmiş bu məkanın kətan üzərindəki əksi hər dəfə bu rəsmlərə baxan tamaşaçıda fərqli təəssüratlar oyadır. “Sisli havada Haliç”, “Haliç və dumanlı baca” bu qəbildən olan mənzərələrin davamıdır.

“İstanbul” silsiləsinə daxil olan mənzərələrdən biri də tarixi əhəmiyyətli Sarayburnundan bir görünüşdür. “Bənövşəyi rəngdə Sarayburnu” adlanan əsər rəssamın sevərək yaratdığı tablodur. İstanbulun tarixi əhəmiyyətli bölgəsi olan Sarayburnu həm gözəllik, həm də qeyd etdiyimiz kimi, tarixilik baxımdan da olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yer məşhur Topqarı Sarayı və Gülhanə Parkının yerləşdiyi yerdir ki, demək olar ki, İstanbula gələnlərin ilk görmək istədiyi məkanlardan biridir.

“Burqaz adası”, “İstanbul silueti”, “Qara dəniz sahilləri”, “Ankara, Kiçik Esat”, “Maltəpədən Ankara”, “Ankara qalası”, “Qaladan Ankara” və s. rəssamın Ankaraya, onun görməli yerlərinə həsr etdiyi tablolarıdır. İbrahim Səfiyev Ankara etüdləri ilə bağlı xatirəsi haqqında: “Ankaraya rəsm çəkməyə gedirəm deyəndə mənə qərribə baxardılar və Ankarada rəsm çəkilsə yer yoxdur deyərdilər. Ankara məhəllələrində hər küçə, hər ev, hər tükan, hər insan, hələ qala içi evləri, onların təbii görünüşləri və rəngləri mənə rəsm çəkməyə ən çox çəkmək yerləridir” [4, s. 51]. Bu sözlər rəssamın başqa bir dünyagörüşə, zövqə sahib olduğunu deməyə əsas verir. Rəssamlar xüsusi seçilmiş insanlardır. Onlar cəmiyyətdə fərqlilikləri ilə sayılıb seçilir. İbrahim Səfiyev də bu mənada istisna olmamışdır. Onun fərqli incə zövqü, dünyagörüşü yaratdığı tablolarında da öz əksini tapmışdır.

İ.Səfiyevin Ankara görünüşlərinə olan fərqli bədii münasibəti cəhətdən qeyd etmək olar ki, hər bir rəssam üçün məkanın doğmalığı ən vacib şərtlərdən biridir. Ola bilsin rəssam təsvir etməyə hazırlaşdığı məkanla ilk dəfədir tanış olur, buna baxmayaraq, o, özünü həmin məkanda doğma hiss edir. Bu doğmalaşma, əlbəttə, sevgidən, gözəllik aşiqi olmaqdan irəli gəlir. Fərqi yoxdur məkan gözəldir, ya heç bir gözəlliyi yoxdur, rəssam həmin yerin daşından, gülündən, çiçəyindən, havasından, insanların və s. təəssüratlarına bilər və məkanı sevə bilər. Rəsm əsərlərinin yaradılmasında rəssamın ilkin təəssüratı olduqca vacibdir. Hər şeyi həll edən də məhz bu təəssüratdır. Xüsusilə İ.Səfiyevin etüd tipli mənzərələrində onun bu təəssüratlarını aydın görmək olar. Hərərət dolu dərbələr, çılğın fırça hərəkətləri rəssamın daxili təlatümündən qaynaqlanan bir enerjinin təzahürüdür (2).

Rəssamın “Ankara” silsiləsinə daxil olan dəyərli mənzərələri sırasında “Anıtqəbir” əsəri də olduqca diqqətəlayiqdir. “Anıtqəbir” Türk Qurtuluş Savaşı və inqilablarının öndəri, Türkiyə prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün məzarının olduğu tarixi bir məkandır. Muzey olaraq fəaliyyət göstərən abidə 1944-cü ildə II Milli Türk Memarlıq Dövrünün memarlıq sənəti prinsiplərinə əsaslanaraq inşa edilmiş möhtəşəm memarlıq incilərindəndir. Ankaraya gələn hər kəs bu möhtəşəm abidəni görməyə tələsir. Əlbəttə ki, rəssam bu cür əsrarəngiz abidənin gözəlliklərinə biganə qala bilməzdi. Abidədən zəngin təəssüratlarla ayrılan İ.Səfiyev gördüyü bu möhtəşəm abidəni öz kətanında əks etdirməyi özünə böyük şərəf bilmişdir. Bu cür əsərlər vasitəsilə həmin dövrün baxış bucağından Türkiyənin tarixi yerləri, görməli məkanları, abidələri haqqında vizual olaraq məlumat əldə etmiş olur. Bir sözlə, İbrahim Səfiyevin həmin əsərlərində Türkiyənin XX əsrdə formalaşan tarixi, mədəniyyəti, müxtəlif dəyərləri və s. canlanır.

Rəssamın yaradıcılığında İstanbul, Ankara əsərləri ilə yanaşı, İzmirə, Antalyaya, Mərmərəyə həsr etdiyi tabloları da öz əksini tapmışdır. “Antalya”, “İzmirdə fayton”, “Uludağ” və s. əsərləri onun qeyd etdiyimiz şəhərlərin görməli yerlərinə həsr etdiyi tablolarıdır. Bununla yanaşı, İ.Səfiyevin bir çox mənzərələrinin Türkiyənin hansı şəhərlərindən bir hissəni əks etdirdiyini demək mümkün deyil.

“Mavi təpəli görünüş”, “Boz səmalı görünüş”, “Görünüş”, “Bir küçə görünüşü”, “Meşə” və s. bu qəbildən olan mənzərələridir.

Rəssamın natürmortları o dövr Türkiyə məişətinin, təbiətinin xarakterik xüsusiyyətlərini yaşadan ən gözəl məqamları ilə yadda qalır. Rəssam bağlardan, bağçalardan dərdiyi ən gözəl güllərin ömrünü kətan üzərində uzadır, onlara yeni həyat verir. Güllərdə, çiçəklərdə gördüyü gözəllikləri insanlara da sevdirməyə çalışır. “Ağ və çəhrayı güllər”, “Qırmızı, çəhrayı güllər”, “Vazadakı çiçəklər”, “Vazada dörd çiçək”, “Vazada bənövşəyi, qırmızı və sarı çiçəklər”, “Sarı güllər”, “Sarı lələlər”, “Göy vazada çiçəklər” və s. rəssamın sevdiyi çiçəklərə, güllərə həsr etdiyi tablolarıdır. O, İstanbul bağlarında gördüyü çiçəklərə, güllərə belə biganə qalmayaraq onların gözəlliyini, tərəvətini kətana köçürüb tarixin yaddaşına həkk etməyə tələsir. “Çiçəklər” silsiləsinə daxil olan əsərlərin hər birindəki bədii ifadə gücü güllərin gözəlliyini ikiqat artırmışdır.

İbrahim Səfiyev həyatının çox hissəsini İstanbulda keçirib. İstanbulu qarış-qarış gəzən rəssam bu yerlərin bir çox gözəlliklərini tablolarında əks etdirib. Onun sevərək çəkdiyi süjetli tablolarında çimərlik, dəniz kənarı görüntülərə də rast gəlirik. “Çimərlikdə hərəkət”, “Günəşlənənlər”, “Duş alanlar”, “Çimərlikdə insanlar”, Atatürkün Floriya dəniz köşkü”, “Qum, türkuaz və lacivərt dəniz”, “Adalar və ağ buludlar” və s. tabloları rəssamın sevərək yaratdığı əsərləridir. Görünür, rəssam dəniz kənarında olmağı, dənizin dalğalarına dalıb, günəşin hərərətini duymağı çox sevir. Gördüklərini, duyduqlarını tablolarında yaşatmağa tələsir. Rəssamın fotolarını izlədikdə onun dəniz kənarında, istirahət zamanı belə etüdnikini də özü ilə daşımağa usanmadığını və rəsm çəkməyə davam etdiyini görürük. Ümumiyyətlə, rəsm çəkmək rəssamın həyatının mahiyyətini təşkil edir. İbrahim Səfiyev deyir: “Həyatımda demək olar ki, rəsm çəkmədiyim gün olmayıb. Rəsm çəkmədiyim günü yaşadığım gündən hesab etmirəm” (4, s. 34).

İ.Səfiyevin Türkiyəyə həsr etdiyi əsərlərinə baxan hər kəs bir neçə saatin içində Türkiyəni vizual olaraq gəzmiş olur. Türkiyə evlərinin, müxtəlif məkanların gözəllikləri, insanların həyat tərzini, etnoqrafik zənginliklər rəssamın süjetli tablolarında qabarıq görünən əsas əlamətlərdir.

Sənətə qəlbən bağlı olan sənətkarın tablolarına baxdıqda onun daima bədii ifadə gücü axtarışında olduğunu hiss edirsən. Bu cəhətdən bir məkanı kətanında dəfələrlə canlandıran rəssamın eyniadlı əsərləri, məkanı, oradakı detalların, havanın dəyişkənliyini yenidən və yenidən kəşf etməsinə yönəlmiş axtarışlarının bədii ifadəsidir. Həmçinin səbr, əzmkarlıq onun bu tablolar qarşısında göstərdiyi sevgisinin əsərdə təzahür edən bədii ifadə gücünün qələbəsidir. Bildiyimiz qədər, İ.Səfiyevin Türkiyə həyatı o qədər də cah-cəllallı, əyləncəli olmamışdır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, sənətindən aldığı güc onun gələcək fəaliyyətinə həmişə böyük stimül olmuşdur. Kim sevmədən, bəlkə də, əksəriyyətimiz üçün əhəmiyyətsiz görünən bir daşı, balıq tutan balıqçının surətini canlandırmağa, onun daxili aləmini kəşf etməyə çalışır!? Heç şübhəsiz sənət adamları!

İ.Səfiyevin portret yaradıcılığı da olduqca diqqətəlayiqdir. Rəssamın “Portret” silsiləsinə irilixirdalı bir çox tabloları daxildir. Fərqli insan surətlərini canlandıran rəssamın, xüsusilə tarixi simaları yaşadan, psixoloji təsir qüvvəsi ilə seçilən tabloları diqqət çəkir. Psixoloji təsir qüvvəsinə malik “Nəvə sevgisi” əsəri tamaşaçıda emosional təəssürat yaratmaqla yanaşı, həmçinin tərbiyəvi gücə malik olan bir tablodur. Rəssam ailə qursa da, övlad sahibi olmaq ona qismət olmamışdır. Ömrünün sonuna kimi yaşamadığı bu müqəddəs duyğunu məhz həmin portretlərin simasında duyub yaratmışdır. Kətanın üzərində hərəkət edən incə, zərif, ən əsas da emosional fırça hərəkətləri öz bədii məziyyətləri ilə duyulacaq dərəcədə rəssamın bir anlıq təəssürat dolu duyğularını ifadə etmək gücünə malikdir [1].

İ.Səfiyevin Türkiyəyə həsr etdiyi əsərlərinə baxan hər kəs bir neçə saatin içində Türkiyəni vizual olaraq gəzmiş olur. Türkiyə evlərinin, müxtəlif məkanların gözəllikləri, insanların həyat tərzini, etnoqrafik zənginliklər rəssamın süjetli tablolarında qabarıq görünən əsas əlamətlərdir.

Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin yaradıcılığının Türkiyə dövrü onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrüdür. O, Türkiyə mövzusunda həsr etdiyi əsərlərini burada təşkil etdiyi fərdi sərgilərində nümayiş etdirmiş, satmış, dostlara, tanışlara hədiyyə etmişdir. Əsərlərinin böyük əksəriyyəti Türkiyənin muzey və qalareyalarında, həmçinin müxtəlif şəxsi kolleksiyalarda

qorunmaqdadır. Artıq uzun illər keçməsinə baxmayaraq, İbrahim Səfiyevin adı hələ də Türkiyədə, xüsusilə İstanbulda onun əsərlərinin yer aldığı evlərdə, sənət mərkəzlərində, həmçinin doğma Vətəni Azərbaycanda iftixarla çəkilir. Türkiyənin tarixi-etnoqrafik zənginliklərini, gözəlliklərini əks etdirən tablolar İbrahim Səfiyevin zəngin bədii irsinin qorunması, yaşadılması baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyeva F.Q. Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyev. "Şərqi səhəri" qəz., 2018, 22 dekabr
2. Quliyeva F.Q. Naxçıvan torpağının yetirməsi – Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyev. "Nuh Yurdu" qəz., 2018, 5 dekabr
3. Mikayıl Abdullayev. Rəngkarlıq və qrafika. Bakı, Xalq Bank, 2013, 280 s.
4. Tali E. İbrahim Safi. İstanbul, Karakter Color, 1990, 281 s.

SUMMARY

Fizze Guliyeva

TURKISH PERIOD OF THE NOTABLE ARTIST İBRAHİM SAFİYEV'S CREATIVITY

Notable painter İbrahim Safiyev has lived and worked in Turkey for many years despite his birth in Jalilkand of the Sharur region. İ.Safiev is an artist with an encyclopedic knowledge, unique creativity. The creativity of the notable artist consists of different periods relation to the countries in which he lived and worked. His works dedicated to Turkey can be counted thousands. The creative activity in Turkey covers a period of 54 years, with the artist being able to liv in Europe for 11 years. The great creation era, which lasted half a century, has attracted remarkable productivity. The indicator board of İ.Safiyev`s Turkish period are numerous both in theme and genre. The plot charts on Turkey can be called the series of "Turkey's life views". He portrayed the various ethnographic wealths, lifestyles, and other beauties of Turkey on these boards. "The Sunnite wedding", "The Boyukdere borekcooker", "Borekcooker stove" and other works are quite valuable in terms of their ethnographic wealth. "The Wooden Bridge Beach", "The Menekshe Beach", "The Caddebostan Beach" and other works exhibits show a new way of life in Turkey in the twentieth century. I.Safiyev`s different destinations in Ankara and Istanbul has dominated the charts he has worked on in the genres. In its creativity, the series "Ankara" and "Istanbul" occupy a special place. The artist has been living in Istanbul for many years and most of his impressions are related to this city. "The Old Istanbul street", "Istanbul silhouette", "The Caddebostan beach", "Caddebostan", "Ayasofiya", "The Tophaniye Square", "The Florya Beach", "The Bogaz view", "The Dolmabahce Mosque", "The Boyukada harbor" and other works dedicated to Istanbul. "Burgaz island", "Black Sea shores", "Ankara, Small Esat", "Ankara from Malta", "Ankara Castle", "Ankara from Castle" and other paintings dedicated to Ankara and its sights. In addition to this series of works, the the artist is also author of the series " The Flowers", "The Portrait", "The Still Life" and others. Despite the years passed, Ibrahim Safiev's name is still being praised in Turkey, especially in the houses of the Istanbul, in the art centers, as well as in his native land of Azerbaijan.

Key words: Ibrahim Safiyev, Nakhchivan, painter, Turkey, creativity, genre, still life, portrait, landscape, plot chart

РЕЗЮМЕ

Физза Кулиева

ТВОРЧЕСКИЙ ПЕРИОД В ТУРЦИИ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ХУДОЖНИКА ИБРАГИМА САФИЕВА

Выдающийся художник Ибрагим Сафиев много лет жил и работал в Турции, несмотря на то, что он родился в Джалилкенде Шарурского района. Ибрагим Сафиев один из самых

известных художников с энциклопедическими знаниями. Творчество выдающегося художника состоит из разных периодов, связанных со странами, где он жил и работал. Его работы, посвященные Турции, несомненно, насчитываются тысячами. Художественная деятельность Турции охватывает период в 54 годного периода, если не расчитыват от 11 лет, когда художник прожил и работал в Европе. Эта великая эпоха творчества, которая длилась полвека, привлекла удивительную продуктивность. Сюжетные графики посвященные Турции можно назвать серией «Мотивы из жизни Турции». На этих картинах он изобразил различных богатств турецкой этнографической, образа жизни и так далее описывая их красоту. «Свадьба суннат», «Бёрекшик из Бёюкдере», «Печка бёрекшика» и другие работы весьма ценны с точки зрения этнографического богатства в них. «Деревянный мост на пляже», «Пляж Менекше», «Джаддебостанский пляж» и другие работы изображают новый образ жизни, сформировавшийся в Турции в XX веке. В творчестве И.Сафиева картины в различных жанрах изображающие города Анкары и Стамбула доминировали. В его творчестве серии «Анкара» и «Стамбул» занимают особое место. Художник жил в Стамбуле много лет, и большинство его впечатлений связаны с этим городом. "Старая Стамбульская улица", "Джаддебостанский пляж", "Джаддебостан", "Ая-софия", "Площадь Топхана", "Пляж Флория", "Вид на Богаз", "Мечеть Долмабахча", «Порт Долмабахча» и др. работы он посвятил Стамбулу. «Остров Бурказ», «Стамбульский силуэт», «Побережье Черного моря», «Анкара, Малый Эсат», «Анкара, вид из Малтепе», «Замок Анкары», «Анкара, вид из Крепости» и др. картины он посвятил достопримечательностям Анкары. Наряду с этими сериями художник является автором серий «Цветы», «Портрет», «Натюрморт» и др. Несмотря на прошедшие годы, имя Ибрагима Сафиева до сих пор напоминает с почтением гордо в Турции, особенно в домах, художественных центрах Стамбула, где хранятся произведения, а также на его родине в Азербайджане.

Ключевые слова: Ибрагим Сафиев, Нахчыван, художник, Турция, творчество, жанр, натюрморт, портрет, пейзаж, сюжетная карта

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EİF KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 27 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ZƏMİNƏ NƏCƏFOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

AZƏRBAYCANDA MUSIQI SƏNƏTİNİN YARANMA TARİXİNƏ NƏZƏR

Məqalədə Azərbaycan musiqi sənətinin yaranması və formalaşması haqqında söhbət açılır. Qeyd edilir ki, Azərbaycan musiqisi öz milli zəmini üzərində yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, qabaqcıl dünya mədəniyyətinin gözəl ənənələrindən də müəyyən dərəcədə təsirlənmiş, daha da inkişaf edib müasir səviyyəyə çatmışdır.

Eyni zamanda məqalədə Orta və Yaxın Şərq musiqi elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş Əbu Nəsr Fərabî, İbn Sina, Səfiəddin Urməvi, Əbdulqadir Marağayi və başqalarının musiqi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələri əks olunmuş əsərləri göstərilmişdir.

Musiqi sənətinin kamilləşməsində xüsusi rolu olan musiqi alətlərinin, musiqi folklor nümunələrinin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, xalq, mədəniyyət, musiqi, sənət, folklor, alət

Azərbaycan musiqi sənəti mədəniyyətimizin bir qolu olub, milli folkloru təmsil edən, xalq və ya ayrı-ayrı bəstəkarlarımız tərəfindən yaradılmış müxtəlif janrlı musiqidir. Azərbaycan musiqisi çoxəsrlik inkişaf yolu keçmişdir. Onun kökləri əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxır.

Azərbaycan musiqisi öz milli zəmini üzərində yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, qabaqcıl dünya mədəniyyətinin gözəl ənənələrindən də müəyyən dərəcədə təsirlənmiş, daha da inkişaf edib müasir səviyyəyə çatmışdır. Şübhəsiz, demək olar ki, dünyanın mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xəzinəsini öz nadir inciləri ilə zənginləşdirən Azərbaycan musiqisinin inkişafında xalq musiqisi yaradıcılarının, eyni zamanda xanəndələrin böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan musiqisi millətin bənzərsizliyini təyin edən incəsənət sahələrindən biridir. Musiqi mədəniyyətimizin nailiyyətləri özünəməxsus ənənələrin çoxəsrlik tarixi formalaşma prosesi və inkişafının nəticəsidir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi çox qədim dövrlərə təsadüf edir. XX əsr Azərbaycan milli musiqi tarixində görkəmli yer tutan dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli yazırdı: “Qafqaz millətləri içərisində musiqiyə aid ən müstəhid olanları Azərbaycan türkləridir desək, zərrəcən mübaligə olmaz” [1].

Musiqi sənəti hər bir ölkənin mədəniyyətini, tarixini, xalqının mühüm ictimai mənasını əhatə edərək insanın əqidəsinin, dünyagörüşünün, estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Musiqi sənətinin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Xalq kütlələrinin musiqi yaradıcılığı sonralar cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinin bünövrəsinə və bəstəkarların zəngin ifadə vasitələri üçün mənbəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər və xalqlar hələ qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq xalqları ilə, Avropa və Asiya ölkələri ilə, Rusiya ilə yaxın mədəni və incəsənət əlaqələrində olmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqələr digər ölkələr kimi Azərbaycanda da professional musiqi sənətinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Bu baxımdandır ki, Azərbaycan ərazisində ilk dövlətlərin və şəhərlərin yaranması, azərbaycanlıların bir etnos kimi formalaşması professional musiqinin bir qolu olan muğam janrının yaranmasında tarixi amil kimi çıxış edir. Lakin muğamların yaranmasında və təşəkkülündə tarixi amil ilə yanaşı, iqtisadi amil də az rol oynamır. Belə ki, qədim Azərbaycan dövlətlərinin digər ölkələr ilə iqtisadi və ticarət əlaqələri də musiqi sənətinin püxtələşməsində, nəsil-dən-nəslə ötürülməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Çox qədim zamanlardan Qobustanda qayaüstü rəsmlərdən (yallı-rəqs) başlayaraq, Azərbaycanda melodiya və ritm zənginliyi ilə fərqlənən çoxlu sayda mahnılar, müxtəlif rəqslər, çobanların tütəkdə çaldığı havalar səslənir.

Qeyd edək ki, Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti qədim tarixi köklərə əsaslanır. Onların folklor musiqisi ilə yanaşı, şifahi ənənəyə əsaslanan musiqi janrları da mövcuddur. Belə ki, hər bir Şərq xalqlarının dilində muğam termini müxtəlif adla öz əksini tapmışdır. Məsələn, ərəblər və türklərdə makam, tacik və özbəklərdə makom, uyqurlarda mukam, iranlılarda dəstgah, hindlilərdə raqa, yaponlarda qaçaku, qazaxlarda küy və s. Adlanır. Adları çəkilən xalqların şifahi professional musiqi nümunələri öz milli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, inkişaf etmiş silsilə formasına malikdirlər.

Orta və Yaxın Şərq musiqi elmi Əbu Nəsr Fərabinin adı ilə bağlıdır. Onun musiqi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələri müxtəlif elmi əsərlərdə əks olunmuşdur. Ə.N.Fərabinin musiqi elminin inkişafına xidmət edən «Kitab-ül-musiqi-əl Kəbir» («Musiqi haqqında böyük kitab»), «Kitab-ül fi-ehsa-ül-iqa» («Ritmlərin təsnifatı kitabı»), «Kitab-ül musiqi» («Musiqi haqqında söz») əsərlərinin adlarını çəkmək olar [5].

Ə.N.Fərabinin davamçısı hesab olunan İbn-Sina müxtəlif elm sahələrində öz qiymətli əsərləri ilə nəzər diqqəti cəlb edir. Belə ki, onun astronomiya, riyaziyyat, fizika və digər elm sahələrində qiymətli kitabları ilə yanaşı, musiqi sahəsində də musiqi-nəzəri araşdırmaları vardır. İbn-Sinanın «Risalatün fi-elm-ül-musiqi» («Musiqi haqqında traktat») əsəri Fərabinin «Musiqi haqqında böyük kitabı»nın təsiri altında yaradılmışdır[3].

Artıq XIII-XV əsrlərdə musiqi nəzəriyyəsinin təkmilləşmə dövrü Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayinin adı ilə bağlı olur. Onlar Orta və Yaxın Şərq xalqlarının musiqi nəzəriyyəsinin tədqiq olunması və öyrənilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. S.Urməvi Ə.N.Fərabi və İbn-Sinanın elmi əsərlərini dərinlən mənimsəyərək musiqi nəzəri sistemini daha da təkmilləşdirməyə nail olmuşdur.

S.Urməvinin «Şərəfiyyə» əsərində musiqi nəzəriyyəsinin, o cümlədən məqam məsələlərinin şərhli verilmişdir. Urməvi «Kitab əl-ədvar» da isə muğam, şöbə, avazlardan, həmçinin ritmik dövrlərdən söhbət açır[6].

Səfiəddin Urməvi musiqi-estetik problemləri, musiqinin səs sistemini, intervalları, ladları, ritmi və başqa nəzəri məsələləri araşdırmış, dövrünün musiqi nümunələrini əbcəd not sistemi ilə nota salıb gələcək nəsillərə çatdırmışdır. Onun Şərqdə məşhur olmuş not sistemindən bir neçə əsrdə istifadə edilmişdir. Ondan sonra gələn Azərbaycan alimi Əbdülqadir Marağayi Urməvinin qoyduğu elmi irsi davam və inkişaf etdirmişdir («Came əl-əlhan», «Şərhül Kitab əl-ədvar», «Fəvaid əşərə» və s.). Fətullah Şirvani (XV əsr) «Musiqi məcəlləsi» risaləsində özündən əvvəl gələn görkəmli sələflərinin əsərlərinə istinad edərək, sistemləşdirilmiş qanunlar külliyyatı və toplusunu yaratmışdır[4].

O dövrlərin klassik əsərlərində də müxtəlif şairlərimiz xalqın həyat məişətində, ictimai və mədəni həyatında baş verənləri əsərlərində əks etdirirdilər. Klassik şairlərimizdən N.Gəncəvi də öz əsərlərində dövrünün musiqi elminə, musiqi həyatına olan münasibətləri haqqında bəhs etmişdir. O, əsərlərində musiqiyə, musiqiçiyə, sözə verilən yüksək qiymətdən söhbət açırdı. Bununla yanaşı, əsərlərində o dövrün müxtəlif musiqi alətlərinin adlarını da qeyd edirdi.

Şərq musiqi nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən və Marağaidən sonra yaranmış risalələrdə bir çox mürəkkəb nəzəri problemlər artıq qoyulmamış və qismən qoyulmuşsa da müxtəlif variantlarda əvvəlkilərin təkrarı olmuşdur. Bu risalələrin əsas dəyəri isə onların təcrübə əhəmiyyətində idi. Bu dövrün risalələrindən Marağainin kiçik oğlu Əbdüləziz Çələbinin «Nəqavətil Ədvar» risaləsini və onun oğlu Mahmud Çələbinin «Məqasid əl-Ədvar» əsərini göstərmək olar.

XVI-XVII əsrlərdə Orta Asiya alimlərindən Nəcməddin Kavkabinin, Dərviş Əlinin və azərbaycanlı Mirzəbəyin traktatlarında muğamlar haqqında biz maraqlı məlumatlar alırıq. Bu dəyərli əsərlərdə görkəmli alimlər musiqi elmi ilə bağlı məlumatlar vermişlər. Maraqlı risalələrdən biri də Kavkabinin «Risaleyə musiqi» əsəridir. Kavkabinin traktatının tədqiqatçısı olan D.Rəşidovanın verdiyi məlumata görə traktatda o dövrdə işlədilən on iki muğamın-makomun (Kavkabi «makom»

sözünü hazırda musiqiçilər arasında özünə təşəkkül tapmış “pərdə” sözü kimi lad mənasında işlədir) adları verilmişdir [3].

XVII əsrin musiqişünas-alimlərindən biri olan Mirzəbəyin musiqi haqqında traktatında isə o dövrün musiqiçiləri, onların ifaçılıq üsulları şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı, əsərdə bizə məlum olan “Novruz”, “Şahnaz”, “Mayə”, “Gərdəniyyə” avazları ilə yanaşı, “Bədəl”, “Həsərək” və “Hasar”ın da adını çəkir [3].

Artıq XIX yüzilliyin axırlarından etibarən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində musiqi məclisləri, cəmiyyətləri, dərnəkləri təşkil olunur (Şamaxıda Mahmud Ağanın, Şuşada Xarrat Qulu Məhəmməd oğlunun, Mir Möhsün Nəvvabın, Bakıda Məşədi Məlik Mənsurovun). XIX yüzilliyin 80-ci illərində M.M.Nəvvab məşhur xanəndə Hacı Hüsü ilə birgə yaratdığı “Musiqiçilər məclisi”ndə musiqinin estetik problemləri, ifaçılıq, muğam sənəti müzakirə olunurdu. Məclisə məşhur xanəndə və sazəndələr Məşədi Cəmil Əmirov, İ.Abdullayev, S.Şuşinski, Sadıxcan və b. Daxil idi. Şuşa vokal sənətinin görkəmli nümayəndələrindən Xarrat Qulunun tələbəsi Hacı Hüsü idi. O, muğamları bilən musiqişünas və alim olmuş, bir sıra muğamları təkmilləşdirmiş, yeni muğamlar yaratmışdır. Mirzə Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan) XIX yüzilliyin böyük tarı ustası olmuş, tarı rekonstruksiya etmiş və müasir tarın yaradıcısı olmuşdur. Məşədi Zeynal, Məşədi Cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Qurban Primov bu məktəbin davamçılarıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, şifahi-professional musiqi janrlarının yaranması üçün məhz folklor musiqisi əsas mənbə olmuşdur [3].

Təbii ki, folklor nümunələri əsasında şifahi professional musiqinin janr nümunələri təkmilləşmiş, öz kamil inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Musiqi sənətinin kamilləşməsində musiqi alətlərinin yaranmasının da böyük rolu olmuşdur. Musiqi alətlərinin yaranma tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Musiqi alətlərinin yaranması ilə bağlı bir sıra mülahizələr mövcuddur. Musiqi sənətimizin inkişafında başlıca rol oynayan zərb çalğı alətlərinin kökləri çox qədimlərə - ibtidai yaşayış dövrünə gedib çıxır. İnsanlar müəyyən vasitələrlə ritmlər yaradırmışlar. Bu vasitələrdən ən ilkini ayaqdöymə zərb üsulu olub. Eləcə də ən qədim insan məskənlərindən biri sayılan Qobustandakı qaval daşı da ulu əcdadlarımızın ilk musiqi aləti olub. Əlbəttə, Azərbaycanın bölgələrində qədimdən müxtəlif zərb alətləri mövcuddur. Məsələn, Lerik, Astara, Masallı, Lənkəran, Cəlilabad rayonlarında laqqutu adlanan zərb aləti bugünə kimi qalmaqdadır. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində nümayiş etdirilən taxtadan düzəldilmiş bu dördbucaq ağac qutu ən maraqlı eksponatlardan biridir [2].

Azərbaycan musiqi sənətinin ayrılmaz və önəmli hissəsini qədim ənənələrə, dərin məzmununa, bədii kamilliyə, zəngin janr çeşidliyinə malik olan musiqi folkloru təşkil edir. Musiqi folkloru Azərbaycan xalqının tarixini, həyatını, istək və arzularını ifadə etmiş, adət və ənənələrini özündə əks etdirmişdir. Musiqi folklorunun ən qədim sahəsi olan mahnılar mövzu rəngarəngliyi ilə seçilmiş, insanların əmək fəaliyyətini müşayiət etmiş, məişəti ilə bağlı olmuş, müəyyən tarixi dövrlərdə xalqı mübarizəyə səsləmişdir[4].

Azərbaycan musiqisinin digər mühüm sahəsi şifahi ənənəli peşəkar musiqidir. İncəsənətin bir çox sahələrini (musiqi, poeziya, teatr, ifaçılıq sənəti və başqa) özündə sintezləşdirən aşıq yaradıcılığı bu musiqinin önəmli qoludur. “Aşıq” termini “eşq” sözündən yaranmış, sənətə, əsl gözəlliyə vurğunluq mənası daşıyır. Termin kimi təxminən 14-cü əsrdə yaranmışdır. Hələ qədim və orta əsrlərdə aşıqların ozan, varsaq, dədə kimi əcdadları olmuşdur. Onların həyat və yaradıcılığını əks etdirən ilk yazılı mənbə “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Aşıq musiqi-poetik yaradıcılığı qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzuları ilə zəngin olub, xalqın istək və arzularını, poetik sevgi lirikasını ifadə edir. Onun tərkibinə məzmunca zəngin, formaca rəngarəng dastanlar və şeirlər daxildir. Müxtəlif aşıq havaları bu formaların musiqi əsasını təşkil edir [4].

Azərbaycanın musiqi folklorunda mahnı, rəqs musiqisi ilə bərabər xalqın şifahi ənənəli professional musiqisi də inkişaf edirdi. Şifahi professional musiqimiz, yazısız ənənələrə əsaslanan muğamlarımız Azərbaycanın, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərq xalqlarının milli klassik musiqisinin zirvəsi, dərin, mürəkkəb məzmun, ideya, emosional məna daşıyan xalq vokal instrumental kompozisiyanın ən yüksək yaradıcılıq nümunəsidir. Qədim zamanlardan başlayaraq, əsrlər boyu muğamın tədricən inkişafı onun formalaşmasına, kamilləşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın musiqi yaradıcılığı nəsildən-nəslə ötürülərək inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, həyat dairəsi genişlənmiş, yeni-yeni janrları mənimsəmiş və zənginləşmişdir. Keçmişin klassik musiqi sərvəti olan muğamlar milli musiqi mədəniyyətinin əsas hissəsini təşkil edir. Xanəndələr və sazəndələrin yaradıcılığında zəngin klassik irs olan muğamlar inkişaf edərək bu gün yüksək nümunələri ilə yaşayır.

Bundan əlavə, XX əsrdə Azərbaycanın musiqi tarixində baş verən mühüm və əlamətdar mərhələ göz önünə gəlir. Məhz bu dövrdə ölkəmizdə yüksək peşəkarlığı ilə, orijinal musiqi üslubu ilə seçilən bəstəkarlıq məktəbi yaranmışdır. Azərbaycan musiqisi dünya professional musiqi mədəniyyətinin ümumi sisteminin xalq musiqisi ilə sintezi nəticəsində Azərbaycan bəstəkarları və ifaçıları dünya musiqisi səviyyəsinə qalxmışlar. Milli musiqimizin çoxəsrlik tarixi ilə bağlı püxtələşmiş janr və formaları, eləcə də xalq çalğı alətlərimiz xüsusi qayğı ilə qorunub saxlanılır. Bizə miras qalmış bu zəngin xəzinə XX əsr Azərbaycan musiqisinin bünövrəsi, onun müxtəlif sahələrini qidalandıran bir nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1985
2. Xalızadə F. İfaçılıq sənəti və onu yaşadan amillər. Azərbaycan, 2009
3. Zöhrəbov R. Muğam. Azərənəşr, Bakı, 1991
4. M.S.İsmayılov Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, 1984
5. Матякубов О. Фараби об основах музыки Востока. Ташкент, 1986
6. Раджабов И.Р. Макомы. Автореф. Докт. Диссертации. Ташкент, 1970

SUMMARY

Zamina Najafova

A LOOK AT THE HISTORY OF MUSIC ART IN AZERBAIJAN

The article deals with the creation and formation of musical art in Azerbaijan. It is noted that Azerbaijani music has grown on its national basis. At the same time, Azerbaijani music was influenced to some extent by the subtle traditions of developed world culture, and it has reached a modern and developed level. The article presents works about music reflecting various thoughts and ideas of Abu Nasr Farabi, Ibn Sina, Safiaddin Urmavi, Abdulkadir Maragay and others who contributed to the development of music in the Middle East. The authors noted the importance of musical instruments and folklore samples, which played a special role in perfection of musical art

Key words: Azerbaijan, people, culture, music, art, folklore, instrument

РЕЗЮМЕ

Наджафова Замина

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ СОЗДАНИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье говорится о создании и формировании музыкального искусства в Азербайджане. Отмечается, что азербайджанская музыка поднялась на своей национальной почве. В то же время на нее в какой-то степени повлияли прекрасные традиции развитой мировой культуры, и она достигла современного уровня.

В статье представлены произведения Абу Насра Фараби, Ибн Сины, Сафиаддина Урмави, Абдулкадира Марагаи и других, которые внесли свой вклад в развитие музыки на Среднем и Ближнем Востоке.

Автором отмечена важность и значение музыкальных инструментов и фольклорных образцов, которые сыграли особую роль в совершенствовании музыкального искусства.

Ключевые слова: Азербайджан, люди, культура, музыка, искусство, фольклор, инструмент

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsüənəslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 4 may 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

AYNUR SƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
aynursafarova73@gmail.com

UOT:78

ROMANTİZM DÖVRÜNÜN FƏLSƏFİ-ESTETİK KONSEPSİYASI

Məqalədə romantizm dövrünün fəlsəfi-estetik konsepsiyası təqdim olunmuşdur. Burada klassiklərdən fərqli olaraq, romantiklərin mənəviyyatda tamamilə yeni, fərqli formada müraciət metodlarından bəhs edilir. Təqdim olunan məqalədə romantik bəstəkarların insan hissələrinə, onun ruh halına üstünlük verməsi, yeni musiqi janrlarının meydana gəlməsi, harmonik, ritmik fiqurasiyaların tətbiqi işıqlandırılır. Romantik musiqidə şəxsiyyətin problemi və onun ətraf mühitlə mübarizəsi ön plana çəkilir.

Fantasik aləmin qeyri-adi ştrixlərlə təcəssüm etmələrini, buna orkestr alətlərinin rəngarəng tembrləri ilə nail olmalarını romantik dövr bəstəkarlarının ən uğurlu nailiyyətlərindən biri hesab etmək olar.

Açar sözlər: romantik bəstəkar, şəxsiyyət, harmonik, romantizm dövrü, opera

Musiqidə romantizmin əsası XIX əsrin 20-ci illərində qoyulmuş, onun inkişafı XIX əsrə tamamilə əhatə etmişdir. Romantik bəstəkarlar musiqinin ifadə vasitələri ilə insan mənəviyyatının dərinliklərini və zənginliyini təsvir etməyə çalışmışlar. Bu zaman musiqi daha çox fərdi xarakter almış, mahnı janrı geniş inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Real həyat ilə xəyal və arzu dünyası arasındakı gərgin ziddiyyət romantik dünyagörüşünə xarakterik olan başlıca cəhətdir. Romantiklərin yaradıcılığında insan qəlbinin dərin hissələri təsvir olunur. Onlar həyatı ağıldan çox hissələrin idarə etməsi gərəkliyinə inanırdılar. Şuman deyirdi: “Ağıl səhv edə bilər, hissələr isə əsla etməz.” Təsadüfi deyil ki, romantizm dövründə o musiqi daha çox əhəmiyyətli hesab edilirdi ki, insan qəlbinin gücünü təcəssüm etdirsin. Buna görə də məhz musiqi romantizm dövründə incəsənətdə aparıcı gücə malik olmuşdur. Əgər ədəbiyyat və rəssamlıqda romantizmin inkişafı XIX əsrin ortalarına doğru yekunlaşmışdırsa, musiqidə bu daha çox zamanı əhatə etmişdir.

Romantik fəlsəfə özünü incəsənət fəlsəfəsi kimi təqdim edir. Əgər klassiklərin yolu fəlsəfənin və nəzəriyyənin təcrübədə sınılanmış metodlarına əsaslanırsa, romantiklər mənəviyyata tamamilə yeni, fərqli formada müraciət metodlarının axtarışlarında olmuşlar. Bu ilk növbədə yaradıcı insanların təfəkküründə burjua qanunlarına qarşı formalaşan etiraz hissələri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlirdi. Bayron, Heyne, Şubert, Şuman, Vaqner və başqalarının yaradıcılığında bədii yaradıcılığın fərdiliyi və bu fərdiliyin yüksək mənəvi dəyər kimi qiymətləndirilməsi insan və dünyanı vahid harmoniyada təsvir etməyə gətirib çıxarırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantizmə xas bədii təcrübə onun fəlsəfi mahiyyətindən zəngin olmuş və daha əvvəl formalaşmışdır. Belə ki, Vyana klassikləri kimi tanınan L.V.Bethovenin son əsərlərində və V. A. Motsartın “Don Juan” operasında romantizmə xas çizgilər özünü biruzə verir. Klassisizm estetikasının tarixi xronologiyasının yekununa təsadüf edən romantizmin musiqili təfəkkürü dünyanı yeni düşüncə tərzilə dərk edirdi. Bu da hər bir yaradıcı insanın fərdi üslubunu ortaya çıxarırdı. Bir tərəfdən daim dəyişik psixoloji amilləri əks etdirən romantiklər klassiklərə xas rəssamlıq metodlarından uzaqlaşır, digər tərəfdən isə onların yaradıcılığında fantastik və mistik obrazlar daha çox yer almağa başlayırdı. Musiqili romantizm özündə mistik, fantastika və irrasionalizmə xas xüsusiyyətləri birləşdirirdi. Buna baxmayaraq, Şuman, Şopen, Berlioz, List kimi romantik bəstəkarların əsərlərindəki obraz Avropa musiqisində realist romantizmin meydana gəlməsindən xəbər verir. Məhz bu sənətkarlar zamanın bütün ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyaraq forma, janr və

üslublardakı məhdud çərçivənin aradan qaldırılmasına və çətin tarixi mərhələni aşmağa nail ola bilməşlər. Köhnə formaların yeni tərzdə dərkə və yeni janrların yaranması romantik musiqidə realist istiqamətlə paralel aparılırdı, bu əsərlərin məzmununda fərqli idealların, estetik düşüncə tərzinin formalaşması ilə əlaqədar idi. Romantiklərin yaradıcılığında fərdin psixoloji həyatı ön plana çəkilir. Bu özünü nəinki ən kiçik, o cümlədən irihəcmli opera, simfoniya kimi əsərlərdə də büruzə verirdi.

Romantiklərin insaniyyətin universal fəlsəfi-estetik şəklini yaratmaq cəhdi teologik deyil, fəlsəfi-panteist düşüncə təzi ilə “İlahi qüvvə” axtarışlarında olmaları ilə əlaqədar idi. Özlərinə məxsus “İbadət” təfəkkürü yaratmağa çalışan romantik sənətkarlar bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bədii təcrübədə, nəzəriyyədə müxtəlif metodların sintezinə müraciət etmişlər. İncəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin sintezi romantik estetikasına xas olan mühüm cəhətlərdən biridir. Bu sintez R. Vaqnerin operalarında, H. Berlioz, R. Şuman, F. Listin proqramlı musiqisində inkişaf etdirilib.

XVIII əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri mədəniyyətdə yeni istiqamətin-ideal və həyatı gerçəkliklərin çarpışması nəticəsində formalaşan “Romantizm” dövrünün meydana gəlməsi mühüm tarixi əhəmiyyətə malik bir hadisə idi. “Romantizm” dövrünün musiqili konsepsiyası klassisizmə xas olan tamlıq, sadə və aydın mövzulardan tamamilə fərqlənir. XVIII əsrin sonunda klassik incəsənətin simmetrik meyarı artıq baş verən gerçəklikləri tam dolğunluğu ilə təsvir etmək gücünə malik deyildi. Hətta “Sonato-allegro” formasının zəngin imkanları, dörd hissəli simfoniyalar belə daima dəyişiklikliyə məruz qalan romantik təfəkkürü tam mənası ilə təmin etmirdi. Musiqi əsərlərinin çoxşaxəli süjet xətti, hadisələrin intimliyinin sərbəst formada ümumən gözlər önünə sərilməsi, monologik obrazın daha dərin cizgilərlə açılması - bütün bu cəhətlər həm musiqi əsərlərindəki məzmunun, həm də formanın dəyişilməsini tələb edirdi. Buna görə də “Romantizm” dövründə silsiləvi formalar, proqramlı əsərlər, ballada, poemaların meydana gəlməsinin şahidi oluruq ki, bu da romantik musiqinin xarakterik cəhətləridir. Özündə estetik idealları əks etdirən bu cəhətlər dialektik vahidliyi şərtləndirir ki, bunun da nəticəsində romantik forma və üslub yaranır.

“Romantizm” dövrü özündə həmin illərdə baş verən tarixi hadisələrin inikasını yaşadır. Belə ki, yaradıcı insanların əsərlərindəki romantik təfəkkür 1789-cu ildə baş verən fransız burjuva inqilabının birbaşa təsiri ilə formalaşmışdır. Bu zaman Napoleonun Fransada hakimiyyətə gəlişi və onun imperialist siyasəti demokratik dövlət quruculuğuna insanlarda olan inam hissini öldürür. Bunun da nəticəsində yaradıcılıqlarda melonxolik, kədərli nüanslar meydana gəlir.

Romantik musiqidə şəxsiyyətin problemi və onun ətraf mühitlə mübarizəsi ön plana çəkilir. Romantik qəhrəman həmişə təkdir. Tənhalıq mövzusu demək olar ki, bütün romantik yaradıcılıqda başlıca mövzudur. Onunla tez-tez yaradıcı şəxsiyyət eyniləşdirilir. Fitri istetada malik olan şəxsiyyət həmişə tənhadır. Artist, şair, musiqiçi romantik bəstəkarların əsərlərinin baş qəhrəmanlarıdır.

Romantizm dövründə bəstəkarların yaradıcılığının mərkəzində insan cəmiyyəti deyil, öz mənəviy-yatı ilə baş-baş qalan insan obrazı durduğundan ifadə vasitələri də hər bir bəstəkara məxsus fərdi xarakter qazanmağa başlamışdır. Bu zaman hamı tərəfindən istifadə edilən harmoniya, akkord ardıcılıqları, faktura da fərdiləşdirilmişdir. Orkestrdəki alətlərin ansambl qrupu isə öz yerini ayrı-ayrı alətlərin solo ifasına vermişdir.

Romantik musiqidə insan şəxsiyyətinə dərin maraq onun fərdi sima qazanmasına şərait yaradırdı. Şəxsiyyətin fərdi planda izahı romantik bəstəkarlarda çox vaxt avtobioqrafik xarakter alırdı. Belə ki, R.Şumanın bir çox fortepiano əsəri onun Klara Vikə olan məhəbbət tarixçəsi ilə, H.Berliozun “fantastik simfoniya”-sı onun şəxsi məhəbbəti və.s ilə sıx bağlıdır.

Romantik bəstəkarların hissələrə üstünlük verməsi lirikanın əhəmiyyətli rol oynadığı musiqi janrlarının meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Bu vaxt lirika rolunda çox vaxt təbiət mövzuları çıxış edirdi. Bu mövzular insanın ruh halını təcəssüm etdirərək, onu vahid harmoniya ilə zinətləndirirdilər. Təbiət mövzularının təsviri ilə əlaqədar olaraq, musiqidə lirik-epik simfonik janr formalaşır və inkişaf edir ki, belə janrda yazılmış əsərlərə misal olaraq, Şubertin C-dur tonallıqlı simfoniyasını göstərmək olar.

Xalq musiqisi və yaradıcılığına maraq romantik musiqiyə xarakterik olan mühüm cəhətlərdən biridir. Folklor vasitəsilə musiqinin ifadə vasitələrini zənginləşdirməyi bacaran romantik bəstəkar-

şairlər əsərlərdəki obraz və mövzu məhdudiyətliyini aradan qaldırmağı bacarmışlar. Romantik bəstəkarlar milli ədəbiyyat, tarix, doğma təbiətin obrazını yaratmaq üçün milli folklorun intonasiya və ritmlərinə müraciət edir, yaradıcılıqlarında qədim diatonik ladları bir daha canlandırırırdılar. Bununla da Avropa musiqisi folklor mövzuları vasitəsilə başqa bir sima qazanırdı.

Yeni obraz və mövzular romantik bəstəkarlardan musiqili dilin yeni vasitələrlə zənginləşdirilməsini, yeni harmonik, ritmik fiqurasiyaların tətbiqini tələb edirdi. Yaradıcılıqlarda meydana gələn fərdi üslub, melodiya, intonasiya, tembr imkanlarının genişləndirilməsi, musiqinin harmonik palitrasına yeni rəng gətirirdi.

Romantizm insan şəxsiyyətinə yüksək dəyər verərək, bədii yaradıcılığı klassisizmə və akademizmə xas olan buxovlardan tamamilə azad edir. Lakin klassik prinsiplərə tamamilə zidd olan romantizm eyni zamanda onunla sıx bağlıdır. Musiqidə hətta “Romantik klassisizm” kimi anlayış da mövcuddur. Burada da romantizmin ən xarakterik cəhəti meydana gəlir ki, bu da sadəcə üslub deyil, tamamilə yeni estetik baxışlar silsiləsidir.

Romantizmin formalaşmasının əsasında incəsənət, fəlsəfə və elm arasında olması tələb olunan vahid inkişaf prinsipi durur. Romantizm hadisələrə fəlsəfi baxış planından Spinoze, Dekart, Leybnits, Kant, Hegel kimi mütəfəkkirlərin təbliğ etdiyi dünyanın sərt məntiqlə qavranılması ideologiyasına qarşı olan bir əks reaksiya idi. Romantik fəlsəfə həmişə klassik fəlsəfəyə zidd inkişaf xətti izləmişdir. Lakin bu inkişaf xətti özündən əvvəlki fəlsəfi fikirləri heç də tam mənası ilə üstələyə bilməmişdir.

Romantiklər üçün şəxsiyyətin qeyri-adi xarakterik hissləri heç bir təəccüb doğurmur, lakin bu xarakterin ümumi mahiyyəti daha əhəmiyyətlidir. Onların düşüncəsinə görə musiqidə dünyanın mahiyyəti, eyni zamanda dünyada musiqinin mahiyyəti gizlənilib. Musiqinin sərhəddi yoxdur. Buna görə də romantiklər musiqidə insan həyatının ayrı-ayrı cəhətlərini ümumbəşəri dəyər səviyyəsində təsvir etməyə çalışmışlar. Məsələn bu kimi universal və qeyri-adi yanaşma prinsipi R.Vaqnerin yaradıcılığında kulminasiya nöqtəsinə çatır. R.Vaqner “İncəsənət və inqilab”, “Gələcəyin bədii əsərləri”, “Opera və drama”, “Dostlarıma müraciət” kimi ədəbi traktatlarında belə bir ideyanı irəli sürür ki, bədii əsər universal həyatın obrazıdır. Bu əsərlərdə R.Vaqner özünün opera reformasının əsas nəzəri prinsiplərini hazırlayır, geniş dinləyici kütləsinə təsir edəcək universal bədii əsərlər yaratmaq vacibliyindən bəhs edir. R.Vaqnerə görə musiqili dramın imkanları incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin sintezi ilə müəyyən olunur. Yalnız mif və əsətlərin köməyi ilə belə fəlsəfi-estetik təfəkkürlü sənət əsərləri yaratmaq mümkündür. Operalarının simfonikləşdirilməsi yolu ilə çıxış edən bəstəkar “Tristan və İzolda” operasında opera sənəti tarixində anoloji olmayan universal-mifoloji vokal-simfonik poema yaratmışdır. Bu əsər dodekafoniya məktəbinin nümayəndələri tərəfindən də davam etdirilən xromatik qamma, ehtirasın yüksək emosiya ilə təzahürünə əsaslanan sonrakı nəsillər romantik üslubun meydana gəlməsinə təkan vermişdir.

“Nibelunq üzüyü” tetralogiyasında R.Vaqner dünyanın mifoloji obrazını yaratmağa cəhd göstərmişdir. Burada leytmotiv sisteminin dəqiq işlənməsi, dramaturgiyanın tembrli, obrazların inkişafı vasitəsilə bəstəkar fəlsəfi poetika ilə musiqili prinsipin sintezinə nail olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, R. Vaqnerin mifoloji yaradıcılığı daha çox psixoloji subyektin mifologiyası deməkdir. R. Vaqner əsərlərində dünyanın rəsmi kainatın bir parçası kimi təsvir edir. Onun musiqili dramı kosmoloji qanunları təcəssüm etdirir.

Ümumiyyətlə, fantastik mövzu romantik bəstəkarların yaradıcılığı üçün sözün əsl mənasında bir kəşf idi. Onların yaradıcılığında müxtəlif ifadə vasitələri ilə ilk dəfə musiqi nağılvari və fantastik sima qazanmışdır. XVIII-XIX əsr operalarında fantastik obrazlar musiqili dil ilə danışaraq, real obrazlardan daha çox görünməyə başladılar. Romantik bəstəkarlar fantastik aləmi qeyri-adi ştrixlərlə təcəssüm etdirirdilər. Onlar buna orkestr alətlərinin rəngarəng tembrləri ilə nail olurdular.

“Romantizm” dövründən başlayaraq musiqi mədəniyyətinin inkişafı yeni istiqamət götürür, özünün ümumfəlsəfi platformasını dəyişdirir. Romantizm dövründə özünü təsdiqləyən incəsənətin yüksək ideologiyası R.Vaqner kimi sənətkarların yaradıcılığında evalyusiyasını yaşayır. Bununla da sübut olunur ki, öz-özlüyündə böyük ideyaları təbliğ edən musiqi özünün fəlsəfi sistemini müəyyən etməli və bu sistemi yaratmalıdır. R.Vaqnerin yaradıcılığının özünün ilkin formasını müəyyən edən

bu fəlsəfi sistem sonrakı nəsli romantik bəstəkarların yaradıcılığında inkişaf etdirilərək, musiqi mədəniyyətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Bu fəlsəfi metodologiyanın əsasında da XX əsr musiqisinin ilkin tendensiyaları meydana gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лосев. А.Ф. Основной вопрос философии музыки А.Ф. Лосев .Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. М., Политиздат, 1997, с. 315-336
2. Музыкальный энциклопедический словарь гл. ред. Келдыш Г.В. М, Советская энциклопедия, 1990, 672 с., ил.
3. Олейник. М.А. Эволюция функций музыки в европейской культуре М.А. Олейник . Музыка в школе. 2006, № 4, с. 3-8
4. Философский энциклопедический словарь /сост.: Губский Е.Ф. Кораблева Г.В.Лутченко В.А. М., ИНФРА-М, 1999, 576 с.

SUMMARY

Aynur Safarova

PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC CONCEPT OF THE PERIOD OF ROMANTICISM

The article presents the philosophical- aesthetic concept of the Romantic era. Unlike classics, completely new, distinctive methods of converting romantics to morality have been dealt with in the article. The article discusses how romantic composers give preference to human emotions and their mental state. The author also touches on the emergence of new music genres and the application of harmonic and rhythmic figures. In romantic music, the problem of personality and its struggle with the environment are highlighted. One of the most successful achievements of composers of the romantic era can be considered the embodiment of a fantasy world with extraordinary touches and by a variety of orchestral instruments with colorful timbres.

Key words: romantic composer, personality, harmonic, the Romantic era, opera

РЕЗЮМЕ

Айнур Сафарова

ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПЕРИОДА РОМАНТИЗМА

В статье представлена философско-эстетическая концепция периода романтизма. Здесь, в отличие от классиков, говорится о совершенно новых, отличительных методах обращений романтиков к нравственности. В представленной статье освещаются предпочтения романтических композиторов эмоциям и чувствам человека, его духовному настроению, появлению новых музыкальных жанров, применению гармоничных и ритмичных фигураций. В романтической музыке проблема личности и ее борьба с окружающей средой выдвигаются на передний план. Одним из наиболее успешных достижений композиторов романтической эпохи можно считать воплощение фантастического мира с необыкновенными штрихами и достижение этого разнообразными оркестровыми инструментами с красочным тембром.

Ключевые слова: романтический композитор, личность, гармонический, эпоха романтизма, опера.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsüinaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 6 may 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

AYNUR MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN DRAMATURGİYASI

Azərbaycan milli opera sənətinin banisi, böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli eyni zamanda məşhur jurnalist, publisist, həmçinin ustad dramaturq kimi dəyərli əsərlər yaratmışdır. Məqalə onun komediyalarının təhlilinə həsr olunmuşdur.

Üzeyir Hacıbəylinin “Ər və arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1909), “Arşın mal alan” (1912-1913) kimi operetları eyni zamanda şux komediyalardır. Bu əsərlərdə şux musiqi ilə tərəvətli komediya o qədər üzvi surətdə birləşmişdir ki, onlardan hansının üstünlük təşkil etdiyini söyləmək çətindir. “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun” və “Arşın mal alan” əsərləri ilə mahir bir dramaturq kimi tanıdığımız Üzeyir Hacıbəyli hər üç əsərində Azərbaycan məişəti ilə yaxından tanış olduğunu göstərmişdir. Bu əsərlərdə maraqlı həyat hadisələri öz təbiiliyi ilə cərəyan edərək tamaşaçını heyran qoyur.

Üzeyir bəyin musiqidə olduğu kimi, dramaturgiyada da üstünlüyü onun demokratizmi və xəlqiliyin-dədir. Bu cəhət həm dramaturqun mövzularında, həm yaratdığı surətlərdə, həm də gülüşlərinin məzmununda özünü göstərir. Xalqımıza xas olan xoş bir yumor, hikmətli ifadələr, şən səhnələr, xoşniyyət, lirik əhval-ruhiyyə Ü.Hacıbəylinin komediyalarında mühüm yer tutur.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, dramaturgiya, musiqi, Üzeyir Hacıbəyli

Azərbaycan milli opera sənətinin banisi, böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli eyni zamanda məşhur jurnalist, publisist, həmçinin ustad dramaturq kimi dəyərli əsərlər yaratmışdır. Ədəbiyyatşünas Mirabbas Aslanovun yazdığı kimi: “Üzeyir Hacıbəyov nadir insan, nadir istedaddır. Adilikdən uca olan xüsusiyyəti onun fəaliyyət üfüqlərinin genişliyində, yaradıcılığının çoxşaxəli, çoxistiqamətli olmasındadır” (2, s.3).

Üzeyir Hacıbəylinin “Ər və arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1909), “Arşın mal alan” (1912-1913) kimi operetları eyni zamanda şux komediyalardır. Bu əsərlərdə şux musiqi ilə tərəvətli komediya o qədər üzvi surətdə birləşmişdir ki, onlardan hansının üstünlük təşkil etdiyini söyləmək çətindir. “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun” və “Arşın mal alan” əsərləri ilə mahir bir dramaturq kimi tanıdığımız Üzeyir Hacıbəyli hər üç əsərində Azərbaycan məişəti ilə yaxından tanış olduğunu göstərmişdir. Bu əsərlərdə maraqlı həyat hadisələri öz təbiiliyi ilə cərəyan edərək tamaşaçını heyran qoyur. Həmin əsərlərə heç nə əlavə etməyə ehtiyac olmadığı kimi, onlardan hər hansı hissəni ixtisar etmək də qeyri-mümkündür.

Üzeyir bəyin musiqidə olduğu kimi, dramaturgiyada da üstünlüyü onun demokratizmi və xəlqiliyindədir. Bu cəhət həm dramaturqun mövzularında, həm yaratdığı surətlərdə, həm də gülüşlərinin məzmununda özünü göstərir. Xalqımıza xas olan xoş bir yumor, hikmətli ifadələr, şən səhnələr, xoşniyyət, lirik əhval-ruhiyyə Ü.Hacıbəylinin komediyalarını hər cür ağırlıq və cansıxıcılıqdan uzaqlaşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə dramaturgiya tarixində belə şux, təbii gülüşlərlə dolu komediyalar azdır.

Üzeyir Hacıbəylinin bəstəkarlıq fəaliyyəti onun 1908-ci il yanvarın 25-də tamaşaya qoyulan “Leyli və Məcnun” operası ilə başlayır. Azərbaycanda milli opera yaradıcılığının ilk nümunəsi olan bu əsər milli not sistemli musiqimizin təməli olmuşdur. Bundan sonra bəstəkar xalq əfsanələri mövzusunda “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Söhrab” (1910), “Şah Abbas və Xurşidbanu” (1912), “Əsli və Kərəm” (1912), “Harun və Leyla” operalarını yazır. Bütün bu operaların librettolarını Üzeyir bəy özü yazmışdır. Lakin onu bir dramaturq kimi tanıtdıran əsasən musiqili komediyalarının mətnidir.

Bu əsərlərdə müəllif əsasında həyat həqiqətlərini yığcam şəkildə bədii yüksəkliyə qaldırmış, canlı real xarakterlər yaratmışdır. Əsatirlər, əfsanələr, tarixi mövzular müəllif üçün hazır olduqda da belə həyatı, müasir mövzular sənətkarlardan daha yüksək yaradıcılıq cəhdi və yaradıcılıq məharəti tələb edir. Beləliklə, xalq ədəbiyyatından, əfsanələrdən aldığı mövzularla bir sırada bəstəkar-dramaturq feodal-patriarxal münasibətlərin təbii nəticələri olan bir sıra həyat səhnələrindən yığcam komediyalar da yaradır.

Üzeyir Hacıbəylinin müasir həyatdan yazdığı ilk əsəri “Ər və arvad” musiqili komediyasıdır. 1909-cu ildə yazılan bu əsər 1910-cu il mayın 24-də tamaşaya qoyulmuşdur. Komediya gənc Mərcan bəylə arvadı Minnət xanım arasında ziddiyyətdən başlayıb, bu xətt üzrə də inkişaf edir.

Varlı Mərcan bəy öz dövrünün burjua gəncləri üçün xarakterik olan qumar oynamaq, meyxanalarda, kazinolarda eyş-ışrətlə gün keçirmək xəstəliyinə tutulmuşdur. XX əsrin başlanğıcında bir çox yazıçılar müxtəlif boyalarla belə gənclərin surətini yaratmış və onların həyat faciələrini göstərmişlər. Komediya Mərcan bəyin arvadından şikayəti ilə başlayır. Bəy arvadının təftişindən qurtarmaq üçün onu boşamaq fikrindədir. Lakin arvadı boşamaq üçün kəbin pulu verilməlidir. Varlı Mərcan bəy kəbin pulu vermək istəmir. O istəyir ki, bir kələklə arvadı boşasın və bir kələklə ona qul ola biləcək, “sözünə baxan” başqa bir arvad alsın. Deməli, Mərcan bəy öz alçaq ehtiraslarını tərk edə bilmir, bəlkə, həmin ehtiraslara azad imkanlar axtarır. Bu axtarışlar onu daha namussuz üsullara əl atmağa vadar edir. Belə ki, Mərcan bəy Kərbəlayı Qubad adlı bir heyvərə kişini tovlayaraq, arvadı Minnət xanımı ona ərə vermək istəyir. Öz çirkin işlərinin əsiri olan Mərcan bəy belə şərəfsizliyi qəbul etməyə qədər gəlib çıxır. Onun bu rəzil ehtirası əsərin sonuna kimi davam edir.

Lakin Minnət xanım da aciz, qul vəziyyətində yaşayan qadınlardan deyildir. Minnət xanım ərinin bu namussuz meyillərinə qarşı çıxır, ərinin kələklərinə kələklə cavab verir. Belə ki, Mərcan bəyin hazırladığı Kərbəlayı Qubadla görüşmək üçün qaravaş Gülpərinə hazırlayır; o biri tərəfdən, gözəl bir xanım adından əri Mərcan bəyə aşiqanə bir məktub yazır. Hər iki tərəfdə hazırlıq gedir. Mübarizə Mərcan bəyin aldığı məktubla daha da sürətlənir. Lakin sonra məlum olur ki, çadrada Mərcan bəyin evinə gələn gəlin öz arvadı Minnət xanımdır. Kərbəlayı Qubadın aldatdığı qadın isə qaravaş Gülpəridir. Deməli, Minnət xanımın namuslu, xoşniyyət kələkləri Mərcan bəyin namussuz, bədxah kələklərinə qalib gəlir. Beləliklə, Mərcan bəylə Kərbəlayı Qubad çadraya bürünmüş qadını tanımadıqları üçün bədnam olurlar.

Qarşı-qarşıya qoyulmuş iki tərəf arasında xor fəal surətdə işə müdaxilə edir. Maraqlı orasıdır ki, xor qaravaşlardan, nöqərlərdən təşkil olunmuş və Minnət xanımın tərəfində dayanmışdır. Xorun haqlı mühakimələri və Mərcan bəyə qarşı tənqidi münasibəti əsərin əxlaqi qayələrini aydınlaşdırır. Mərcan bəyin bədxah və çirkin ehtiraslarını nifrət və qəzəblə qarşılayan tamaşaçı xorla bərabər Minnət xanımın fəal mübarizəsinə haqq qazandırır. Eyni zamanda tamaşaçı dərk edir ki, ailədə baş verən belə bayağı əhvalatlar feodal-patriarxal münasibətlərinin təbii nəticələridir.

Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi, “Komediyanın finalı, hadisələrin cərəyanındakı maraqlı komik momentlər sünilikdən uzaq olub, təbii, şən gülüş doğurur. Bu əsərdəki gülüş vasitələri, komizm üçün düşünülmən ədəbi-bədii priyomlar müəllifin sonrakı komediyalarında daha sənətkarlıqla inkişaf etdirilir” (3, s.262).

“O olmasın, bu olsun” əsəri Ü. Hacıbəylinin yaradıcılığında yeni mərhələ təşkil edir. “O olmasın, bu olsun” ailə və məişət komediyasıdır. Əsərin mövzusu yalnız Azərbaycan həyatı üçün deyil, ümumən bütün Yaxın və Orta Şərqdə müsəlman dünyası üçün xarakterikdir. Təəccüblü deyildir ki, əsər həm Yaxın, həm də Orta Şərqdə geniş surətdə yayılmış və müasir dövrümüzdə qədər teatrların repertuarından çıxmamışdır.

Professor Kamran Məmmədov yazırdı: “Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında gülüş hər cür mənfiliklərə qarşı çevrilmişdi və onda çoxmənalılıq vardı. O, gülüşdə boş hırıltı yox, ciddiyyət tərəfdarı idi və qələm dostlarına da tövsiyə edirdi ki, güləndə elə gül ki, sənin gülüşün güldürdüyünü düşünməyə məcbur etsin” (4, s.252). Üzeyir bəyin bütün komediyaları, o cümlədən “O olmasın, bu olsun” əsəri də məhz belə düşündürücü gülüşdən yığılmışdır.

Qoca, varlı bir kişinin pul gücünə gənc bir qızla evlənmək istəməsi və bundan doğan dramatik, komik nəticələr ədəbiyyat və dramaturgiyamızın ənənəvi mövzularındanıdır. Ancaq bu mövzu Üzeyirin qələmi altında təzə və şux bir komediyaya - “O olmasın, bu olsun” əsərinə çevrilərək, gözəl bir sənət əsəri kimi meydana çıxmışdır.

Bəy ata yoxsulluq üzündən öz gənc və gözəl qızını qoca, lakin varlı, eybəcər bir baqqala pul ilə satır. Atanın bəzi tərəddüdləri olsa da, pul onun gözünü yummuşdur; o, Məşədi İbadla qohum olmağa tələsir. Halbuki gözəl Gülnazın gənc sevgilisi var. O, yoxsul bir tələbə olsa da, Gülnaz bu barədə düşünmür. Beləliklə, əsərdə iki aləm qarşı-qarşıya qoyulmuşdur; üz-üzə gələn bu iki aləmin toqquşması şəraitində hadisələr maraqlı səhnələrlə rəvan bir şəkildə cərəyan edir.

Ata qızını Məşədi İbada verməyə hazır olduğu kimi, Məşədi İbad da qızı almaqda cəhd göstərir. Bu izdivac onların hər ikisinə qanuni görünür. Rüstəm bəyin dost-aşnası da görüş və toy məsələlərində belə bir inamla iştirak edirlər; onlar eyni zamanda başa düşürlər ki, Rüstəm bəy Məşədi İbadın puluna görə onunla qohum olur, lakin belə üzdənirəq qohumluqda uyğunsuzluq görmürlər. Deməli, Məşədi İbadın Gülnazı almaq təşəbbüsü keçmiş cəmiyyətin qaydalarına zidd deyil, bəlkə qanuna uyğun bir hadisədir.

Qarşı tərəfdə dayanan ikinci aləmin nümayəndələri köhnə cəmiyyətin qanununu pozmaq üçün ölüm-dirim mübarizəsi aparırlar. Gülnazla Sərvər biri-birini saf məhəbbətlə sevir. Nə pul, nə dövlət bu eşqi poza bilmək iqtidarında deyildir. Gülnazla Sərvərin sevgisini qaravaş Sənəmdən başqa bir kəs qanuni hesab etmir.

Tərəflərin apardığı mübarizə əsərin ideyasını, kompozisiyasını, hətta janrını da təyin edə bilirdi. Əgər keçmiş cəmiyyətin qanununa uyğun olaraq Məşədi İbad Gülnazı alsa idi, onu da əvvəlki arvadları kimi evdə qıfıllayıb dükanına gedəcəkdi. Gülnaz hər zaman qapaz, yumruq altında qalacaqdı. Sevmədiyi adamlarla yaşaması Gülnazın həyatında dəhşətli bir faciə olacaqdı. Bunula dramaturq tamaşaçıları yalnız ağılda bilirdi. Əsərin kompozisiyası da buna uyğun surətdə dəyişməli idi.

Sərvərlə Gülnazın öz muradlarına çatmaları isə Məşədi İbadı hökmən gülünc bir vəziyyətdə qoyacaq, pulları əlindən gedəcək, var yoxdan çıxıb soyulacaqdı. Nəinki Məşədi İbad özü, hətta köhnə cəmiyyətin bu mənfur qaydaları da ifşa ediləcək, əsər keçmiş ailə həyatının eybəcərliklərini ifşa edən bir komediya olacaqdı. Dramaturq əsərin ideyasını daha da konkretləşdirmək məqsədilə ikinci yolu seçmiş, ifşanı göz yaşından üstün tutmuşdur.

Komediyada ifşanın əsas hədəfi Məşədi İbaddır; pul dağarcığı olan Məşədi İbad şəhvani-heyvani hisslər üzündən əmək dolusu pul itirir. Rüstəm bəyə verdiyi başlıqdan əlavə, bəyin dost və aşnalrı da müxtəlif bəhanələrlə onu soyurlar. O, pul ilə danışır, pul ilə adamları tanıyır. Ac həriflər içərisində cibi dolu qoca bir tərəfdən özünü hakim vəziyyətdə hiss edirsə, digər tərəfdən amansızcasına soyulur.

Pul burjua cəmiyyətində hərəkətverici bir qüvvə olmuşdur. Hamının nəzəri Məşədi İbadın cibindədir. Mətbuat nümayəndəsi də, qoçu da ona satılır. Lakin müəllif Məşədi İbadı hakim vəziyyətdə saxlamır. Əsərin hər sətrində o ifşa olunur; təkcə başqaları deyil, hətta o özü də özünü ifşa edir. Məşədi İbadın iki monoloqu vardır; bu monoloqlar bütün əsər boyu öz-özünü ifşanın yekunlarıdır.

Məlumdur ki, komediya yazmaq faciə yazmaqdan çətin olduğu kimi, komik monoloq yazmaq da faciə monoloqu yazmaqdan çətindir. Dramaturgiya tarixində çoxlu faciə monoloqları var. Lakin komik monoloqlar çox azdır (Bomarşenin “Sevilya bərbəri”, “Fıqaronun toyu” əsərlərində Fıqaronun monoloqlarını qeyd etmək olar). Mübaliğəsiz demək olar ki, Məşədi İbadın monoloqları dramaturgiya tarixində öz canlı komikliyi ilə diqqətə layiqdir.

Məşədi İbaddan başqa komediyada Rüstəm bəy və onun dostları da ifşa olunur. Rüstəm bəy yoxsullaşmış, acgöz bir zadəgandır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bəyliyinə xarakter nümayəndəsi olan Rüstəm bəy qızını pula satır. Belə ki, onda pulsuzluqla atalıq hissi mübarizə aparır. O deyir: “Hərçənd Məşədi İbadın bir iki min manat qulağını kəsdim, amma Gülnaza yazığım gəlir. Binəva bədbəxt olacaqdır, mənim qızım Məşədi İbadın tayı deyildir, amma nə eyləmək; pulsuzluğun üzü qara olsun”.

Yoxsulluq, ehtiyac qarşısında qızının bədbəxtliyinə razı olan Rüstəm bəy M.F.Axundovun, N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin yaratmış olduqları bəy surətlərinin XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış yeni nümayəndələrindən biri idi. Görüb sevmək, sevib evlənmək məsələsini belə konkret şəkildə qoyub həll edən Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur. Onun “Arşın mal alan” komediyasında da bu mühüm məsələyə toxunulmuşdur. “Arşın mal alan”da müəllifin xarakter yaratmaq məharəti adamı heyran edir” (1, s.195).

Birinci pərdənin əvvəlində gənc Əsgər evlənməyin əsas çətinliyi qarşısında dərini açıb dediyi zaman milyonlarla gəncin qüssəsini ifadə edir. İkinci pərdənin əvvəlində Gülçöhrə eyni şikayətlə milyonlarla qızların göz yaşına işarə vurur. Sevmədiyi adama zorla ərə verilən qızların faciəsi bir çox klassik əsərlərdən eşidilir. Bu səs o qədər ümumi, insani xarakter daşıyır ki, hər xalqa, hər millətə tanışdır. Əsarət altında, müəyyən məqsəd üçün zorla ərə verilən milyonlarla qızın ürək çırpıntıları Gülçöhrənin timsalında verilərək səslənir: “Ox! Bu nə əzabdır mən çəkirəm. Məni güc ilə, zor ilə ərə verirlər, bilmirəm kimə verirlər, məni sevdiyimdən ayırırlar. İstəmirəm mən bu dövləti, dəsgahı. Mən öz sevgilimi istəyirəm!”.

Gülçöhrənin kədəri nə qədər ümumi-insani olsa da, o, müəyyən dövr üçün, keçmiş Azərbaycan cəmiyyəti üçün xarakter olan bir azərbaycanlı qızıdır. Əgər görmədən ərə verilmək islami əqidələrin qanunu isə, bəy qızını arşınmalçıya ərə verməmək də sinifli cəmiyyətin qanunu idi. Qızını arşınmalçıya ərə vermək istəməyən Sultanbəy deyir: “Qudurğan oğlu qudurğan, bir dul xalasının əvəzində gözəl-göycək qızını istəyir. Guya ki, mən qızımdan əl çəkmişəm ki, bazarın gədəsinə verəm... Mən bir bəyəm ki, bütün tanışlarım adıma əzbər bilir. Əşi, xan ilə aş yemirəm ki, buğlarım yağa batar, bir gədənin birisi mənə göyə olmaq istəyir”.

Sultan bəyin sinfi mühakimələri ikinci və üçüncü pərdədə baş motivə bir əlavə kimi səslənir. Bu ictimai motivlər maraqlı kompozisiyada, cazibəli və aydın xarakterlərin simasında elə məharətlə verilmişdir ki, tamaşaçıda coşğun həyəcan oyadır. Oxucu və taşmaşaçı Gülçöhrə ilə Əsgərin uzun anlaşılmazlıqlardan sonra biri-birlərinə çatmalarına sevinir.

Komediya çoxqatlı eşq üzərində qurulmuşdur. Gənclərin eşqi (Əsgər-Gülçöhrə, Süleyman-Asya) dramatik-lirik xətdə inkişaf etdirilirsə, qocaların (Sultan bəy-Cahan xala) və nökrə qaravaşın (Vəli-Telli) eşqi ona qarşı bir parodiya şəklinə verildiyindən hər ikisi gülüş doğurur. Sultan bəy evlənməyi yalnız öz rahatlığı xətrinə bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qəndlə həll etməyə çalışırsa, Vəli ilə Telli hər şeydən əvvəl: “Pulun var? - Var, var!” ilə məsələni həll edirlər. Gülüş onların münasibətindən əlavə eyni zamanda xarakterlərindədir.

Müsəlman aləminin xürafatına qarşı Süleyman və Əsgər tərəfindən qurulmuş məharətli maskarad süjeti daha da maraqlı etməklə bərabər, qadın əsarətinə, çadraya, yaşınmaya qarşı nifrət oyadır. Maraqlı süjet personajların sayını da məhdudlaşdırmışdır. Komediya səkkiz personaj iştirak edir. Oğlan evində üç subay oğlan, bir dul qadın, qız evində isə üç subay qız və bir dul kişi vardır. İki ev bir-birilə “ikibaşlı qohum” olur; əhvalat, sevnələrin arzu etdikləri kimi, şən bir sonluqla bitir.

Üzeyir Hacıbəylinin musiqili komediyalarını musiqisiz də tamaşaya qoymaq mümkündür. O, sözü yardımçı, musiqini əsas bilən bəstəkarlardan deyil. Üzeyir sözlə musiqini üzvi surətdə birləşdirməyi zəruri sayan ustad sənətkardır. Bunun nəticəsidir ki, o, özünün zəngin xalq musiqisi xəzinəsindən qidalanan operettalarını yazarkən həyatı dərinədən bilən istedadlı bir dramaturq kimi əbədi şöhrət qazanmışdır.

“Arşın mal alan” bir çox Şərq və Qərb xalqlarının dillərinə tərcümə edilmiş, müxtəlif millətlərin teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Görkəmli rejissor Rza Təhmasibin həmin əsər əsasında çəkdiyi “Arşın mal alan” kinofilmi əsərin şöhrətini daha uzaqlara yaymışdır. Dramaturqun “O olmasın, bu olsun” operettası əsasında da film çəkilmişdir. Bəstəkarın şöhrəti çoxdan bəri öz vətəninə sərhədlərini aşaraq bütün dünyaya yayılmışdır.

Mədəniyyət tarixinin mühüm bir bölməsi olan not sistemli musiqimizin və operamızın banisi Üzeyir Hacıbəyli bir dramaturq kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və klassik dramaturqlar sırasında görkəmli yerlərdən birini tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. Əbədiyyətə qovuşan sənətkar . Bakı, Yazıçı, 1985, 312 s.
2. Aslanov M. Üzeyir Hacıbəyov-jurnalist. Bakı, Azər nəşr, 1985, 208 s.
3. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, 428 s.
4. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı, Yazıçı, 1989, 312 s.

SUMMARY

Aynur Mammadova

THE DRAMA OF UZEYİR HAJIBEYLI

Uzeyir Hajibeyli, the founder of national opera art of Azerbaijan, our great composer is also a well-known journalist, publicist and playwright with his valuable works. The article studies his comedies. His operettas such as “Wife and husband”(1909), “If not that one, then this one “(1909), “Cloth peddler”(1912) are also comedies. In these works lively music and fresh comedy are so closely united that it is hardly possible to say which is more dominant.

Uzeyir Hajibeyli, known for the works “Wife and husband”, “If not that one, then this onew”, “Cloth peddler” showed his close awareness of Azerbaijani family life in his three works. In these works interesting life stories admires the audience with their naturality. Uzeyir Hajibeyli’s superiority in drama as in music is due to his sense of democracy and nationality. This feature appears both in playwright’s themes, images and humoured plot. Enjoyable humor, wise words, lively scenes, goodwill and lyric mood has a special place in Uzeyir Hajibeyli’s works.

Key words: Azerbaijan literature, dramaturgy, music, Uzeyir Hajibeyli

РЕЗЮМЕ

Айнур Мамедова

ДРАМАТУРГИЯ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ

Основоположник азербайджанской национальной оперы Узеир Гаджибейли, одновременно создал ценные произведения как известный журналист, публицист и драматург. Статья посвящена анализу его комедий.

Такие оперетты Узеира Гаджибейли, как «Муж и жена» (1909), «Не та, так эта» (1909), «Аршин мал алан» (1912–1913) являются также веселыми комедиями. В этих произведениях живая музыка настолько переплетена со свежестью комеди, что трудно определить, какая из них превосходит. Произведениями «Муж и жена», «Не та, так эта», «Аршин мал алан» У.Гаджибейли прославился как искусный драматург во всех трех комедиях продемонстрировал близкое знакомство с бытом Азербайджана. В этих произведениях захватывающие жизненные события очаровывают зрителей. Как и в музыке Узеира бека, его превосходство в драме заключается в его демократизме и народности. Этот аспект отражается как в темах драматурга, в созданных ими образах, так и в содержании его смеха. Хорошее настроение, умные выражения, веселые сцены, жизнерадостность, лирическое настроение, присущее нашему народу, играют важную роль в комедиях У.Гаджибейли.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, драматургия, музыка, Узейир Гаджибейли

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 8 may 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MİRSƏLİM EMİNOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

m.selimeminov@mail.ru

UOT:7.031

XIX ƏSR NAXÇIVAN MİSGƏRLİYİ

Dünyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda sənətkarlığın yaranma tarixi olduqca qədimdir. Naxçıvanda qədimdən inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də misgərlik sənətidir. Naxçıvanda misgərliyin inkişafı eramızdan əvvəl başlayaraq XX əsrə qədər davam edən böyük bir tarixi dövrü əhatə etmişdir. Rusiya-İran müharibələri nəticəsində XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda sənətkarlıq zəifləmiş, lakin XIX əsrin ikinci yarısında yenidən canlanmışdır. Təbii ki, bu zəifləmə misgərlik sənətinə təsirsiz ötməmişdir. Lakin misgərlər daim öz sənət əsərlərinin gözəlliyinə önəm vermiş, onların bədii tərtibatını zənginləşdirmişdir. XIX əsrdə Naxçıvanda misgərlik nümunələrinin üzərində bu diyarın təbiətindən götürülmüş müxtəlif nəbati, həndəsi, zoomorf təsvirlər işlənmişdir. Bu təsvirlərdən əlavə hikmətli kəlamlar, kompozisiya təsvirli misgərlik nümunələrinə də rast gəlirik. Bu cür bəzəkli əşyaların bəzədilməsində 6 üsuldən istifadə edilmişdir. Xalqımızın milli, maddi və mənəvi sərvəti olan bu sənət əsərləri bu gün muzeylərimiz tərəfindən qorunmaqda və sərgilənməkdədir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, XIX əsr, misgərlik, sənətkarlıq

Dünyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda sənətkarlığın yaranma tarixi olduqca qədimdir. Naxçıvanda qədimdən inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də misgərlik sənətidir. Naxçıvanda misgərliyin inkişafı eramızdan əvvəl başlayaraq XX əsrə qədər davam edən böyük bir tarixi dövrü əhatə etmişdir. Rusiya-İran müharibələri nəticəsində XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda sənətkarlıq zəifləmiş, lakin XIX əsrin ikinci yarısında yenidən canlanmışdır. Təbii ki, bu zəifləmə misgərlik sənətinə təsirsiz ötməmişdir. Lakin misgərlər daim öz sənət əsərlərinin gözəlliyinə önəm vermiş, onların bədii tərtibatını zənginləşdirmişdir. XIX əsrdə Naxçıvanda misgərlik nümunələrinin üzərində bu diyarın təbiətindən götürülmüş müxtəlif nəbati, həndəsi, zoomorf təsvirlər işlənmişdir. Bu təsvirlərdən əlavə hikmətli kəlamlar, kompozisiya təsvirli misgərlik nümunələrinə də rast gəlirik. Bu cür bəzəkli əşyaların bəzədilməsində 6 üsuldən istifadə edilmişdir. Xalqımızın milli, maddi və mənəvi sərvəti olan bu sənət əsərləri bu gün muzeylərimiz tərəfindən qorunmaqda və sərgilənməkdədir.

Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biridir. Xalqımız minilliklər boyu bu diyarda yaşamış, zəngin maddi və mənəvi irs, mədəniyyət yaratmışdır. Bu mədəniyyətin zənginləşməsində xalq sənətkarlığının da mühüm rolu olmuşdur. Ən qədim xalq sənətkarlıq sahələrindən biri də misgərlik sənətidir. Bu qədim diyarın ən qədim mis məmulatı e.ə. VI-IV minilliyə aid olub, I Kültəpə yaşayış yerindən əldə edilmişdir.

Naxçıvanda mis yataqlarının olması du diyarda misgərliyin ayrıca sənət sahəsi kimi qədim zamanlardan yaranıb inkişaf etməsinin əsas amillərindən biri olmuşdur. Orta əsr mənbələrində Naxçıvanda mis mədənlərinin olması göstərilmişdir. “Həmidullah Qəzvini “Nuzhət əl-qulub” əsərində göstərir ki, Naxçıvanda Əncan adlı yer vardır ki, bura karxana deyirlər, onun yaxınlığında mis mədəni yerləşir” (5, s. 96). Həmidullah Qəzvini Naxçıvanın, Gəncənin mis və dəmir mədənlərini qeyd edir (3, s. 164). Misin kəşf edilməsi, istifadə qaydalarının öyrənilməsi və nisbətən yumşaq material olması onun insanların məişətində geniş yer tutmasının əsas səbəblərindəndir.

XIX əsrdə bu diyarın əsas inkişaf etmiş misgərlik mərkəzləri Naxçıvan şəhəri və Ordubad rayonu olmuşdur. Bu yerlərdə misgərliyin formalaşması mis yataqlarının mövcudluğu ilə də əlaqəli olmuşdur. Hələ XVIII əsrin sonlarında Naxçıvan şəhərində 547 nəfər sənaye-sənətkarlıqla, Ordubad rayonunda isə 483 nəfərin sənətkarlıqla məşğul olması göstərilmişdir (7, s. 75-91).

1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığının öz müstəqilliyini itirməsi və 1828-ci ilə qədər davam edən Rus-İran müharibəsi Naxçıvana hərtərəfli zərər vurmuşdur və bütün sənətkarlıq sahələrində zəifləmə baş vermişdir. Amma bu proses çox da davam etmədi. Belə ki, 1831-ci ildə Naxçıvan şəhərində sənətkarların sayı

394, 1832-ci ildə Ordubad rayonunda 446 (7 s. 77, 95) olmuşdur. Həmin illərdə Naxçıvanda misgərlik sənəti ilə məşğul olan göstərilməmişdir, lakin digər mənbələrdə Naxçıvan misgərliyi ilə bağlı məlumat vardır: “XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan Azərbaycanın mis əşyaların istehsal çoxluğu ilə fərqlənən şəhərlərindən biri olaraq qalırdı” (2, s. 74). Lakin XIX əsrin ikinci yarısında misgərlərin sayında artım müşahidə olunur. 1865-ci ildə Naxçıvan şəhərində 19 (9, s. 88), Ordubad rayonunda 42, 1867-ci ildə isə 47 nəfər misgərlik sənəti ilə məşğul olmuşdur (7, s. 95).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərin təsirindən XIX əsrdə Naxçıvan şəhərində və Ordubad rayonunda misgərlik sənəti ilə məşğul olanların sayında azalma və çoxalma müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 1. 9, s. 88; Cədvəl 2. 6, s. 150, Cədvəl 3. 6, s. 95). Tədqiqat əsərlərində bu dinamika müxtəlif variantlarda verilmişdir. Hər halda ümumi nəticə kimi misgərlikdəki durğunluğa cədvəllərdən də müşahidə etmək olur:

Cədvəl 1.

	Naxçıvan					Ordubad				
İllər	1831	1848	1859	1864	1865	1832	1854	1859	1864	1865
Misgər	-	-	-	5	19	-	2	-	42	42

Cədvəl 2.

	Naxçıvan						Ordubad									
İllər	1831	1832	1834	1848	1859	1864	1852	1853	1854	1859	1863	1865	1867	1869	1886	
Misgər	-	-	-	-	-	5	-	-	2	-	-	42	47	40	20	

Cədvəl 3.

	Ordubad									
İllər	1832	1853	1854	1859	1864	1865	1867	1869	1886	
Misgər	32	-	2	-	42	42	47	40	22	

Ağır itgilərə, bütün çətinliklərə baxmayaraq, müharibələrin sona çatmasından sonra Naxçıvanda həm misgərlik, həm də digər sənətkarlıq sahələrində yenidən canlanma başlayır. XIX əsrin 40-50-ci illərində Naxçıvanın misgərlik mərkəzlərində bu sənətlə məşğul olan göstərilmədiyi halda, 60-cı illərdə onların sayı ən yuxarı həddə çatır. Sonrakı dövrlərdə isə misgərlik sənəti zəifləməyə başlayır. Bu zəifləmə təkcə Naxçıvan üçün deyil, ümumi olaraq, Azərbaycan üçün xarakterik idi.

Misgərlik nümunələrinin üzərindəki incə, zərif naxışlar onlara gözəllik verməklə yanaşı, XIX əsr sənətkarının qabiliyyətini, onun naxış həkk etmə məharətini də canlı şəkildə əks etdirir. Təsvir edilən hər bir naxış bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısı, eyni zamanda öz dövrünün dünyagörüşünün, estetikasının ifadəsidir.

Naxışların mis əşyalar üzərinə salınması sənətkardan gərgin zəhmət, estetik zövq, yüksək bacarıq tələb edir. XIX əsr Naxçıvanın misgərlik nümunələrinin üzəri, əsasən, həndəsi, nəbati, zoomorf naxışlarla bəzədilmişdir. Belə naxışlarla yanaşı, zoomorf xarakterli kompozisiyalarda quş, müxtəlif vəhşi heyvanlar, dovşan, ceyran və s. təsvir edilmişdir. Təbii ki, bu cür naxışlar, təsvirlər və motivlərlə zəngin kompozisiyaların yaranmasında Naxçıvanın flora və faunasının zənginliyinin də təsiri olmuşdur.

Digər sənətkarlıq sahələrində olduğu kimi, mis əşyaların bəzədilməsində də buta naxışından geniş istifadə edilmişdir. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində sərgilənən mis məcməyilərində naxışlanmasında buta naxışından geniş istifadə olunmuşdur. Məcməyinin mərkəzində doqquz guşəli ulduz, onun ərtafında isə 5 buta və 5 insan sifəti ardıcıl şəkildə təsvir edilmişdir (inv. НИМ.КП-2298 ББ-42). Buta Azərbaycan incəsənətinin ən qədim naxışlarından biridir və daşdığı mənə ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Digər bir məcməyidə isə 7 buta və 7 ceyran təsvir edilmişdir. Ceyranlar öz real təsvirləri və başlarının arxaya baxması ilə diqqət çəkir. Daha bir məcməyinin 12 guşəli ulduzu və 7 buta təsvirinin sayısını isə ilin 12 ayı və həftənin 7 günü ilə bağlamaq olar. Məcməyilərdə mərkəzdə ulduz təsvirinin və əsas naxışın buta olması demək olar ki, muxtar respublikanın muzeylərində olan məcməyilər üçün xarakterik haldır. Misgərlər məcməyiləri hazırlayarkən onların tutum həcminə də diqqət yetirirdilər. Belə ki, məcməyinin bir neçə kiloqramlıq tutuma uyğun hazırlayırdı.

Həmin muzeyin mis eksponatları içərisində məşqəfələr də öz təsvirləri ilə diqqət çəkir. Məşqəfənin üzərində zadəganlara məxsus səhnə təsvir edilmişdir. Məşqəfənin hər iki üzündə qarşı-qarşıya stulda oturmış iki nəfər təsvir edilmişdir. Əyləşənlərin arasında iki, onların hər ikisinin arxasında isə bir dovşan və yuxarıda isə bir ceyran təsvir edilmişdir. Hər iki stulun ayaqlarının arasında da bir quş təsviri var. Sol tərəfdəki şəxs bir ayağını digərinin üzərinə qoymuş, sol əli havada təsvir edilmişdir. Bu təsvir isə ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlərlə əhatələnmişdir (inv. NDTM.DK-269, TS-23). Şərur rayonun Diyarşünaslıq Muzeyində də buna bənzər təsvirli məşqəfə mövcuddur.

Mis qablarda belə təsvirlərlə, naxışlarla yanaşı, xalqımızın zəngin söz yaradıcılığından misralar da həkk edilib. Naxçıvan şəhəri Dövlət Tarix muzeyinin eksponatları içərisində belə nümunələr də yer almışdır. Mis ləyənin qapağının üzərində nəstəliq xətti ilə bu misralar həkk edilmişdir. Bu cür mis qablar xalqımızın söz yaradıcılığının qorunması baxımından da əhəmiyyətlidir.

“Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır,
Saqi ver həyat suyunu.
Yaşılıqda cam və badə xoşdur,
Ərgevan və lalə üzlüdən.

Həmçinin qapağın üzərində medalyonun içərisində “Onun sahibi Fatimə Bəyimdir, 1206” yazılmışdır. 1206=1791/92-cı il” (6, s. 85). Güman etmək olar ki, misgər bunu xüsusi olaraq, hədiyyə və ya sifarişçi üçün hazırlayıb. Mis məmulatlarının bəzədilməsində döymə, basma, minaçılıq, qarasavad, xatəmkarlıq və şəbəkə üsullarından istifadə olunmuşdur.

Bu gün Naxçıvan muxtar respublikası muzeylərində misgərlik nümunələri dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. XIX əsrdə Naxçıvanda və Ordubadda misgərliyin, sənətkarlığın vəziyyəti çox dəyişkən olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində müxtəlif ictimai-siyasi proseslərin təsirində asılı olaraq, misgərlik sənətində durğunluq yaşansa da xalqımız bu qədim sənəti qoruyub, yaşatmağa nail olmuşdur. Durğunluğun səbəbi isə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün bu ərazilərdə baş vermiş Rus-İran müharibələridir. XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış sakitlik misgərliyin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Lakin bu hal uzun müddət davam etməmişdir. Sənayenin inkişafı, sənayədə mis məhsulların daha sürətli, asan və ucuz başa gəlməsi, misi əvəz edən müxtəlif materialların yaranması ilə misgərlik sənətini və misgərləri sıradan çıxarmışdır.

Məşqəfə (Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi)

Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsr misgərləri mis əşyalara daim bir estetikə, forma vermək, onlar vasitəsi ilə müəyyən bir fikri çatdırmaq, onların dekorasiyasını zənginləşdirmək marağında olmuşlar. Müxtəlif naxış, təsvir, hikmətli kəlamlar misgərlərin bu marağından xəbər verir və mis əşyaların gözəlliyini, estetikasını daha da artırır.

XX əsrdə sənayenin inkişafından asılı olaraq, misgərlik sənətində müəyyən durğunluq yaransa da, bu sənət sahəsinin nümunələri qorunmuşdur. Bunu Naxçıvan muzeylərində qorunan eksponatlar əsasında da müşahidə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm, 2007, 504 s.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 312 s.

4. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 272 s.
5. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
6. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 183 s.
7. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Elm, 2017, 264 s.
8. Naxçıvan tarixi. Üç cildə. II cild. Naxçıvan, Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, 528 s.
9. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2008, 264 s.

SUMMARY

Mirsalim Eminov

XIX CENTURY NAKHCHIVAN COPPERSMITHING

The creation history of craftsmanship in Azerbaijan, which is one of the old cultural centers of the world, as well as in Nakhchivan is very old. In Nakhchivan, one of the craftsmanship fields of history developed since old times is coppersmithing. The development of coppersmithing in Nakhchivan covered great historical period which starts before common era and lasts till the XX century. In the beginning of the XIX century development of coppersmithing as a handskill declined as the result of Russian-Iranian wars, but revitalized in the second half of the XIX century. Of course this decline has not passed by with no harm in coppersmithing. But coppersmiths always highly valued beauty of their art works and enriched aesthetic arrangements of them. In the XIX century, in Nakhchivan, different botanical, geometrical, zoomorphic descriptions- inspired by the nature of this land- were illustrated on the coppersmithing samples. Along with these illustrations we come across coppersmithing samples with erudite quotes, compositions described on them. 6 methods have been used in decorating these ornamented samples. These national, material and moral art works of our nation are being protected and exhibited by our museums.

Key words: Nakhchivan, Ordubad, XIX century, coppersmithing, craftsmanship

РЕЗЮМЕ

Мирсалим Эминов

ЗАНЯТИЕ МЕДНИКА В НАХЧЫВАНЕ XIX ВЕКА

История создания ремесла в одном из древнейших культурных центров мира в Азербайджане, а также его неотъемлемой части Нахчыване, довольно древняя. В Нахчыване одним из древнейших ремесел, развитых в историческом прошлом, является искусство меди. Развитие меди в Нахчыване охватывает великий исторический период, начинающийся до нашей эры и продолжающийся до двадцатого века. В результате русско-иранских войн мастерство в Нахчыване ослабло в начале XIX века, но возродилось во второй половине XIX века. Конечно, эта слабость не прошла без влияния для искусства медника. Но медники всегда придавали большое значение красоте своего искусства, обогащая их художественный дизайн. В XIX веке в Нахчыване на образцах меди были извлечены различные цветочные, геометрические, зооморфные рисунки из природы этого региона. В дополнение к этим иллюстрациям мы также находим обильные примеры мудрых изречений и композиционных композиций. Существует 6 способов декорирования таких декоративных предметов. Эти произведения искусства, национальное, материальное и духовное богатство нашего народа хранятся и экспонируются нашими музеями.

Ключевые слова: Нахчыван, Ордурад, XIX век, медник, мастерство.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 7 may 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MÜNDƏRİCAT

PEDAQOGİKA

1. **Mirhəsən Eminov.** Şəxsiyyətyönümlü təhsil və təlimin STEM modeli..... 3
2. **Sevinc Orucova, Günel Məmmədova.** Müasir şəraitdə şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırılması.. 7
3. **Mehparə Əhmədova.** Məmməd Araz poemalarında əxlaq tərbiyəsi..... 11
4. **Kübra Quliyeva.** Uşaqların düzgün tərbiyə olunması prosesinə pedaqoji aspektdə yanaşmalar... 17
5. **Pərviz Allahverdiyev.** Məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili vəzifələri və prinsipləri..... 21
6. **Həsən Bayramov.** Azərbaycanın regionlarında məktəb və pedaqoji fikrin tarixinə dair ciddi tədqiqat əsəri..... 24
7. **Aygün Rüstənova.** Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə adaptasiyasında idrak proseslərinin rolu..... 28
8. **Zeynab Mehdiyeva.** Həyat bilgisinin tədrisi prosesində ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması..... 34

METODİKA

9. **İbrahim Rüstəmov, Azad Novruzov.** İbtidai siniflərdə kurikulumun tətbiqi məsələləri..... 39
10. **Şərəbanı Məmmədova.** Gənc nəslin mütaliəsinə rəhbərliyin məzmunu, istiqamətləri və üsulları.43
11. **Elnaz Əliyeva.** Xarici dilin tədrisində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin səmərəli yolları..... 48
12. **Rübabə Məmmədova.** İngilis dili qrammatikasının oyunlar vasitəsi ilə tədrisi..... 52
13. **Məmmədəli Rəhimov.** Naxçıvan Muxtar Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi..... 56
14. **Əvəz Tağıyev.** Gimnastikanın insan orqanizminə təsiri..... 62
15. **Səma Mehdi.** Tədris prosesində tələbələrin müstəqil işlərinin məzmunu və ədəbiyyat üzrə işin xüsusiyyətləri..... 65
16. **Fuada Allahverdiyeva.** İnformasiyalaşma prosesində ünsiyyətin transformasiyası..... 70
17. **Xaqani İsmayılov.** Fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlər və məktəbdənkənar tərbiyəvi tədbirlər. 78
18. **Hüzürə Hacızadə.** İnteraktiv təlim metodu ilə keçirilən dərslərin mərhələləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri..... 83
19. **Nilufər Hüseynova.** Alman dili dərslərində didaktik oyunların təşkilinin ümumdidaktik əsasları..... 88
20. **Nərmin İbrahimli.** Təlim materiallarının seçilməsinə dair tövsiyələr..... 92
21. **Mirvari Verdiyeva.** Ümumtəhsil orta məktəblərində şagirdlərin coğrafi təfəkkürə malik olmasında yaranan problemlər və onun həlli yolları..... 96
22. **Tahirə Hüseynova.** Ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları..... 101
23. **Günay Sadıqova.** Müasir təlim üsullarının ali məktəb tələbələri üçün tətbiqi..... 104

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

24. **Инара Магеррамова.** Специфические особенности азербайджанских опер..... 107
25. **Zenfirə Seyidova, Məmməd Əliyev.** Vahid təhsil mühitinin təşkilində muzeylərin və ali təhsil məktəblərinin birgə fəaliyyəti..... 112
26. **Qadir Əliyev, Heydər Əhmədov.** Orta əsr müsəlman memarlığında hamamlar və Vənənd hamamının memarlıq quruluşu..... 115
27. **Rüxsarə Hüseynova.** Milli ənənələrə bağlı sənətkar..... 120
28. **Gülyanaq Fərzəliyeva.** Musiqi və musiqi tərbiyəsi..... 123

29. Севда Гусейнова. Возникновение и основные тенденции оперного жанра.....	126
30. Ляман Мамедова. Основы графики. Стилиевые особенности рисунка.....	132
31. Səyyarə Sadıxova. İ.Y.Repinin həyatı və yaradıcılığı.....	136
32. Rəna Cəfərova. İfaçılıq ənənələrinin formalaşmasında Azərbaycan fortepiano məktəbinin rolu.....	141
33. Mustafa Məmmədov. Zərb alətləri və onların orkestr və ansamblarda rolu.....	146
34. Fatma Məmmədova. İbrahim Səfiyevin yaradıcılıq yolu.....	149
35. Fizzə Quliyeva. Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin yaradıcılığında Türkiyə mövzusu.....	153
36. Zəminə Nəcəfova. Azərbaycanda musiqi sənətinin yaranma tarixinə nəzər.....	160
37. Aynur Səfərova. Romantizm dövrünün fəlsəfi-estetik konsepsiyası.....	164
38. Aynur Məmmədova. Üzeyir Hacıbəylinin dramaturgiyası.....	168
39. Mirsəlim Eminov. XIX əsr Naxçıvan misgərliyi.....	173

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, 1 cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsənli O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. ... . dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə

www.ndu.edu.az. saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektorunun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\b 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals:**

- 1. Scientific works. Humanitarian sciences series**
- 2. Scientific works. Social sciences series**
- 3. Scientific works. Nature sciences and medicine series**
- 4. Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).

2. Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.

3. Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.

5.The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «Научные труды» Нахчыванского Государственного Университета:

1. Научные труды. *Серия гуманитарных наук*
2. Научные труды. *Серия общественных наук*
3. Научные труды. *Серия естественных и медицинских наук*
4. Научные труды. *Серия физико-математических и технических наук*

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «Научные труды», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).
2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.
3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).
4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)

Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске СД (СД не возвращаются).

5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги. *Напр.: Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.*

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. *Напр.: Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджем, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: *Напр.: Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: *Напр.: Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: *Напр.: Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: *Напр.: Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: *Напр.: Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: *Напр.: НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

DÜZƏLIŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı redaktor:	Sitarə Əlizadə
Aparıcı korrektor:	Roza Abdullayeva

Yığılmağa verilib: 13. V. 2020
Çapa imzalanıb: 18. V. 2020
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 20 ç/v
Sifariş № 37, sayı 110 nüsxə

NDU-nun «Qeyrət» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7000. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*